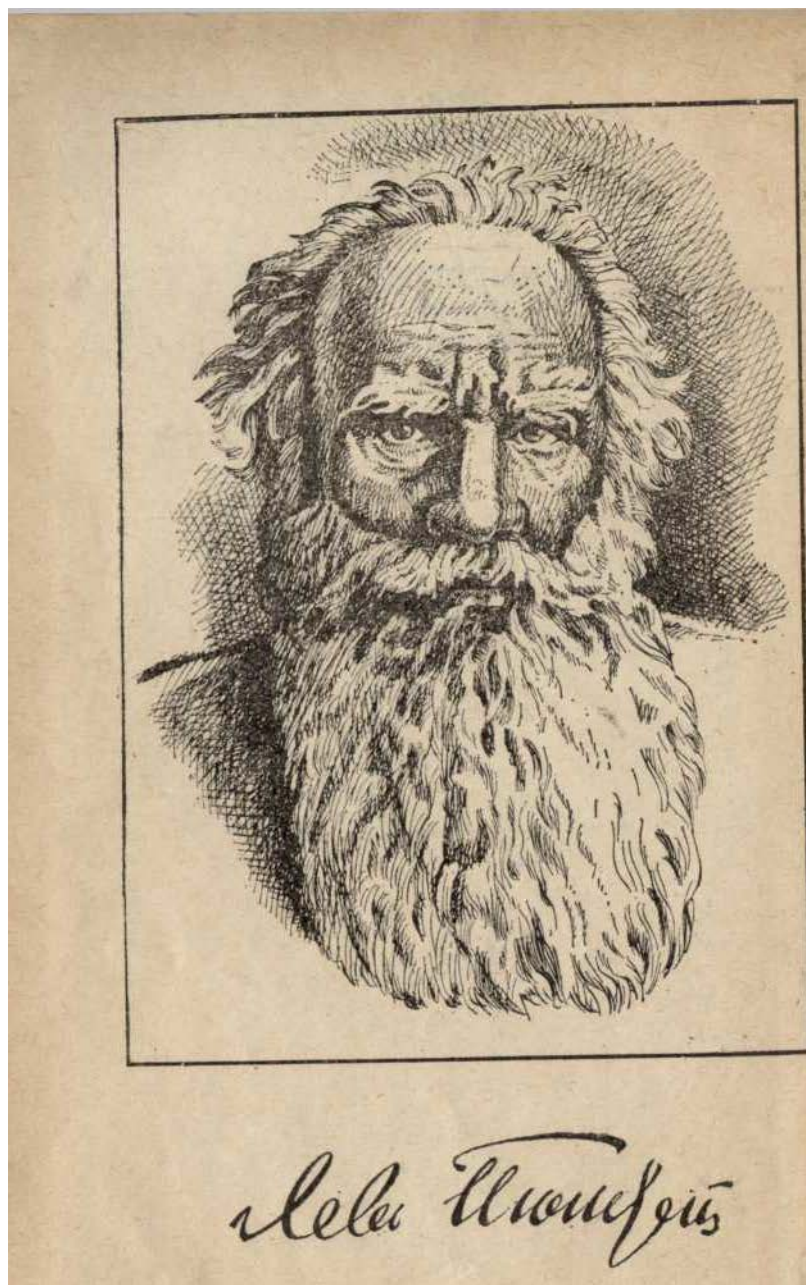

ЛЕВ ТОЛСТОЙ

КАЗАКТАР
БҮЛДҮРКӨН

ЛЕВ
ТОЛСТОЙ

Которгон
Шералы Келгенбаев

ФРУНЗЕ
«КЫРГЫЗСТАН»
1988

84 P1 – 44
T 53

Реңензиялаган *С. Наматбаев*
Көркөмдөгөн *У. Осмоев*

T $\frac{4702010100-28}{M 451 (17)-88}$ 180 – 88

ISBN 5-655-00170-5

© Издательство «Художественная литература» Москва, 1977. —
Статья иллюстрацин.

© Кыргызча которулду, көркөмдөлдү, «Кыргызстан» басмасы, 1988.

ПОВЕСТТЕР

КАЗАКТАР

I

Москва ичи тунжурап жымжырт. Кышкы көчөдөн дөңгөлөктөрдүн кыйчылдаганы анда-санда угула калат. Терезелерден оттор көрүнбөйт, фонарлар да өчкөн. Чиркөөлөрдөн тараган коңгуроо үндөрү уйкуда жаткан шаардын үстүндө каңгыр-шаңгыр этип таңдан кабар берет. Көчөлөр аңгырап ээн. Чанда гана бир жерде чананын ичке таманы менен кар аралаш кумга чыйыр салып, түн каткан жалгыз-жарым арабакеч эмики бурулушка жеткенде жүргүнчүнү күтүп отуруп, көзү илинип кетет. Кичинекей бир кемпир чиркөөгө баратат, ошол чиркөөдө чаржайыт коюлган мом шамдар теңир сүрөттөрү салынган алтын алкактарга чагылышып, ар кай жерде кызарып жанып турат. Жумушчу калк болсо кыштын узак түнүндөгү уйкудан ойгонгон сон жумушуна кетип барат.

Бирок мырзалардын аяздуу кечи ал аяктачудай эмес.

Шевальенин¹ бир терезесинин жабылуу капкагынын арасынан бөлөк-бөтөн от жылтырайт. Чоң эшиктин тушунда кысылышып кареталар, чаналар, арабакечтер турат. Үч ат чегилген почта арабасы да ушу жерде. Оронуп-чулганып бүрүшкөн короо шыпыргыч кудум үйдүн далдасына жашынып тургансыйт.

«Булар эмне эле бөйрөктөн шыйрак чыгарып келжирей беришет? — деп ойлойт жаагы шимилген малай оозгу үйдө отуруп. — Жалаң менин кезегимде ушинтишет!» Жанашадагы жарык жанган чакан бөлмөдө кечки тамак үстүндө отурган үч жигиттин үндөрү угулат. Алар кечки тамактын жана шараптын саркыты турган столду тегеректеп отурушат. Үстү-башы таптаза, арык чырай, өңү серт, кичинекей бирөө жолго чыкканы жаткан жолдошуна мээримин төгүп, уйкусураган көзү менен карап отурат. Бош бөтөлкөлөргө толуп кеткен столдун жанында кыйшайып жаткан тарас бойлуу экинчи жигит чөнтөк саатынын кичинекей ачкычын эрмектөөдө. Жапжаңы чолок тон кийген үчүнчү жигит бөлмөдө аркы-терки басып, анда-санда токтой калат; барбайган карылуу, бирок тырмагы тазаланган манчалары менен колундагы бадамды кырсы эткизет да, бир нерсеге күлүп коет; жигиттин көздөрү менен эки бети оттой жанган. Ал кызуулана, колун шилтегилеп сүйлөп жатат; бирок сөз таппай кыйналгансыйт, оозуна келген сөздөр жүрөгүн толкуткан нерсени билдирүүгө жетишсиз сыяктанат. Өзү жылмайып күлгөнү күлгөнү.

— Эми ичимдегини ийне-жибинен бери бүт айтып берүүгө болот! — дейт жол

¹ Шевалье — Москвадагы мейманкананын жана ресторандын ээси. (Котормочудан).

тартканы турган жигит. — Мен актанайын деп аткан жерим жок, бирок сени эң болбогондо өзүмдү өзүм түшүнгөндөй түшүнсө деген элем, кайдагы бир наадандыктын көзү менен карабай бул ишке. Сенин айтууңча, ушу мен күнөөлүү көрүнөм ошо кыздын алдында,— дейт ал тигил мээримдүү көз менен карап турган жигитке кайрылып.

— Ооба, күнөөлүүсүң,— деп жооп кайтарат кичинекей, өңү серт жигит, ушуну айтканда жигиттин көз карашынан сүйкүмдүүлүк менен чаалыккандыктын белгиси ого бетер билине калгандай болот.

— Муну эмне себептен айтып отурганыңды билем,—деп сөзүн улайт жолго чыкканы жаткан жигит. — Кыздын сүйгөн жигити болуу, сенин оюңча, өзүң арзып калган сыяктуу, ал да бир бакыт бейм, ага колуң бир жетип алса, өмүр бою ыраазы болуп өтчүдөй көрөсүң!

— Ооба, ыраазы болбогондочу, жан досум! Тим эле ашыгы менен,— деп ырастап коёт кичинекей, өңү серт жигит, көзүн бир ачып, бир жумуп.

— Бирок сенин өзүңө да эмне үчүн сүйүүгө болбосун! —дейт жолго чыгар жигит, ойго батып, досуна аягандай көз жиберип. — Эмне үчүн сүйүүгө болбосун? Сүйгөнү болбой... Жок, бирөөнүн сүйгөнү болуу — шордуулук, айыптуу экениңди жүрөгүң сезип тургандыктан шордуусуң, анткени сен андай жыргалдын акыбетин кайтарбайсың жана кайтара да албайсың. Ай, кудай, ай! — Ал колун бир силкти. Эгер ушунун баары акыл менен иштелип жатса кеп башка го, кайта антүүнүн ордуна тескерисинче, өз алдыңча болуп жатпайбы. Мен ошол кыздын махабатын уурдаң алган сыяктуу болуп жатпайымбы. Сен да ушундай ойдосуң; танба, сен муну ойлоого тийишсиң. Ал эми ишенесиңби-жокпу, ушул жашка чыкканымча жасап үлгүргөн акмакчылыктарым менен жүзүкаралыктарымдын ичинен жалгыз ушуга өкүнбөймүн жана өкүнө да албаймын. Муруң да, кийин да мен өз алдымда да, кыз алдында да жалгаң айтып көргөн эмесмин. Акыры, мына, мен бир кызга арзып калган экенмин го дегем, бирок кийин карасам, мунум аргасыздан болгон жалган жорук экен, бирөөнү кордоп, мындай сүйүүгө болбой турганын сездим да, андан аркыга бара албадым; а кыз болсо жүрө берди. Ошондо мен айыптуумунбу чын берилип сүйө албаганыма? Эми мен эмне кылышым керек эле?

— Ие, бул эми ушуну менен бүттү! — деди шериги талмоорсуткан уйкуну качыруу үчүн чылымын илеп тартып. Бир гана айтарым: сен али эч кимди сүйүп көргөн эмесиң, сүйүү деген эмне экенин да билбейсиң.

Жанагы чолок тончон жигит кайта дагы бирдеме дегниси келип, колу менен башын мыкчыды. Бирок айтайын деген оюн айта албай жатты.

— Сүйүп көргөн эмесмин! Ооба, чын айтам, сүйгөн эмесмин! Бирок сүйөйүн деген чын ниетим бар сыяктуу, андап күчтүү ниеттин анча деле кажети боло койбос. Анан да, бу дүйнөдө бар болду бекен ушундай сүйүү? Үмүтү орундалбай, ара жолдо калгандар канча? Теги, несин айтасың! Чаташтым, аябай чаташтым бейм бул өмүрдө. Бирок эми баштан-аяк ушуну менен тамам, сенин айтканың ак сөз. Жаңы турмуштун эшиги ачылып келатканын мен да сезип турам.

—Сен ага киргенде дагы чаташасың,— деди кичинекей чөнтөк саатынын ачкычын эрмектеп, диванда жаткан жигит, бирок жолго чыкчу жигит аны уккан жок.

—Мен ары капалуумун, ары кубанычтуумун өзүмдүн ушу бараткан сапарыма,— деп сөзүн улады ал. — Бирок эмне үчүн капалуу экенимди өзүм билбеймин.

Ошентип, жолго чыкчу жигит бул айткандары өзүнө оолбосо, башкаларга анчалык кызык эмес экенин андабастан, жалгыз өзү тууралуу сүйлөп кирди. Адам кубанычтан жүрөгү алып учуп турган учурдагысынан башка эч качан так ушундай өзүмчүл болбойт. Ага бул учурда дүйнөдө өзүнөн сонун, өзүнөн кызык эч нерсе жок сыяктуу сезилет.

—Дмитрий Андреич, ямщик күтпөйм деп жатат! — деди эшиктен кирип келген үстүндө тону, мойнунда орогон моюн орогучу бар жаш кызматчы жигит. — Аттар он экиден бери турат, азыр болсо төрт.

Дмитрий Андреич Ванюшасын карады. Анын моюн орогучунан, кийиз өтүгүнөн, уйкусураган өңүнөн башка бир турмуштун, аны өзүнө чакырган эмгек, жокчулук, иш-

аракет турмушунун добушу угулгансыды.

— Ырас эле, коштошолу! — деди ал өңүрүндөгү илинбей калган бир илмекти сыйпалап.

Ямщикке дагы арактык акча бер деген кеңешке карабастан, ал туманын кийип, бөлмөнүн орто ченине чыкты. Достор бир ирет өбүштү, эки ирет өбүштү, токтой калып, үчүнчү ирет дагы өбүштү. Тигил, чолок тончон жигит столго келип, үстүндө турган бокалды тартып жиберди да, кичинекей өңү серт жигиттин колунан кармаган кезде кызарып кетти. . .

— Жок, канткен менен да көңүлүмдөгүнү айтайын... Сени менен ачык сүйлөшүүгө болот жана сүйлөшүү керек, анткени мен сени жакшы көрөм... Сен деген ошо кызды сүйөсүң да? Бассам-турсам ушул оюман кетпей койду... Ушундайбы?

— Ооба, ушундай,— деп жооп кайтарды шериги ого бетер жоош тарта жылмайып.

— Болушу да мүмкүн...

— Уруксат этиңиз, шамды өчүрүүгө буюрган эле,— деди уйкусураган малай ушул акыркы сөздөрдү уккан учурда эмне себептен бул мырзалардын баятан бери бир эле аңгеменин айланасынан чыга албай жатканын баамдап. — Эсепти кимге жазууга буюрасыз? Сизгеби? деп кошумчалап койду нооча бойлуу жигитке кайрылып. Ал ким менен сүйлөшөрүн алдын-ала билип алган эле.

— Мага жаз,— деди нооча бойлуу. — Канча?

— Жыйырма алты сом.

Нооча бойлуу жигит бир пас ойлоно калды да, бирок эч нерсе дебей эсеп кагазын чөнтөгүнө салып алды.

Ал эми сүйлөшүп жаткан эки жигит өз кайгысы менен.

— Кош, аман бол, азамат жигит! — деди өңү серт, кичинекей мырза көзү жоодурап.

Экөөнүн тең көзүнөн жаш кылгыра түштү. Алар эшиктин алдындагы баскычка чыгышты.

— Баса, айтмакчы!— деди жолго чыкчу жигит кызап нооча бойлууга бурулуп. — Шевальенин эсебин өзүң бир деме кыларсың, андан кийин жазып жибер мага.

— Макул, макул,— деди нооча бойлуу мээлейин кийиъ жатып. — Чиркин, менин сага кандай суктанганымды бип билсең! — деп кошуп койду таптакыр күтпөгөн жерден бардыгы крыльцога чыккан кезде.

Жол жүрөр жигит чанага отуруп, тонуна оронуп алган соң. «Кана эмесе, кеттик»,— деди, анан жанагы өзүнө ушунчалык суктанам деген жигитке орун берүү үчүн чананын бир четине дагы саал жылып койду; үнү дирилдеп турду.

Узатып жаткан жигит: «Кош бол, Митя, кудайым сага жар болсун»,— деди. Ал тигинин тезирээк жөнөп кетиши нен башка эчтемени тилек кылбаган эле, ошондуктан оюндагысын айтып бүтүрө албай калды.

Достор үн катпай туруп калышты. Бирөөсү дагы бир жолу: «Кош!» деди. Бирөөсү: «Айда!»— деди Ошондо ямщик да аттарын айдап, жүрүп кетти.

— Елизар, алып кел бери! — деп барк этти Арабакечтер менен кучерлер козголуп, аттарын чү-чүлөп, божуларын тарткылай башташты. Сууктан тоңуп ширешкен карета кар кече кычырап жөнөдү.

— Эң сонун жигит ушул Оленин,— деди узатуучулардын бири. — Бирок Кавказга юнкер болуп барууга эмне үчүн кызыкты дейм да? Мен алтын берем десе да барбас элем. Сен эртең клубдан түштөнөсүңбү?

— Түштөнөм.

Ушундан соң узатуучулар да тарап кетишти.

Жолго чыккан жигитке тондуң ичи жылып, ысып кеткендей болду. Ал чананын түбүнө жайлана отуруп көкүрөгүн ачып таштады, жалдары саксайган үч ат караңгы көчөлөрдүн биринен сала били артка калтырып, мурда өздөрү көрбөгөн кандайдыр бир үйлөрдүн жаны менен зуулдата алып жөнөдү. Оленинге бул көчөлөр менен жалаң гана алыс сапар тарткандар жүрө тургандай сыяктанды. Айлана аңгырап караңгы, жымжырт,

ал эми ою болсо эстен кеткис нерселерге, махабатка, өкүнүчтөр менен көздөн жаш чыгарчу жылуу сезимдерге жык толгон эле...

II

“Жакшы көрөм! Эң жакш көрөм! Сонунсуңар! Укмуш!” — деп кайта-кайта айта берди ал, анткен сайын анын ыйлагысы келди. Бирок эмнеге ыйлагысы келди? Сонунсуңар дегени кимдер? Анын эң жакшы көргөнү ким? Бул жагын өзү жакшыраак биле элек. Кээде ал кайсы бир үйгө кадала карайт да, бул өзү эмнеге мынча кызык салынган деп таң калат, кээде «ямщик менен Ванюша сыякөзүмө бүтүндөй жат адамдар менен эмнеге мынча жакын отурам, сууктан тоңуп калган постромканы чытырата тарткан арабанын четки атынын булкушунан эмнеге бирге селкилдеп чайпалып келатам» деп айран-азыр болот па кайтадан «Сонунсуңар, жакшы көрөмүн!» дейт, ал тургай дагы бир жолу: «Кандайча болмок эле! Эң жакшы!» деп жиберди. Анан муну мен эмнеге айттым экен деп өзү таң калып, өзүнөн өзү: «Бу мен мас эмесминби?» — деп сурады. Ырас, ал өз насибине бир-эки шише шарап ичкен эле, бирок Оленинге таасир эткен бир гана шарап эмес да. Жөнөп кетер алдындагы өзүнө кымырынып-кысынып туруп, аңдоосуздан оозунан чыгып кеткенсип айтылган жүрөктү элжиреткендей, анын өз баамынча, достук жылуу сөздөр эсине түшкөн эле. Бири-бири менен кол алышкандары, карашкандары, өзү чанага отурганда айтылган: «Кош бол, Митя!» — деген сөздөрдүн үн ыргактапы эсине түштү. Өзүнүн жаап жашырбай чечкиндүү ачык айткандыгы да эсине түштү. Ушунун баарынын тең ал үчүн ичти элжиреткен мааниси бар эле. Алыс сапарга аттанар алдында достору, туугандары гана эмес, дегеле жылдызы жок, кара санатай адамдардын өздөрү да, бардыгы күтпөгөн жерден сөз байлашып, аны мурдакыдан да аябай жакшы көрүүгө, тоорат же өлүм алдындагыдай күнөөсүн кечрүүгө убадалашкан шекилдүү. «Балким, мен Кавказдан кайтып келбестирмин»,—деп ойлоду ал. Ошо кезде ага өзү жоро-жолдошторун жакшы көрчүдөй, анан дагы оирөөнү сүйчүдөй болуп көрүндү. Ошондо ал өзүн да аяп кетти. Бирок жанагы өзүнөн өзү оозунан чыгып кетип жаткан маанисиз сөздөрдү айтканда, анын эт жүрөгүн элжиретип, көңүлүн көтөргөн нерсе досторун сүйүү эмес эле, аны бул абалга алып келген нерсе аялга ашык болуу да эмес эле (ал күнү бүгүнкүгө дейре эч кимди сүйүп көргөн эмес). Анын муун-жүүнүн бошотуп, баш аламан сөздөрдү былдыраткан өз башын өзү сүйүү, өз жанынын бардык жакшы, сонун касиеттерине деген жалындуу, үмүткө толгон жаш сүйүүсү эле (ал эми азыр өзүндө болгондордун бардыгы жалаң гана асыл касиеттер сыяктанып көрүнө турган).

Оленин эч жерден курс бүтүрбөгөн, эч жерде кызмат иштебеген (бир мекеменин эсебинде гана бар), дөөлөтүнүн жарым-жартылайын чачып түгөткөн, жыйырма төрт жашка чейин али эч кандай мансап тандабаган, эч качан нерсе жасабаган жаш жигит эле. Ал тиги Москва коомундагы «жаш жигит» деп аталгандардын бири болучу. Он сегиз жашында Оленин, жаш кезинен эне-атасыз жетим калган кыркынчы жылдардагы бай орус жаштар кандай ээн-жайкын болушса, так ошондой ээн-жайкы» жүргөн эле. Ал үчүн ай деген ажа, кой деген кожо болгон эмес өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип, эч нерсеге кириптер болгон эмес, эч нерсе да аны жипсиз байлап тушаган эмес. Анын үй-бүлөсү да, Ата Журту да, дини да, муктаждыгы да жок эле. Ал эч нерсеге ишенчү эмес, эч нерсени моюнга алчу эмес. Бирок эч нерсени моюнга албаса да, ал кабагын бүркөп эригип-зеригип отурган мыжыкый жигит болбогону мындай турсун, кайра тескерисинче, ардайым бирдемеге кумарланып ээлиге берчү. Ал сүйүү деген жок деп билчү, бирок качан болбосун үлбүрөгөн жаш көз жоосун алган сулуу кыз отурган жерде анын жүрөгү өзүнөн-өзү дүкүлдөп кетчү. Ал сый-урмат, атак-даңк дегендеп туккө тургус сандырак нерселер акенин абак билип алган, бирок бий бийленген зоок кечеде анын жанына князь Сергей келип, жылуу-жылуу сөздөрдү айткан кезде эркисиздең жыргалта батын калчу. Ошондой болсо да, ал өзүнүн куш тарланган нерсесинин кайсынысына болсун башы байланып калбаган жерге чейин гана бериле турган. Ээликтирген бир нерсесине

берилип кеткен кезде, эмгек менен күрөштүн өмүрдөгү майда-чүйдө күрөштүн жакындап келатканын сезе баштаса эле болду, ал өзүнөн өзү ошо сезим куштарлыгынан же иштен ат-тонун ала качып, мурдакы эркиндигин калыбына келтиргиче шашчу. Ал ак сөөктүк турмушту, кызматты, чарба иштерин, бир кезде өз өмүрүн багыштамакчы болгон музыканы, атүгүл аял затына деген өзү ишенбөөчү махабатты да ушундай баштаган. Ал адам аласынын өмүрүндө бир эле жолу болучу жаштыктын мына ушул орошон күчүн кайда жумшасам экен — искусствогобу, илимгеби, аялга деген махабаткабы, же болбосо күндөлүк чарба иштеринеби, — акыл, жүрөк, билим күчүн эмес, алиги кайта айланып келбөөчү умтулууну, алиги өзүнүн эмнени жасайм десе жасай алчу, атүгүл өз оюнча, бүткүл дүйнөнү эмне кылып жиберем десе да колунан кетчүдөп көрүнчү, адамга бир жолу берилчү кудуретти да кайда жумшасам экен деп ойлонуп баш катырчуу менен болот, алар турмуш жолуна түшөрү менен эле эң биринчи колуна тийген каамытты мойнуна салып алышат да, ошол бойдон актык деми түгөнгүчө адал кызмат этишет. Бирок Оленин жаштыктын кудурети күчтүү кудайынына мына бул жалгыз гана куштарланууга, жалгыз гана ойго айланып кетүү жөндөмдүүлүгүнүн, каалаганын аткарбай койбоочу кудуреттин, эмне үчүн экенин билбестен, эмнеге экенин андабастан түпсүз туңгуюкка башы менен төмөн кудуп кеткендей кудуреттин өз тула боюнда бар экенин жакшы баамдоочу. Ушул сезимди өзүнө пир туткан ал ушунусу менен текебер, мунусун өзү билбесе да, ушунусу менен бактылуу эле. Ушул кезге чейин ал жалгыз гана башын гана сүйүп келген, сүйбөскө айласы да жок анткени өзүнөн бир гана жакшы нерсени күтүп жүргөн өз башынан түнүлүүгө али үлгүрө элек болучу. Москвадан жөнөп кетип баратып, мурунку жаңылыштыктарын мойнуна алган учурда, жаш жигит капыстан өзүнө өзү; анын баары оозго алар нерселер эмес мурункуларымдын бардыгы кокустан болгон арзыбас нерселер, анткени мурда кадимкидей чын берилип өмүр сүрөйүн деген ниетим болгон эмес, бирок азыр, Москвадан жөнөп кетериме байланыштуу, алдымдан жаңы турмуштун эшиги ачылат да, анда эми мурункудай жаңылыштыктар болбойт, өкүнүчтөр болбойт абалким, жалаң гана бакыт болор дегенсип жалбырттаган жаш көңүлү кубанычтуу, көтөрүңкү абалда келе жаткан.

Ар дайымкы адатынча алыс жолго чыкканда, алгачкы эки-үч бекетке кыялың жанагы өзүң аттанып чыккан жерге чабыттайт, анан бир маалда, жолдо келатканда алгачкы аткан тан менен бирге дароо саякаттын максатына ооп кетет да, келечектин сепилдерин эми ошол жактарга куруп кирет. Оленин да ушундай сезимде болду.

Шаардын сыртына чыккандан кийин, кар баскан талаага бир сыйра көз чаптырып чыгып, ушул даркан талаада өзү жалгыз келатканына кубанган Оленин тонуна оронуп чанага жайгаша отуруп, көңүлү тынчыган соң үргүлөп каалгый баштады. Достору менен коштошуу аны жашытып жиберди, анан өзү Москвада өткөргөн бүткүл ки нинки кыш эсине түшө баштады, ошол өткөн өмүрдүн элеси да, бүдөмүк ойлор, жемелөөлөр менен кабатташып, анын кыялында жөнү жок жерден пайда боло баштады.

Ал өзүн үзатып койгон жанагы досун, жолго чыгар алдында сөз кылган бир кызга карата анын мамилесин эсине түшүрдү. Ошо кыз, болгондо да дөөлөтү чалкыган бай кыз эле. «Кыз мени сүйүп жүргөнүнө карабастан аны сүйүүгө кантип дит бакты экен?» — деп ойлоду ал, ошол эле дейсиңби, башына күдүктүү жаман ойлор да келе калды. «Ойлоп көрсөң, адамдардын ичинде арамзалар көп болот тура. Чынында ушу күнгө чейин эч кимди сүйбөй жүргөнүмдүн себеби эмне болду экен деги? — деген суроо туруп калды ага. Элдин баары сен эч кимди сүйүп көп» элексиң дейт мага. Анда мен жосунсуз түрү суук немеминби?» Ошентип, ал өзүнүн алда кимге көңүлү түшкөн кездерин эстей баштады. Өзүнүн ак сөөктүк өмүрүнүн алгачкы убактысын жана бир досунун карындашын эсине түшүрдү, кыз бир иш кылып отурган учурдагы анын ичке манжалары менен татынакай назик өңүнөн шоола чачып шам күйүп турчу столдун жанында ошол кыз менен далай кечтерди бирге өткөргөн эле, ошону менен кошо куйругу үзүлбөгөн баягы эле сөздөр, өз ара ыңгайсызданып, кымырынып-кысынуулар,

ушул ичти бышырган кысылгандыкка каршы кыжырды кайнатып ыза кылган сезимдер да эске түштү. Алда кандай бир үн кайта-кайта: жүрөк сүйгөн бул эмес, бул эмес дейберди эле, ошол айткандай эле ал болбой чыкты. Андан оң бий бийленген зоок кечеде сулуу менен бийлеген мазурка эсине түштү. «Ошол түнү мен кандай гана ашык элем, кандай гана бактылуу элем. Анан ошонун эртеси эртең менен ойгонуп, башымдын бош экенин билгенимде өкүнүч өзөгүмдү өрттөп, ыза болгонумду теги айтпа! Ошо махабат деген немеси эмне келбейт мага. Колу-бутумду байлап эмнеге тушап салбайт? — деп ой лоду ал. Жок, сүйүү деген жок! Коңшу бийкечтин мага да, Дубровинге да, дворян баласына да бирдей эле «мен жылдыздарды жакшы көрөм» дегени да курулай сөз» Мына эми кыштактагы чарбачылык иштери да эсине түштү кайрадан да бул эске түшкөн иштерден кубанып ой токтото тургандай эч нерсе таппады. «Менин бул сапарымды алар качанга чейин түшүрбөй айтып жүрүшөр экен?» — деген ой келет башына. Бирок бу алар дегени кимдер? анысын ал билбейт, анан буга удаа аны кабагын түйгүзүп, бүдөмүк бир нерселерди айтууга мажбур эткен бир ой келет: бул эсине түшкөндөр — мосье Капель менен алиги тикмечиге бересе болуп калган алты жүз сегиз сом эле, ошентип, ал тикмечиге дагы бир жыл күтө турунуз деп жалынып айткан сөздөрүн, ушуну уккан учурдагы тикмечинин аң-таң болуп, кантебиз эми, башка түшкөн соң көнөбүз да деп кынжылгансыган кебетесин эсипе түшүрдү. «Ай, кудай, ай, ай, кудай, ай!»-деп күйүндү ал көзүн жүлжүйтө, жадатма ойлордон кутулууга аракет кылып. «Ошентсе да кыз мени, ушунума карабай, сүйдү го — деп ойлоду өздөрү коштошоралдындагы кеп кылган кыз тууралуу. Ооба, мен ошол кызга үйлөнгөнүмдө, мойнумда карызым болбойт эле, эми мен минтип Васильевге карыздар болуп калып олтурам». Анан көзүнө Васильев менен клубда карта ойногон кийинки кеч элестеди, ал тигил кыздын үйүнөн чыгып түз эле ушу клубга барган эле, ошентип дагы ойнойлу деп анын бутуна баш ура жалынганы, тигинин ойнобоймун деп керсейе салкын жооп бериши эсине түштү. «Бир жыл каражат жыйылгандан кийин ушунун баары толук төлөнөт, анан карызды жин урсун...» Бирок ушуга көзү жетип, ишенип турса да, ал калган карыздары алардын мөөнөтүн жана төлөрмүн деп ойлоп, божомолдогон убактысын кайрадан эсептеп кирди. «Айтмакчы, Шевальеден башка мен дагы Морелге карыз турбайымбы» - деген ой кылт эте калды эсине; ошондо өзүн ушунчалык карыздар кылган ошол түн көз алдына тартылды. Бул алиги цыгандар менен чогулуп ичкилик ичүү кечи болучу аны баштаган тиги Петербургдан келгендер: Сашка Б*** флигель-адъютант жана князь Д***, анан тиги текебер чал... «Эмнеге өздөрүнчө кишисинет, бул мырзалар,— деп ойлоду ал,— өздөрүнүн пикиринче, ошолор менен биликтешүү эл үчүн чоң даража болуп эсептелгендей ошол өзгөчө ийримди эмненин негизинде түзөт болду экен. Өздөрүнүн флигель-адъютант экендиктерин көрсөтүш үчүнбү? Бүл бир шумдук го, башка кишилерди түк эчтеме билбеген дөдөй, шүмшүк деп эсептешет тура! Мен аларга, тескерисинче, өздөрү менен достошууну эч бир каалабастыгымды көрсөттүм. Ошондой болсо да, менин бу Сашка Б*** сыяктуу мырза менен полковник жана флигель-адъютанттар менен ушинтип сен дешип сүйлөшүп отурганымды угушса барбы. Андрей-башкаруучу айран таң калар эле деп ойлоймун... Ошол кечте шарапты эч ким менден көп ичкен жок; мен цыганга жаңы ыр үйрөттүм, аны бардыгы угушту. Көп аймакчылык кылсам да, баары бир мен өзүм эң, эн жакшы жигитмин»,— деп ойлоду ал.

Оленин үчүнчү бекетте отурган кезде тан атты. Ал чайдан кана ичип алып, туйүнчөк-чамадандарды Ванюша менен бирге өзү жайгаштырып,— дүнүйө-мүлкүнүн кай жерде жатканын акча кайда жана ал канча, күбөлүк кайда, жөн жол менен таш жолдун кол каты кайда,— ушунун баарын билип түйүнчөк-чамадандардын арасындагы ыңгайлуу ордуна чирене, жыйнактуу отурган учурда, ушунун баары ага ыңгайлуу жөнгө салынгандай болуп көрүнгөндүктөн, тим эле көңүлү көтөрүлүп, алыс жол эми узак сейилге да ак түштө да бүтүндөй арифметикалык эсептерге чөмүлдү: канча чакырым жер жүрдүм, биринчи бекетке чейин канча калат, биринчи шаарга чейин, түшкү тамакка

чейин, чайга чейин, Ставрополго чейин канча калат жана басып өткөн жол бүткүл жолдун кайсы бөлүгү? Ошону менен бирге ал дагы канча акчам бар, канчасы калат, карызымдын баарын төлөш үчүн канча керек жана бүткүл кирешемдин кандай бөлүгүнө күн өткөрөм, дегенди кошо эсептейт. Кечке жуук, чайга канып алгандан кийин ал Ставрополго чейин бүткүл жолдун 7/11си калды калган карыз бар болгону жети ай үнөм чогултарлыкта жана бүткүл мүлктүн 1/8 индей деп эсептеп чыгарды да анан, көңүлү ордуна келгенден кийин ал тонуна оронуп чанага отуруп, кайрадан каалгый баштады. Эми анын күлүк кыялы келечекте, Кавказда болучу. Келечек жөнүндөгү бүткүл ою Амалат-бектер¹, черкес кыздары, чокулары көк тиреген тоолор, жар таштар, жүрөк түшүргөн ташкык дар, жана кооп-коркунучтардын сөлөкөттөрү менен бирипиш кетти. Ушунун баары көзүнө элес-булас көрүнө калат; бирок даңк кызыктырып, ажал коркутуп, ушул келечектик максат-муратын түзөт. Бирде адам айткыс эр жүрөктүүлүк менен жана элдин баарын таң калтырган укмуштуудай күч менен ал тоолуктардын жер майышкан калың колун ойсулатып, багындырып жүрөт, бирде өзү тоолук боло калат да, орустарга каршы чыгып, өзүнүн көз каранды эместиги ошол тоолуктар менен кошо коргойт. Ушундай окуялар майда-чүйдөсүнөн бери көз алдына тартылса эле болду, анда ошол окуялардын арасында баягы москвалык адамдар да бирге жүрүшөт. Сашка Б*** ушу жакта орустарга же тоолуктарга кошулуп алып, ага каршы согушуп жүрөт. Ал тургай кандай экени белгисиз, тикмечи мосье Капель да жеңүүчүнүн салтанатына катышат. Эгерде ушундай учурларда мурдакы көргөн эски кордуктары, пендечиликтери, жаңылыштыктары эске түшсө, анда алар жөнүндө эске алуунун өзү жеткен бир канымет. Албетте, ал жерде, тоо, ташкын, черкес кыздары менен кооп-коркунучтар арасында андай жаңылыктардын кайталанышы мүмкүн эмес. Ал жөнүндө бир жолу өзү ант берген эле, иш тамам. Жаш жигиттин келечек тууралуу кез келген оюна аралашып илээшкен дагы бир эң кымбат кыялы бар. Ал аял жөнүндөгү кыял. Ошентип, ал жерде, тоо арасында ошол аял көз алдына бели кыпча, чачы узун, чүңүрөкөй кара көзү жоодураган күң-черкес кызы келбетиндей элестейт. Анын көзүнө тоо койнунда окчун турган бир алачык элестейт, үстү-башы чаң басып, канга боёлуп, даңка бөлөнүп кайткан ошол учурда босогодо аны күтүп жары турат, жарынын кучактап өпкүлөгөнүн, анын ийни, жагымдуу үнүн, өзүнө кулдук урууга белен экенин сезет. Жры таптатынакай аял, бирок ал кат тааныбайт, киши кийик, орой. Кыштын узак түнүндө ал аны тарбиялоого киришет. Жары акылдуу, зээндүү, жөндөмдүү жана зарыл билимдердин кайсынысын болбосун тез өздөштүрөт. Эмнеси бар экен? Аялы түдүү тилдерди опоңой үйрөнүп, француз адабиятынын чыгармаларын окуп, түшүнө алат. “Notre Dame de Paris”², мисалы, ага жагууга тийиш. Ал французча сүйлөй да алат. Конок үйүндө анын тубаса бедели эң жогорку коомдогу зайыптыкынан да алда канча артык болушу мүмкүн. Аялы жайма-жай гана күчтүү чабыт менен кумардана обон салып ырдай алат. “Эх, бул эмне деген келжиректик!” – деп ал өзүнө өзү. Ал ушинтип олтурганда бир бекетке келип калган эле, эми бир чанадан бир чанага түшүп, арагы акча берүү керек. Бирок ал ой жүгүртүп, алиги өзү бүтүрбөй калтырып койгон сандыракты кайрадан издейт, анан ага дагы черкес кыздары, данк, Россияга кайтып келүү, флигель-адъютантык, татынакай зайып элестейт. “Бирок сүйүү деген жок да, - дейт ал өзүнө өзү. – Урмат сый, атак-даңк дегениң – болбогон нерсе. Ал эми алты жүз сегиз сомчу?... Ал эми мага бүткүл өмүрүмө жете тургандан көп байлык берген жеңип алган өлкөчү? Ошентсе да, мынча көп байлыктан жалгыз өзүм пайдаланышым жакшы эмес. Таратып, бөлүштүрүү керек. Ошондо тек кимдерге? Алты жүз сегиз сомун Капелге, андан аркысын кийин көрө жатармын...”. Ушул учурда анын оюн элес-булас көрүнүш калкалап калат да, Ванюшанын үнү жана кыймылдын токтогонун сезүү гана жаш жигиттин бут серптирбей сулк жыккан уйкусун бузуп, эмне кылып, эмне коюп жатканын өзү да билбестен, ал

¹ Амалат-бек — жазуучу-романтик. А. Бестужев-Марлинскийдин (1797—1837) аты уйкаш повестинин каарманы. (Котормочудан).

² Француз жазуучусу В. Гюгонун “Париж кудайынын собору” деген романы.

жаңы бекетке башка чанаг отуруп, андан ары сапарын арытып барат.

Эртеси эртең менен да ушул эле көрүнүш – баягы эле бекеттер, баягы эле чай, баягы эле аттардын бңлкңлдөгөн соорулары, баягы эле ванюша менен чолок-чолок сүйлөшкөн сөздөр, баягы эле кечкисин кайра кайткан бүдөмүк кыялдар, үргүлөөлөр менен түнү бою чаалыктырып кулаткан, бут серптирбес жаш уйку.

III

Оленин Россиянын борборунан улам алыстаган сайын бардык өткөн-кеткен окуялары да өзүнөн алыстап калып бараткан сыяктуу көрүндү да, ал эми Кавказ улам жакын даган сайын, анын көңүлү да кубанып талпынып сала берди. «Ушуну менен биротоло кетип, эч качан кайтып келбешим керек, жогорку коомго караанымды көрсөтпөшүм ке рек, деген ойлор келди башына кээде. — Ал эми өзүм ушу жерде көрүп келаткан мына бу кишилер киши эмес булардын эч кимиси мени билбейт, эч кимиси эч качан Москвада мен болгон коомдо болуп, менин өткөндөгүмдү биле албайт. Анан ошо коомдон да эч ким мени бул адамдардын арасында жүрүп эмне кылганымды билбеген болот». Анан ал алиги жолдо келатып жолуктурган жана өзүнүн москвалык тааныштарынын алдында адам катары көрбөгөн ушул орой макулуктардын арасы аны өткөндөгүсүнөн бүтүндөй азаттыкка чыгаргандай жаңы эркиндик сезимине бөлөндү. Эл канчалык орой болгон сайын, маданияттын белгилери канчалык азайган сайын, ал өзүн ошончолук эркинирээк сизди. Өзү аралап өтүүгө тийиш болгон Ставрополь аны капа кылып койду. Вывескалар, ал тургай Французча вывескалар да, тырашманкеде отурган келиндер, аянтта турган арабакчтер, бульвар жана ошо бульварда кетип баратыш жүргүнчүгө бурулуп караган шинелчен жана шляпачан мырза анын жанына батты «Балким, ушул кишилер менин тааныштарымдын кимдир бирөөсүн билип жүрбөсүн»,— ушуну ойлоору менен эле клуб тикмечи, карта оюну, коом кайрадан эсине түшө баштады... Бирок Ставрополдон узап кеткен соң мунун эсесине баары тең көңүл кубантарлыктай болуп чыкты теребел текши жайнап, көздүн кумарын кандыргандай көркөм да айбаттуу да көрүнүп турду. Ошон үчүн Оленин барганда анын көңүлү куунак тартып, жадырай түштү. Казактар ямщиктер, бекетчилер бүт баары тең ага ата-теги, даражасы кандай деп териштирип отурбай эле кандай болто дал ошондой тамашалашып сүйлөшө берүүгө боло турган кадимки карапайым жандар сыяктуу болуп көрүндү. Булардын баары тең Оленинге эстен тандыларлыктай сүйкүмдүү көрүнгөн адам баласына таандык болгондор эле жана баары тең ага досторчо жылуу жүз менен караша турган.

Дон Кошуну Жеринде эл чананы арабага алмаштырышкан болучу; бирок Ставрополдон ары өткөн соң күн аябай жылып кеткенге Оленин үстүндөгү тонун чечип салды. Жаз да жадырап келип калган эле. Оленин үчүн күтпөгөн өзгөчө көңүлдүү көктөм эле. Эми түнкүсүн станцалардан чыгарбай турган болушту, ал тургай кечкисин жол жүрүү коркунучтуу дешти. Ванюша чочулай баштады, ошон үчүн мылтыгы октолуу калыбында арабанын астына шатып жүрдү. Оленин андан бетер көңүлдүү болуп калды. Био конолгодо бекетчи жакында эле жолдо болгоп шумпүктуу мыкаачылыкты айтып берди. Курал-жаракчан кишилер кездеше баштады. «Мына, укмуштун башталчу жери үшү экен го!» — деди ичинен Оленин, анан эл өзүнө ангеме кылып көп айтчу ак карлуу тоолордун ажайып көрүнүшүн көрсөм дегенде эки көзү төрт болду. Бир жолу, кечке жүк ногой ямщик камчысын нускап, булуттун арасынан көрүнгөн тоону көрсөттү. Оленин суктана тигилип карай баштады, бирок күн бүркөк болуп, тоону белчесине чейин булут басып турган эле. Оленинге сургулт, ак түстүү тармалданган бир нерселер бүлбүлдөп көрүнгөндөй болду, бирок канчалык үңүлсө да, өзү китептен ушунча көп окуп, эл оозунан эчен ирет уккан бул тоо көрүнүшүнөн киши кызыгарлык эчтеме таба албады. Ал өзүнчө «тоо менен бүлүт бири-бири менен абдан түстөш келип, айырмасы жок турбайбы, ошондуктан кардуу тоонун өзгөчө көркөмдүгү тууралуу мага айтып

түшүндүргүсү келген элдин аңгемесинин баары алиги Бахтын музыкасы же алиги аялга деген өзүм ишенбеген сүйүү сыяктуу бул дагы ондон чыгарылган нерсе» деп ойлоп, ошондон кийин тоого элөп-желөп болгонун койду. Бирок эртеси күнү, эртең менен эрте чүмбөттүү чанасынын ичи суук тартып бараткан соң ойгонуп кеткен Оленин оң жакка кайдыгер көз чаптырды. Эртең менен күн чайыттай ачык эле. Бир оокумда ал алгачкы учурдагы божомолу боюнча, өзүнөн жыиырма кадамдай гана жерде турган туптунук, заңкайган үлбүрөк, аппак кереметтерди, алардын көз жоосун алган сүйкүмдүү назик сөлөкөтүн жана чокулары асман челген ту тарында толкундана өркөчтөнүп жатканын көрдү. Ошентип ал өзү менен тоонун жана асмандын ортосундагы бүткүл мейкинди, тоонун эбегейсиз чоң экенин баамдаган кезде, ушул көркөмдүктүн бүтүндөй чексиздигин туйга кезде ал «мунуң бир элес же түш болуп жүрбөсүн» деп чочуп кетти. Ал ойгоном деп селт эте түштү. Бирок тоолор баягы эле калыбында.

— Мынабу эмне? Мынабу эмне? — деп сурады ал ямщиктен.

— Тоо, — деп жооп берди ногой жигит көңүл кош гана.

— Мен да көптөн бери көз айырбай карап келатам бу кереметке, — деди Ванюша, — кандай сонун көрүнүш ыя! Үйдөгүлөргө айтсаң, ишенбес эле.

Үч аттын даңгыр жолдо зуулдаган учкул жүрүшүнө ээрчий тоолор, жаңы чыгып келаткан күндүн нуру төгүлгөн кызгылт чокулар жылт-жулт этип, көк жээкте жарышып бараткасыт. Адегенде тоолор Оленинди жөн гана тан калтырды, андан соң кубантты; бирок андан кийин башка кара тоолордон эмес, талаанын так өзүнөн тик көтөрүлүп тизмектеле чубаган ушул ак карлуу тоолорго улам көбүрөөк үңүлүп караган сайын, бет маңдайындагы мына ушул кооз дүйнөгө аз-аздап көзү үйүр алып, анын тоо экенин сезди ушул учурдан баштап, анын туйган бардык нерселери өзү үчүн өзгөчө жаңы көрүнүш болуп көрүнгөн аска тоо шаңына сиңип, ошол түрдө гана элестелди да калды. Москвада болуп өткөн окуялардын бардыгы, уялуу менен өкүнүүлөр, Кавказ жөнүдөгү билбестиктен туулган жаман ойлор бүт бойдон жоголду да, андан соң кайтып келбеди “Эми башталды”, — дегендей болду ага кандайдыр бир салтанаттуу үн. Ийри-муйру жол да, алыстан көзгө көрүнгөн Терек да, станциялар да, эл да ушунун бардыгы тең эми ага тегин нерсе болуп көрүнбөдү. Асманга карайт — бирок тоо эсине түшөт. Өзүнө, Ванюшага карайт — кайрадан тоо. Мына атчан эки казак келатат, чехолдүү мылтыктары да аркаларында бир калыпта сороңдойт аттарынын шыйрактары да бирде тору, бирде сур болуп алдашат ал да тоо. Теректин ар жагындагы айылдан түтүн көрүнөт ал да тоо... Көк жээктен күн чыгып, камыштын арасындагы Терек суусуна чагылышып күзгүдөй жылтылдайт — ал да тоо.. Станицадан бир араба келатат, суйкайган сулуу аялда, келиндер өтүп баратат — ал да тоо... Абректер талааны аңтарып-теңтерип жүрүшөт мен келем алардан коркпой, анткени менин куралым менип күчүм, менин жаштыгым бар, — ал да тоо..

IV

Терск чебинин гребендик станицалар жайгашкан узундугу сексен чакырымдай келген бүткүл бөлүгү жер жагы нан болсун, калкы жагынан болсун, бирдей мүнөзгө ээ. Казактарды тоолуктардан бөлүп турган Терек дарыясы камыш баскан төмөнкү оң жээкке саргыч кумдуу дайыма шилеп, жардуу болгону менен анча бийик эмес сол жээктен кылым жашаган эмендин, чириген чынардын жана жаш жыгачтардын тамырлары менен кошо жууп-чайып, ылайланып, катуу эпкин менен, бирок жайылып, чалкып агып жатат. Он жээкке бейпил болсо да, дале тынчы жок айылдар орношкон; сол жээгин бойлой, суудан жарым чакырымдай жерде, бири-биринен жети-сегиз чакырымдай алыстыкта станицалар жайгашкан. Илгери бул станицалардын басымдуу көпчүлүгү дарыянын дал жээгинде эле, бирок Терек тоодон түндүккө карай билинбестен ой берип, аларды жууп салды да, эми ал жерлерде калың уранды болуп дөмпөйгөн жана бүлдүркөндүн, жапайыланган жүзүмдү сабагы менен чырмалган эски

курчоолор, бак-дарактар, алмурут жыгачтары, алчалар менен теректер гана көрүнөт. Булжерде эми эч ким турбайт, кумдан болсо бул жерге аябай үйүр болуп алган бугунун, карышкырдын, коен менен кыргоолдун издери гана көрүнөт. Бир станицадап экинчи станицага чейин, бута атым жерге токою кыйылып салынган жол кетет. Жол боюна кордондор орношкон, анда казак сакчылары турушат. Кууш, эни үч жүз саржаадай, түшүмдү мол берүүчү токойлуу жердин тилкеси гана казактардын ээлигине берилген. Булардан түндүккө карай Ногой же Моздок талааларынын кум толкундары баштатат да бул толкундар түндүккө карай жүрүп отуруп, кудайга аманат дегендей бир жерлерден Трухмен, Астрахань жана Кыргыз-Кайсак талааларына кошулуп кетет. Теректин ар жагында түштүккө карай-Чоң Чечен, Кочкалык адыры, Кара тоолор, дагы бир адыр, анан ушулардын эң акырында жөн гана көрүнгөнү болбосо, илгери-кийин эч бир адамдын буту басып көрбөгөн карлуу тоолор заңкаят. Мына ушул кунарлуу, токойлуу жана өсүмдүктөр дүйнөсү өтө бай тилкеде атам замандан бери жоокер, сулуу жан бай, гребендик казактар деп аталган эски динди карманган орус калкы турат.

Илгерки, илгерки замандарда эски динди карманга казактардын ата-бабалары, Россиядан качып, Теректин ар , жагындагы Чоң Чечен деп аталчу токойлуу тоонун эң биринчи адыры — Гребендеги чечендердин арасына келип отурукташкан. Чечендердин арасында туруп, казактар алар менен жыты сиңишип, тоолуктардын үрп-адатын, жашоо түрү менен салт-санаасын өздөштүрүшкөн, бирок ал жерде да орусун тили менен динин ошол мурункусундай таптаза калыбында сакташкан. Ал ушул кезге чейин казактардын арасында унутулбай айтылып келаткан бир аңыз-кепте мындай деп айтылат: Иван Грозный падыша Терекке келип Гребендеги чалдарды алдына чакырып алып, аларга дарыянын ушул өйүзүнөн жер тартуулаган, ынтымактуу турууга кеңеш берген, аларды багынып бер деп да, диниңди өзгөрт деп да ыктыярсыз мажбурлабоого убара кылган. Ал ушу кезге чейин казактардын теги чечендердин теги менен бир деп саналат, эркиндикке, шаан-шөөкөткө, элди карактоо менен согушка болгон кумарлыктары да алардын кулк-мүнөздөрүндөгү эң башкы өзгөчөлүк деп табылат. Россиянын таасири буларга шайлоолордо кысым жасоо менен, коңгуроолорду алып таштоо менен, ошондо турган жана ары-бери өтүп жүргөн аскерлер менен пайдасыз жактан гана билинип турат. Казак, ичинен, өз бир тууганын өлтүргөн тоолук жигиттен көрө, алиги өзүнүн станицасын коргоо үчүн үйүндө турган, бирок үйүнүн ичин тамеки тартып быкшыткан солдатты көбүрөөк жек көрө. Ал тоолук жоону сыйлайт, бирок өзүнүн жат, эзүүчү солдатты өлгүдөй жаман көрөт. Чын-чынына келгенде орус мужиги казак үчүн кандайдыр жат, жапайы жана жийиркеничтүү макулук, анын бул кейипкерин ал келипкетип жүргөн алып сатарлардан жана конуш которуучу чала россиялыктар¹ көргөн, аларды казактар жийиркене карап, тумакчылар деп аташат. Казактын кийим кийишиндеги кербездик, асемдүүлүк черкестерди тууроодон келин чыккан. Эң жакшы курал-жарак тоолук адамдан колго түшүрүлөт, эң жакшы ат ошолордон алынып ошолордон уурдалат. Казактын эр-азамат жигити татар тилин билгендиги менен мактанат, кызып кеткенде, өз бир тууганы менен да татарча сүйлөшө кетет. Ушуга карабастан жердин бир бурчуна чыгып калган, жарым-жартылай жапайы мухаммет уруулары жана солдаттар менен купчалган мына ушул христиан калкы өзүн өнүгүүнүн жогорку баскычындабыз деп эсептейт жана адам деп жалгыз казакты гана тааныйт; ал эми калган калктын баарына менменсинбей жийиркенбей карайт. Казак убактысынын басымдуу көпчүлүгүн кордондордо, жортуулдарда, аң уулоодо же балык кармоодо өткөзөт. Ал үйүндө дээрлик эч качан жумуш жасабайт. Анын станицада болушу майрам күнкү адаттан тышкары айрыкча учур, бул учурда ал оюн-зоок курат. Шарапты казактардын баары өздөрү тартат ал эми ичкилик болсо жалпы журтка таандык адат болуудан көрө, салтка айланган, аны орундатпоо салттан тайыгандык деп эсентелчу. Аялга казак өз оокаттуулугунун куралы катары карайт; кызга гана ойноп-күлүүгө

¹ Революцияга чейин украиналыктарды шовинисттик менен кемсинтип, чала россиялык – малороссияне деп аташкан.

мүмкүндүк берет, ал эми аялга жаш кезинен бөкчөйүп карып бүткүнчө өзү үчүн иштөөгө мажбурлайт жана чыгыштык талап боюнча аялга баш ийгич жана мээнеткеч болууга тийиш деп карайт. Ушундай көз караштын натыйжасында аял бара күч жагынан да, рухани жагынан да жакшы жетилүү менен ал тургай сыртынан кынк эткис болуп жүрсө да, жалпы эле Чыгыштагыдай, Батышка караганда үй-турмушунда теңдеши жок чоң таасирге жана салмакка ээ болот. Аялдын коомдук турмуштан оолактап, эркекке тиеше оор жумушка эти бышышы аны үй турмушунда ошончолук салмакка, күчкө ээ кылат. Чоочун кишинин көзүнчө катыны менен мээримдүү же жайдары сүйлөшкөндү осолдук деп санаган казак аны менен көзмө-көз калганда аялынын артыкчылыгын аргасыз сезет. Бүткүл үй-жай, бүткүл дүнүйө-мүлк, бүткүл чарбачылык ошол аялдын табышы жана ошол аялдын эмгеги жана түйшүгү менен гана турат. Ал тургай ал — эмгектенүүнүн казакка уят экенине, анын жалаң жалчы ногой менен аялга гана жарашарына анык көзү жетип, көңүлү ишенип турса да, өзүмдүкү деп пайдаланып, менчиктеп жүргөн дүнүйөсүнүн бардыгы тең ошол эмгектин үзүрү экенин жана ошол керегине жаратып жүргөн дүнүйөсүнүн баарынан аны ажыратып салуу аял жанагы күнүм деп эсептеп жүргөн аялынын же энесинин эркинде экенин өзү элес-булас билет. Мындан тышкары мойнуна аманат болуп жүктөлгөн дайыма эркекке таандык оор эмгек, үйдүн түйшүгү Гребен аялдары айрыкча өз алдынча кажыбас кайрат берип, анын өзүндө кара күчтү, жүйөлүү акыл-ойду, мүнөздүн чечкиндүүлүгү менен түруктуулугун эң сонун жетилдирген. Аялдар көбүнчө казактарга караганда, ары күчтүү ары акылдуу ары маалыматтуу, ары сулуу келишет. Гребен аялдарынын сулүүлугу нагыз таза кескин черкес келбети түндүк аялдаоынын олбурлуу келбети менен биригишип келген кезде айоокча таң каларлыктай. Казак аялдары үстүлөрүнө черкес кийимин: татардын көйнөгү менен бешмантын, буттарына чувьяк кийишет; бирок баштарындагы жоолуктарын орусча байлашат. Кийим кийүүдөгү, үй жыйноодогу кербездик, тазалык жана асемдүүдүк алардын турмушунун адаты менен зарылдыгына айланган. Эркектер менен мамиледе аялдар, айрыкча кыздар ээн-эркиндиктен пайдаланышат. Новомлин станицасы Гребен казактарынын түпкү теги болуп саналат. Мында башка станицаларга караганда эски гребендиктердин салт-санаасы, үрп-адаты көбүрөөк сакталган жана бул станицанын аялдары да өздөрүнүн сулуулугу менен бүткүл Кавказга эзелтен аты чыккан. Казактардын күн көрүү каражаты — жүзүмзарлар жана жемиш бактары, дарбыздуу жана ашкабактуу бакчалары, балык уулоо, аңчылык, жүгөрү менен таруу аянттары жана аскердик олжо.

Новомлин станицасы Терек дарыясынан үч чакырым жерде, арасы калың токой менен бөлүнүп турат. Станицаны аралап өткөн жолдун бир жагында — дарыя, экинчи жагында жүзүмзарлар, жемиш бактары көгөрүп Ногой талаасынын шамал айдап келген кум дөбөлөрү көрүнөт Станицанын айланасы ылайдан согулган дубалдар жана тикендүү зымдар менен курчалган. Эл станицадан чыкканда да ага киргенде да, үстүн кичинекей камыш чатыр менен жаап кош мамыга орноткон бийик дарбаза аркылу өтөт; дарбазанын жанында майрыйган, ок атпаганына жүз жыл болгон, бир кезде казактар согушуп жүрүп тар тып алган жыгач лафеттүү замбирек турат. Формалуу кийим кийип, кылыч-мылтык асынган казак дарбазанын жанында сакчы болуп кээде турат, кээде турбайт; өтүп бара жаткан офицерге фронтту¹ кээде жасайт, кээде жасабайт Дарбазанын чатырчасынын астындагы ак тактайчага кара боек менен мындай деп жазып койгон: үй саны 226 эркекиндиктен 897 жан, аял 1012. Казактардыш үйлөрү жемен бир аршин же андан да жогору көтөрүлүп, мамылардын үстүлөрүнө салынган, таптатынакай кылып чатырларын камыш менен жапкан, анын төбөсүнө оюлуу ачакей кагылган. Үйлөрдүн баары текши жаңы болбосо да, түптуз тапаза, ар түрдүү баскычтары бар жана бири-бирине жанаш тырылбай чоң-кичине көчөлөрдүн жээгине кенен көп орношкон. Көп үйдүн жарык, чоң терезелеринин астында чакан

¹ Фрунт деп, офицердин алдында солдаттын какайып тура калышын айтат.

чарбактарынын сыртында, үйлөрдүн төбөсүнөн шыңкыя көтөрүлгөн кочкул көк теректер, үлбүрөгөн саргыч жалбырактуу, ак гүлүнөн жыпар жыты аңкыган акациялар жана так ушул жерде жылт-жулт эте барпайган сапсары күнкарамалар, чөп менен жүзүмдүн чырмалган сабактары өскөн. Кең аянттын ортосунан кызыл кездеме жемишке, буурчак нан жана пряник саткан үч дүкөнчө көрүнөт; андан кийин каз-катар өскөн картаң теректердин ар жагындагы бийик курчоонун ар жагынан башка үйлөрдүн баарынан эндүү жана бийигирээк келген полк командиринин эки жакка ачылма терезелүү үйү көрүнөт. Эл, айрыкча жайында, жөн күндөрү станицанын көчөлөрүнөн ар дайым аз кездешет. Казактар кызматына жараша кордондордо жана жортуулдарда; карыялар аңчылыкта, балык улоодо же катындар менен бирге бак-чарбактарда жумуш жасап жүрүшөт. Жалаң эңкейген карылар менен эмгектеген жаш балдар, оорулуулар гана үйдө калышат.

V

Жалгыз Кавказда гана боло турган өзгөчө бир кеч эле. Күн тоонун далдасына батса да, терebel дале, жапжарык болуп турган. Кечки күндүн шапагы асмандын үчтөн бирин камтып, ошол өрттөй алоолонгон кызыл шоолада ак чач тоолор заңгырап сүрдүү көрүнөт. Аба суюк, тыптынч, тырс эткен тыбыш те алыстан угулуп, шыңгыр какчудай. Бир нече чакырымдык узун көлөкө тоодон талаанын төшүнө түшүп сулап жатат. Даркан талаа, дарыянын ар жагы жол жээги — бардык жер аңгырап ээн калган. Эгерде андамында бир жерден салт аттуулар көрүнө калса, анда мындай учурда казактар кордон жактан, чечендер айыл тараптан салт аттууларга таң кала, суктана карап, бул ырайы суук адамдар кимдер болду экен деп боолголоп билүүгө тырышат. Кеч кирсе, кишилер биринин караанынан бири коркуп, үйлөрүнө тыгылышат жалгыз гана айбанат менен куш адамдан коркпой, мына ушул ээн татааны эркин чардайт. Бактардан шашыла басып, чыбык байлаган казак аялдары күн батканча көңүлдүү ыргак менен кобур-собур сүйлөшүп келе жатат. Айлана-тегеректегидей бактын ичи да аңгырап аэндей баштайт; бирок станица кечтин мына ушул учурунда бака-шака түшүп айрыкча жанданат. Туштуш жактан жөө да, ат минип да, кыйчылдак арабага түшүп да, эл станицага карай жылып жөнөйт. Колго токулган көйнөк кииген, колуна узун чыбык кармаган кыздар жалжактап сүйлөшүп, малдын артынан чыгуу үчүн дарбазаларга карап жүгүрүп баратышат мал бул учурда жаныттан өзү менен бирге ала келген быжылдаган чиркейлер менен уюлгуган чаң-тозондун ичинде тонурап турат. Бөйрөгү чыккан ток уйлар менен буйволдор көчө-көчөнүн бою менен жайыла жөнөйт да кызыл-жашыл бешмант кийген казак кыздары алардын арасында ары-бери жүгүрүп делпендешет. Уйлардын мөөрөгөнү менен аралаша алардын шанкылдаган катуу үндүрү, көнүлдүү күлкүлөрү менен чый-чуй эгин кыйкырышканы угулат. Тетигинде, кордондой суранып келген курал-жаракчан бир атчан казак бир үйгө такай келип, эңкейе берип терезесин кагат, терезе кагылары менен андан жаш казак кызынын суксурдай адемий башы көрүнүп, күлмүндөгөн, эрке наздуу сөздөрү угулат. Мына бу жакта бет сөөгү уркуйган, үстү-башы алба-далба айрылган жалчы ногой, талаадан камыш жүктөп келген калыбында арабасын есаулдун заңгыраган таптаза короосунда кыйчылдат буруп, башын чайкалган өгүздөрдүн моюн жыгачын шыпырып салып, кожоюну менен тигиндейден татарча сөз кайрышат. Бүткүл көчөнү дээрлик ээлеп көлкүп жаткан жана жанынан ушунча жылдан бери эл өтүп жүргөн көлчүктүн жээги менен арандан-зорго кашаага жармаша-жабыша, аркасында бир көтөрүм отуну бар бир жыңайлак казак аялы аппакай бутун жаркырата көйнөгүнүн этегиң жогору көтөрө түшүп өтүп бара жатат, ошондо үйүнө кайтып келаткан аңчы казак тамашалап, барк-барк этип: «Дагы көтөрө түш, уятсыз»,— дейт да, келинчекти мээлеп тура калат, казак аял көйнөгүнүн этегин коё беремин деген кезде отунун жерге түшүрүп жиберет. Шымынын багалегин түрүп алган, ак кыл баскан төшүн ачып таштаган бир казак чал балык кармоодон

кайтып, ичинде күмүш чабактары дале булталактап жаткан сапеткасын¹ ийинине салып алып келе жатып, тушунан чыгуу үчүн кошунасынын сыпган кашаасынан аттап өтө бергенде, кашаага илинип капган чапанынын этегин тарткылап жатат. Тетиги жакта бир катын бир куу бутакты сүйрөп келатат, анан үйдүн далдасынан отун кескен балтанын жаңырыгы угулат. Көчөнүн тегиз деген жеринин баарында тең бири-бирин күүшүп оиноп жүргөн кичинекей казак кыздарынын ызы-чуусу чыгат. Айланып жүрбөө үчүн катындар кашаанын үстүнөн аттап өтүп жатышат. Морлордун баарынан жыты буруксуган тезек түтүнү уюлгуйт. Түн тынчтыгынын алдындагы кызуу машакат ар бир короодон угулуп турат.

Улитка чоң эне, хорунжийдин жана мектеп мугалиминин аялы, эл катары ал да өз короосунун дарбазасына карап чыгып, көчөдө өзүнүн кызы Марьяна айдап келе жаткан уйларын күтөт. Байбиче токулган эшикти ачып бүтө электе эле бир буйвол чиркейлерди жармаштыра дарбазаны жөөлөп мөөрөп кирет; анын артынан ыргала басып челкейген ток уйлар чоң көздөрү менен ээсин таанып, куйругу менен кош капталын бир калыпта чапкылап өтүп баратат. Тал чыбыктай буралган сулуу Марьянка дарбазадан кирип келери менен чыбыгын таштай салып, токулган эшикти жаба коёт да, короодогу уйларды орду-ордуна бөлүп киргизүү үчүн буту-бутуна тийбей тызылдап жүгүрүп жүрөт. «Бутундагыны чеч, шайтандын кызы,— деп бакылдайт энеси,— чувягыңдын² тамтыгын чыгармай болдуң». Марья өзүн шайтандын кызы дегенге кенедей да таарынбапт, кайра бул сөздөрдү эркелеткени деп түшүнүп, жайрандап жүмүшүн иштей берет. Марьянанын бети башына байланган жоолугу менен чүмкөлгөн: үстүндөгүсү кызгылт көйнөк менен көк бешмант. Кыз бир семиз бодонун артынан короо бастырмасынын астына кирип көрүнбөй калат да, эми жанаша салынган кичине бөлмөдөн буйвол уйду жылуу сөз менен жубатып көндүрмөк болгон назик үнү гана угулат: «Тынч турганды билбейт! А, сениби! Болду дейм, болдучу эми, энекебай!..» Көп узабай кыз кемпир менен бирге саандан жер кепеге³ кайтып келип, экөө эки чон кумура сүттү — бүгүнкү күндүн саанын алып келатат. Жер кепенин ылай моруна көп өтпөй эле тезек түтүнү буудактап, сүттүн каймагы алынып жатат; кыз алоолонтуп от жагат, кемпир болсо дарбазага карай чыгат. ушул үчурда станицанын үстүндө күүгүм уюп калган. Мөмө-жемиштин, малдын жана тезек түтүнүнүн буркураган жыты бүткүл абага тараган. Дарбазанын алдында жана көчөнүн бойлорунда бардык жерлерде колдоруна күйгөн чүпүрөк кармаган казак аялдары ары-бери жүгүрүп өтүшөт. Короодо ичин бошоткон малдын быш-быш эткени менен акырын кепшегени угулат жана короолор менен көчөлөрдө жалаң аялдар менен балдар гана үн катып чакырышып калат. Эркек кишинин мас үнү жөн күндөрү чанда гана угулат.

Бир казак аялы, карыган, узун бойлуу, кайраттуу аял бет маңдайдагы короодон Улитка чоң энеден от сурап келет; колунда чүпүрөк.

— Кандай, чоң эне, жумушунду бүтүрдүңбү? — дейт аял.

— Кыз от жагып жатат. Эмне, от алганы келдиңби? — дейт Улитка чоң эне кол кабыш кыла ала турганына сыймыктанып.

Эки аял үйгө киришет; майда нерселерди кармап көнбөгөн колдогой колдор Кавказда өтө сейрек учуроочу кымбат баалуу ширеңке кутусун калтырап араң ачат. Үйгө келген кайраттуу казак аялы чындап эле сүйлөшкүсү келген түр менен секиге жайгашат.

— Сенин кишиң мектептеби, эне? — деп сурайт келген аял.

— Баягы эле бала окутмай, энеси. Кат жазган, майрамга келет,— дейт хорунжийдин аялы.

— Акылдуу киши да ал, кылган иши бүт пайдалуу.

¹ Жабдык.

² Бут кийим.

³ Жер кепе деп, казактар чогулган сүттү кайнатып, сактап коюучу жапыз, салкын, жыгачтан оюп жасаган кичинекей үйдү айтышат. (Автордун эскертүүсү.)

— Пайдалуусу пайдалуу дечи.

— Менин Лукашкам болсо кордондо, үйгө жибербей жатыптыр,— дейт келген аял, хорунжийдин аялы муну небактан бери билерине карабастан. Бул аял өзүнүн уулу Лукашка жөнүндө сыр тартып сүйлөшкүсү келген эле, анткени өзү аны жакында эле казак кылып катарга кошкон болуучу жана өзү аны хорунжийдин кызы Марьянага үйлөндүргүсү келип жүргөн эле.

—Ишеничтүү кордондо турат дечи?

—Кородо отурат эне. Майрамдан бери келе элек. Жакында кошунадан көйнөк берип жибердим. Айтымына караганда: жаман эмес, чоңдор жактырат дейт. Өздөрү, кыязы, дале абуктерди издеп жүрүшсө керек. Лукашка көңүлдүү, жаман эмес дейт.

— Жарайт эмесе, кудайга шүгүр,—дейт хорунжийдин аялы. — Урван да ал — бир сөз менен айтканда.

Лукаша *Урван* аталып калгандыгынын себеби — ал бир казактын баласын *урвал* суусунан алып чыгып, эрдик көрсөткөн болучу. Ошондуктан хорунжийдин аялы бул жөнүндө атайын Лукашканын энесине өз тарабынан бир жылуу сезим билдирүү үчүн ушул сөздү оозго алган эле.

—Кудайга ыраазымын, эне, уулум жакшы, эр-жигит, баары тең жактырып жүрүшөт,— дейт Лукашканын энеси,— бир гана жери үйлөндүрсөм, болот эле, өзүн, андан кийин өлсөм мейли эле.

— Эмнеси бар, кыз деген азбы станицада? — деп кууланат хорунжийдин аялы, чор баскан колу менен ширеңкенин кутусун капкагына салып жатып.

—Көп дечи, энекеси, көп,— деп илип алат Лукашканын энеси, анан башын чайкайт,— бирок сенин кызын, Марьянушканчы, кыз деп ошону айт, бүт дүйнөнү кыдырып издесең да таппайсың андайды.

Хорунжийдин аялы Лукашканын энесинин ниетин билет, ошентип, Лукашка өзүнө жакшы казак болуп көрүнсө да, байбиче бул аңгемеден тайсалдайт, анткендигинин себеби бул өзү Хорунжийдин аялы жана бай, ал эми Лукашка болсо жөнөкөй казактын баласы, жетим. Экинчи себеби, кызынан тез ажырагысы келбейт. Ал эми эң негизги себеби болсо, адептүүлүктүн өзү так ушуну талап кылат.

— Эмнеси бар, Марьянушкам бой жеткенден кийин ал да башкалардай кыз болот,— дейт энеси токтоолук менен сыпайы гана.

— Жуучуларды жиберемин, жиберемин, бир гана бакты жыйнап алалычы, сенин нур жүздүү сүйкүмүнө таазим анткени келебиз,— дейт Лукашканын энеси. — Илья Васильевичке ийилип таазим эткени келебиз.

— Ильясты койчу! — деп текебердене сүйлөйт хорунжийдин аялы: — мени менен сүйлөшүү керек. Ар нерсе өз убактысы менен. Лукашканын энеси хорунжийдин аялынын кабагынан улам мындан ары сүйлөшүүнүн ыңгайсыз экенин байкап, ширеңке менен чүпүрөгүн тутандырат деп баратып:

— Жерге таштаба, энекеси, көңүлүңө болсун ушул сөзүм. Кой, кетейин, от жагыш керек — деп кошумчалап.

Сунулган колундагы күйгөн чүпүрөктү булгалап, көчөнүн аркы өйүзүнө өтө бергенде аял Марьяны кездештирет, кыз ага ийилип таазим этет.

«Ыйбалуу кыз, мээнеткеч кыз,— деп ойлойт аял сулуу кызды карап туруп. Бойго жеттим. Күйөөгө чыгуу керек, бир жакшы үйгө, Лукашкага туш телсе».

Ал эми Улитка чоң эне болсо өз түйшүгү менен өзү болуп, босогодо, жанагы отурган калыбында кала берет да, кызы келип чакырып алып кеткенче бир нерселер жөнүндө кыйнала ойлонот.

VI

Станицанын эркектаналары жортуулдарда жана кордондор то, же болбосо, казактар айткандай, күзөттөрдө күн кечирет. Тигил станицадагы кемпирлер аңгеме-кеп кылган

Лукашха Урван кечке жуук Нижне-Протоцкий мунарасынын башында турган эле. Нижне-Протоцкий күзөтү Терек дарыясынын тик жээгине орношкон. Мунаранын панжарасына чыканактап сүйөнүп турган Лукашка көзүн жүлжүтүп, бирде Теректин ар жагындагы те алыска, бирде төмөндө жаткан казак жолдошторуна карап коюп, андасанда алар менен сөз кайырышат. Күндүн көзү бул учурда тармап булуттардын үстүндөгү агарган кардуу кыркаларга карай эңкейип келе жаткан эле. Тоонун этегинде үйрүлө толкуган булуттар барган сайын кара көлөкө боло берди. Абаны кечки кызыл иңир мөлтүрөтүп нурга бөлөдү. Ширешип өсүп кеткен түнт токойдон салкын илеп келет, бирок күзөттүн айланасы дале ысык болучу. Сүйлөшкөн казактардын үндөрү жаңыра чыгып, абада калкып турат. Шар аккан киргил Терек кыймылсыз жээгинен өзүнүн шар агымы менен көзгө даана түшөт. Теректин суусу тартыла баштаган эле, ошондуктан кээ бир жерлерде жээктер менен сайроондордун нымдак куму буурул тарткан. Кордонду» так тушундагы аркы өйүз аңгырап бүтүндөй ээн жатата сербейген учу-кыйырсыз жана чөлдүн камыштары гана тетиги тоого чейин созулган. Бир аз четтебирээк жактан жапыз жээктен чечен айлынын ылайдан салынган үйлөрү жалпак төбөлөрү менен май куйгуч сыяктанган морлору көрүнөт. Мунаранын башында турган казактын кыраакы көзү тынч жаткан айылдын кечки түтүнүнүн арасындагы кызыл-көк кийимчен чечен кыз-келиндеринин алыстан кө рүнгөн караанын тигиле карап турган эле.

Казактар татар жактын абректери¹ дарыядан өтүп келип ана чабуул жасайт, мына чабуул жасайт деп күтүп отур. ганына карабастан, асыресе май айында, Теректин боюндагы токой аябай калыңдап, анын арасынан жөө адамдын өтүшү да кыйындаган кезде, ал эми дарыя тайыздап, анын кай бир жерлеринен кечип өткүдөй болсо да, ушундан бир эки күн мурда полк командиринен бир казак цидулка² менен чаап келип, анда чалгынчылардан алынган маалыматтарга караганда сегиз адамдан түзүлгөн топ Теректин бери жагына өтмөкчү болуп жатат, ошондуктан өтө сак болуу чаралары белгиленсин деп айтылганына карабастан —кордондо өзгөчө сактык сакталган эмес эле. Казактар үйлөрүндө жүрүшкөндөй, аттарына жайдак мине коюп куралсыз эле бирөө балык уулоо менен, бирөө арак ичүү менен, дагы бирөөлөрү аңчылык менен алпурушуп калган болучу. Жалгыз гана нөөмөтчүнүн аты ээр токулган калыбында токойдун жанындагы тикендин арасында тушамыш менен жүрөт жана жалгыз гана сакчы казак черкесче чапанын кийип, кылыч-мылтыгын асынган. Урядник, узун бойлуу, арык чырай, аркасы ашкере узун, колу-буту кыска казак, топчусу чыгарылган жалгыз бешмант менен үйдүн ылаи отургучунда отурган калыбында, жалкоо тартып зериккен чоңдор кебетеленип, көзүн жумуп, башынын салмагын бир колунан экинчи колуна оодаруу менен болот. Бакжайган чоң кара сакалынын ар кай жерин ак чалган бир улгайыңкы казак белин кара бел боо менен бууган көйнөкчөн болуп, суунун так жээгине жатып алып бир калыпта күркүрөп бууракандаган Терекке эрине көз жиберет. Башкалары, алар да ысыктан абдан кыйналышып, жарым-жартылай жылаңачтанып алып, бирөө Теректе кир чайкап турат, бирөө колуна жүгөн алган, дагы бирөө кыңылдап ырдап, жээктин ысык кумунда сулап жатат. Жүдөңкү жүзү капкара болуп күнгө тотуккан бир казак өлгүдөй мас болсо керек, бир үйдүн эки саатча мурда көлөкө болуп турган, бирок азыр күндүн кыйгач түшкөн нуру төгүлүп сызгырып турган түбүндө эт-бетиненен жатат.

Мунаранын башында турган Лукашка шыңга бойлуу, жашы жыйырмалар чамасындагы, келбеттүү, энесине куюп койгондой окшош жигит эле. Анын бети жана тула бою, үүздай жаштыгына карабастан, чоң кара күчтүн жана рухани күчтүн ээси экенин билдиргенсийт. Өзү жакында эле *сапка турганына* карабастан, анын жайык бет түзүлүшүнөн ишенимдүүлүк менен токтоо турушунан, казакка таандык, жалпы эле куралын колунан таштабаган адамдарга таандык согушчандык жана бир азыраак

¹ Абрек деп, уурдоо же тоноо максаты менен Теректин орустар жак жээгине өтүп кеткен чеченди айтат. (Автордун эскертүүсү.)

² Цидулка – күзөттөргө жиберилген буйруктар. (Автордун эскертүүсү.)

сыймыктуу келбетке небак эле ээ болгондугу көрүнүп, өзүнүн казак экенин жана өз башынын баасын көкүрөгүн коигулаган кишинден кем деп билбегенин билдирип тургандай эле. Өтөк жеңи черкесче чапанынын кээ бир жерлери жыртылган, тумагын чечендерче желкесине карай шилей кийген, өтүгүнүн конучун тизесинен төмөн карай түшүрүп койгон. Кииген кийими анча баалуу болбосо да, алиги чечен жигиттерин туурагандыктан, казакка таандык өзгөчө бир кербездик менен боюна конуп жарашып турган эле. Чыныгы эр, жоокер жигиттин үстүндөгү кийген кийиминин ар дайым этек-жеңи кенен, самтырак, шөлбүрөк келет; жалгыз гана куралы шай болот. Бирок ушул курал-жарак менен самтырак кийимдин кийилишинде, белинин тыкан буулушунда ар кимдин колунан келе бербеген тиги казактын же тоолук адамдын көзүнө дароо чалына турган белгилүү бир өзгөчөлүк бар. Лукашканын өзүндө жоокер жигитке ылайыктуу ушундай сыпат бар эле. Колун кылычынын сыртына коюп, көзүн жүлжүйтүп, ал алыстагы айылдан дале көзүн айырбоо менен болду. Өз-өзүнчө алып караганда анын ажары анча эместей, бирок анын сымбаттуу тула боюна, кара каш чийилген акылдуу жүзүнө дароо көзү урунган ар бир адам: «Мына бул чыныгы жоокер жигит экен!» деп эрксизден айтар эле.

— Катындарды карагыла, катындарды, тетиги айылдан жайнап чыга келди! — деди ал шаңкылдаган катуу үн менен, жылтыраган аппак тиштерин ачар-ачпастан жана эч кимди бөлүп-жарып карбастан.

Төмөн жакта жаткан Назарка ошол замат эле башын шарт көтөрө коюп:

— Сууга бара жаткандары го,— деп үн катты.

— Мылтык атып үрейүн учурсак,— деди Лукашка күлүп — бир дүрбөп качышар эле!

— Угулбайт.

Бали! Меники андан ашып кетет. Тура тур шашпай майрамдары болсун, өзүм Гирей-ханга конокко барып бозо ичип келемин,— деди Лукашка үстүнө үймөлөктөшкөн чиркейлерден ачуулана кагынып жатып.

Чытырмандын ичиндеги шуудур казактардын көңүлүн бурду. Карала машке из кууп, жүнү түлөгөн такыр куиругун ары-бери булгалактатып, кордонго карай келаткпн экен. Лукашка аны мергенчи кошунасы Ерошка байкенин ити экенин тааный койду, аңгыча болбой чытырмандын ичинде жылып келаткан аңчынын өзүнүн келбетин да ажыратты.

Ерошка байке чүштөдөй чоң сакал, эки ийнине эки киши минчүдөй апай төш, эңгезердей зор казак болучу бирок токой ичинде аны менен салыштыра тургандай эч ким болбогондуктан, орто бойлуу сыяктанып көрүнчү эле анткени анын сомдоп соккондой бүткүл күчтүү мүчөсү тулку боюна аябай шайкеш келип турчу. Үстүндө колго токулган жыртык чапан, бутунда чулгоосунун үстүнөн чырмап байлап таштаган бугунун терисинен жасалган чарык башында уйпаланган ак кулакчын. Аркасында анын бир ийнине арта салынган кобылкасы¹ менен карчыганы алдап кондуруу үчүн тоок жана кыргый салып алган баштыгы бар; экинчи ийнине белбоого байлап өлгөн мышыкты асынып алган; кемерине ок-дары жана нан салган куржунун, чиркейден кагынуу үчүн ала чыккан ат куйругун, эски кан менен батташкан кыны жыртык чоң канжарын жана өлгөн эки кыргоолду кыстырып алган. Кордонго карап, ал токтой калды.

— Гей, Лям! деп кыйкырды ал итине, ошол учурда созолоно чыккан коңур добушунун жаңырыгы те алыстагы токой ичинен бир угулду, ошентти да, казактар флинта деп атаган пистондуу килейген мылтыгын ийнине серпе таштап, башынан тумагын көтөрдү.

— Амансыңарбы, кайрымдуу адамдар! Гей! — деди ал казактарга карап, ошол жанагыдай күчтүү жана кубулжуган көңүлдүү, эч бир зордолбосо да, бирок дарыянын аркы өйүзүндө бирөөлөргө кыйкырганда катуу чыккан зор добушу менен.

— Аманчылык, байке! Аманчылык! — деп казактардын жаш үндөрү туш-туштан

¹ Кобылка кыргоолдун жанына билгизбей жакындоо үчүн кенектүү курал. (Автордун эскертүүсү.)

көңүлдүү чыкты.

— Эмне көрдүңөр? Айткыла!—деп кыйкырды Ерошка байке, кыпкызыл болгон жалпак бетинин терин черкесче чапанынын жеңи менен сүртүп жатып.

— Угуп атасыңбы, байке! Ушу туштагы бир чынарды момундай карчыга мекендеп алыптыр! Кеч кирди эле болду, үйрүлүп ошол жерден чыкпайт,—деди Назарка көзүн кысып коюп жана колу-бутун селк-селк эткизип.

— Койчу, чын айтасыңбы? — деп ишеңкиребей сүйлөдү чал.

— Чын, байке, өзүң аңдып отуруп карачы¹,— деп ырастады Назарка күлкү аралаш. Казактар боорун тытып күлүштү.

Тамашакөй жигит эч кандай деле карчыганы көргөн эмес болучу, бирок Ерошка байке келген сайын аны дайым алдап ыза кылуу кордондогу жаш казактардын эчактан берки адатына айланган эле.

— Ай, акмак, калптан башканы билбейт! — деди Лукашка мунаранын башынан Назаркага.

Назарка жым боло калды.

— *Отуруп кароо керек.* Отурамын,— деп чын ыкластан айтты чал, казактардын бардыгынын көңүлүн укмуштуудай ыраазы кылып. — А чочко көрдүңөрбү?

— Оңой бекен-ов! Чочко аңдуу! — деди урядник бир көңүл ачып алар кез келгенине маашырланып жана жантая берип узун аркасын кош колу менен кашып коюп.

Бул жерде абректерди кармаш керек, чочкону эмес. Өзүң эч бир шыбыш эшиткен жоксуңбу, байке, ыя? деди ал кайрадан дагы себепсиз көзүн жүлжүйтүп жана берметтеи тизилген аппак тиштерин ырсайта ачып.

— Абректерди дейсиңби? — деди чал. — Жок, укканым жок. Кана, чихириң² барбы? Суусунумду кандырчы бир, кайрымдуу адам. Ысык өтүп кетиптир, чынында. Мен сага, тура турсаң, жылуу-жумшагымдан алып келип беремин, чын айтам, алып келем. Алып келсең, деди ал кошумчалап.

— Сен эмне ушинтип, аңдып олтургум келет дедиңби, кандай? — деп сурады урядник тигинин жана эмне дегенин укпай калган кишиче.

Бир түн отуруп көрөйүн деген элем,— деп жооп кайтарды Ерошка байке,— балким, майрамга карата кудай буюрса бирдеме тумшугума илинип калар; сени да куру алакан калтырбаймын, чын айтамын!

— Байке! Ау! Байке! — деп жогору жактан Луканың үнү зоңк эте түшкөндө көңүлдү бүт өзүнө буруп алды да, ошол учурда казактардын бардыгы Лукашкага жалт карады. — Сен жогорку айрыкка барып кел, ошо жерде бир үйүр жүрөт кекирейип. Менин бул айтканым жалган эмес. Чын! Жакында биздин казак бирөөнү атып келди. Чын айтып атам,— деди ал кошумчалап, анан аркасындагы мылтыгын оңдой койду, анын үнүнөн тамаша эмес экендиги ачык-айкын билинип турду.

— Э, Лукашка Урван ушунда турбайбы! — деди чал жогору карай тигиле карап. — Кай жерден атты дейсиң?

— Өзүң дегеле көрбөгөн экенсиң! Боюң кичине го чамасы,— деди Лукашка. — Сайдын так жээгинен, байке,— деди ал дагы кадимкидей олуттуу түрдө башын бир силкип коюп. — Биз ушундай келатканбыз сайды жээктеп, бир убакта аның шатырата жөнөп берсе болобу, бирок менин мылтыгым кабында болучу. Иляска тарс дегизген кезде. Мен сага көрсөтөйүн, байке, анын кайсы жер экени — алыс эмес. Убакыт гана берчи. Мен, тууган, анын барар жерин, басар тоосун бүт билемин. Мосев байке! — деди анан дагы ал урядникке үзүл-кесил жана ал тургай чечкиндүү үн менен,— Алмаштырар убакыт жетти! — Ушуну айтты да, мылтыгын алып, мунаранын башынан түшө баштады.

— Түш! — деди андан кийин урядник эки жагына каранып. Сенин саатың беле,

¹ Отуруп кароо — аңды бир түн отуруп аңдуу маанисинде айтылат. (Автордун эскертүүсү.)

² Чихирь — Кавказдагы жүзүмдөн жасалуучу шараптын түрү.

Гурка? Бар! Эпилдеп эле турат, Лукашкан сенин,— деди урядник чалга карап. —Так өзүң сыяктуу, бир жерде тура албайт, үйдө отуруу дегенди билбейт, жакында өлтүрдү бирөөнү.

VII

Күн уясына конуп, түнкү көлөкөлөр токой жактан канатын тез жайып келе баштады. Кордондун айланасындагы түйшүктөрүн бүтүргөн соң казактар кечки тамак ичүүгө үйгө чогулду. Карчыганы күткөн чал гана кыргыйдын шыйрагына байланган жипти тарткылап чынардын түбүндө калды. Карчыга чынардын башында конуп отурду, бирок тоокко түшкөн жок. Чытырмадын эң калың жериндеги кыргоолдун чыйырына кыргоол кармоо үчүн жайма-жай тузак тартып отурган Лукашка бир ырдан кийин дагы бир ырды ырдоо менен болду. Боюнун бийиктигине, колунун чоңдугуна карабастан, жумуштун кайсынысын болбосун, чоңу да, кичинеси да, Лукашканын колунда чакмак алына тургандыгы көрүнүп эле турду.

— Эй, Лука! — деген Назарканын кулактын тарсылдагын жаргыдай ачуу үнү жакын жердеги чытырмандан угулду. — Казактар кечки тамакка кетишпедиби!

Назарка бир тирүү кыргоолду колтугуна кысып, тикендүү бадалды аралай жарып отуруп сокмокко чыкты.

— О!—деди Лукашка үнү басандай калып.— Мынабу корозду кайдан алдың? Менин тузагыма түшкөн го дейм...

Назарка Лукашка менен жашташ болучу, ал да ушул жаздан бери гана сапка турган эле.

Ал өңү серт, арык чырай, эстүү, чый-чуй этип кулактын кужурун алган жигит эле. Лука экөө бири-бирине кошуна жана жолдош болучу. Лукашка чөп үстүндө татарча малдаш урунуп, тузагын оңдоп отурган.

— Билбеймин кимдики экенин. Сеники го дейм.

— Чуңкурдун ар жагындагы чынардын түбүнөн алдыңбы? Эмесе, меники, кечээ тартып кеткем.

Лукашка ордунан тура келип, кармап алынган кыргоолго карады. Коркконунан көзүн алайтып, мойнун созгон короздун кара көк башынан сылап коюп, ал аны колуна алды.

— Бүгүн палоо басабыз; сен барып мууздап, жүнүн жулуп кой. . .

— Эмне, өзүбүз жейбизби же урядникке беребизби?

— Берип бүтүк го эми анын шыбагасын.

— Муну мен мууздоодон коркомун,— деди Назарка.

— Бери алып кел.

Лукашка канжарынын астынан макисин алды да, шырт эткизип кекиртектен тартып жиберди. Короз селт эте түштү, бирок канатын жайып жибергенче канга боёлгон башы кайрылып, тыбырчылап кала берди.

— Мына, ушинтүү керек! — деди Лукашка корозду жерге таштап. — Палоо майлуу болот.

Назарка короздун түрүнө карап, титиреп кетти.

— Ай, угуп атасыңбы, Лука, бизди дагы секретке¹ жиберет тетиги шайтан,— деди ал кошумчалай кыргоолду жерден көтөрүп алып жатып, шайтан деген сөздү урядникке тийгизе сүйлөп. — Фомушкинди чихирге жумшап жиберди, ошонун кезеги болучу. Барганыбызга канча түн болду! Мойнубуздан түшпөй, абдан минип алды.

Лукашка кордонду бойлой ышкырып жөнөдү.

— Тузакты ала кел! — деп кыйкырды ал.

Назарка айтканды эки кылбады.

— Мен бүгүн өзүнө айтамын, чын айтамын,— деп сөзүн улады Назарка. —Айталы:

¹ Секрет — күтүлбөгөн душмандын келишин кабарландыруучу, ал дыңкы пост.

барбайбыз, кыйналып бүттүк дейличи ушу. Чын эле, ушундай дечи, ал сенин тилиңди алат. Болбосо бул эмне!..

— Баракелде, тапкан экенсиң айта турган сөздү!—деди Лукашка, кыязы башка бир нерсени ойлоп,— түккө тургус тул дүйнө! Станицадан түн ичинде кууса жакшы болор беле, өкүнүчү эстен кетпес эле го. Ал жерде болсоң сайраңдайсың, ал эми бу жерде эмне бүтүрмөкчүсүң? Кордондо болдуң не, секретте болдуң не,—баары бир. Ай, жоокерим, ай...

— Өзүң станицага келесиңби?

— Майрамга барамын.

— Гурка айткан, сенин Дунайкаң Фомушкин менен жүрөт окшойт, деди бир убакта Назарка.

— Жүрсө жүрө берсин! — деп жооп кайтарды Лукашка күрчтөй аппак тиштерин ырсайтып, бирок күлгөн жок. — Мен эмне, башкасын таба албайт дейсиңби.

— Жанагы Гурка эмне дейт дечи: келген элем мен дейт Дуньканыкына, күйөөсү үйүндө жок экен. Фомушка отурат дейт самсыны күйшөп. Бир аз отургандан кийин кетип баратып, терезенин түбүнөн тыңшаса, аял: «Кеттиби жанагы албарсты. Эмне самсы жебей отурасың, жаныш? Уйкуң келсе, үйүңө барбай эле кой,»—деп айтат дейт. Ошол учурда тигил терезенин түбүнөн: «Жарайсыңар,»— деген экен.

— Калп айтасың!

— Чын, кудай урсун.

Лукашка унчукпай калды.

— Э, башка бирөөнү таап алса, мейли, өзү билсин: эмне кыз аз бекен? Андан өзүмдүн да көңүлүм сууп жүргөн.

— Сен да бир шайтан экенсиң! — деди Назарка. — Сен хорунжийдин Марьянкасына барып көрдүң эле. Кандай, эч ким менен жүрбөйт бекен?

Лукашканын кабагы түйүлдү.

— Марьянка эмне! Баары бир! — деди ал.

— Жок, өзүң имерип көрчү...

— А өзүң кандай деп ойлойсуң? Эмне, кыз аз болуп атабы станицада?

Ушинтти да Лукашка бутактардын жалбырактарын үзгүлөп, кайрадан дагы кордонду бойлоп ышкырып жүрүп кетти. Бадалдын арасынан өтө берип, ал бир түптүз чыбыкты көрүп, тык токтой калды да, канжарынын астынан макисин алып, шарт кесип алды.

— Мынабу деген сүмбө болот,— деди ал чыбык менен абаны зуулдата сермеп коюп.

Секретке баруу кезеги оозго алынган кезде казактар кордондун ылай шыбалган оозгу үйүнүн жер полунда, жапыз татар үстөлүнүн тегерегинде кечки тамагын ичип отурган эле.

— Кимдин бара турган кезеги эле бүгүн? — деп бакылдады казактардын бири үйдүн ачык турган эшигинен урядникке.

— Ким бармак эле? — деп үн катты урядник. — Бурлак байке барган, Фомушкин барган,— деди ал ишенимсизирээк сүйлөп. — Ушу силер барсаңар кантет? Назарка экөөңөр,— деди Лукага бурулуп,— алиги Ергушов барат эле, бирок ал уктап калды.

— Сен өзүң ойгонбогондон кийин ага эмне азап? — деди Назарка күңкүлдөп.

Казактар күлүп жиберешти.

Ергушов жанагы үйдүн түбүндө мас болуп уктап жаткан казак болучу. Ал азыр гана көзү-башын ушалап, оозгу үйгө кирип келе жаткан эле.

Лукашка бул убакытта ордуна туруп, мылтыгын белендей баштаган.

— Ие, тезирээк баргыла эми, кечки тамагыңарды ичкнле да, жөнөгүлө,—деди урядник. Ушуну айтты да макул деген белгини күтпөстөн, урядник эшикти жаап алды, кыязы, казактардын тил ала коёруна ишеними аз болсо керек.

— Эгер буйрук берилбесе, мен силерди жибербейт элем го, бирок ушинтип отурганда жүз башы жетип келип калса кантесиң. Ансыз да абректерден сегиз киши

дарыядан өтүптүр деп жүрүшөт.

— Айла канча, барыш керек,— деди Ергушов,— анткени тартип да! Барбаска болбойт, заман ушундай. Мен айтып атам, барыш керек.

Ушул арада Лукашка кыргоолдун чоң бир кесим этин оозуна жакын кармаган калыбында бирде урядникке, бирде Назаркага карап коюп, кандай кылсаңар да мага баары бир деген кишиче экөөнө тең күлүп турду. Ерошка байке, түн кирип көз байланганча чынардын түбүндө кур бекерге отуруп-отуруп, караңгы оозгу үйгө кирип келгенде, казактар дале секретке камданып бүтө элек эле.

— Ие, жигиттер,— чалдын күрүлдөгөн жоон үнү башка үндөрдүн баарын басып, жапыз оозгу үйдүн ичин үч көтөрүп жиберди. —Мына, мен да силер менен чогуу бара турган болдум. Силер чечендерди андысаңар, мен чочкону аңдыймын.

VIII

Ерошка байке менен кордондон чыккан үч казак буркаларын жамынып, ийиндерине мылтыктарын асынып, Теректин жээги менен секреттин белгиленген жерине келе жаткан учурда каш карайып калган эле. Назарканын дегеле баргысы келген эмес, бирок Лука ага бакырып жиберди да, алар тез камынышты. Үн-сөзсүз бир нече кадам басышкандан кийин, казактар коодон бурулду да, камыш ичиндеги болор-болбос көрүнүп турган сокмок менен Терекке келишти. Жээкте суу чыгарып таштаган бир жоон кара устун жатыптыр, устундун айланасындагы камыш да жапжаңы жапырылган экен.

— Ушу жерге отурсакпы? — деди Назарка.

— Э, эмнеси бар экен отурса! — деди Лукашка. — Ушу жерде отур, а мен бат эле кайтамын, байкеме бир жерди эле көрсөтүп келе коёюн.

— Эң жакшы жер ушу: биз эч кимге көрүнбөйбүз, ал эми бизге даана көрүнүп турат,— деди Ергушов,— отура турган жер ушу, эң мыкты орун.

— Назарка Ергушов менен бирге буркаларын төшөнүп, устундун далдасына жайгашты, ал эми Лукашка Ерошка байке менен ары карай кетти.

— Мына, ушу жерде, алыс эмес, байке,— деди Лукашка чалдын алдына түшүп шыбырт чыгарбай басып келе жатып,— мен көрсөтөмүн жүргөн жерлерин. Мен, турганым, жалгыз өзүм гана билемин.

— Көрсөт, сен жигитсиң, Урван,— деп чал да шыбырап жооп кайтарды.

Бир нече кадам жер жүргөндөн кийин Лукашка токтоп, бир чалчыкка эңкейди да, ышкырып жиберди.

— Мына, суу ичкени келген жери, көрүп атасыңбы?— деди эл угулар-угулбас, жапжаңы түшкөн изди көрсөтүп.

— Кудай тилегиңди берсин,— деп жооп кайтарды чал, бул доңуздар эми сардын ар жагындагы котлубанда¹ болот, деди ал кошумчалап коюп. — Мен аңдып отура турайын, а сен кете бер.

Лукашка буркасын жогору бир серпип таштап, кайра жээкти бойлоп жалгыз кетти. Ушинтип келе жатып, бирде сол жагындагы керегедей туташкан камышка, бирде так жанындагы жээктин астында күркүрөп агып жаткан Терекке жалт-жалт карап коет. «Ал да аңдып отурат го же бир жерде боору менен сойлоп келе жаткан чыгар»,—деп ойлойт ал чечен тууралуу. Бир оокумда бир нерсе катуу шуудурап, суунун чалп эткени аны эркисизден селт эткизип, мылтыгына чап жабыштырды. Жээктин астынан бир каман коркулдап чыга келди да, аркасы караңдап жылтыраган суу бетинен бир ирмемге ажырай көрүнүп, камыштын ичине кирип, көздөн кайым болду. Лука шапа-шуп мылтыгын ала коюп мээледи эле, бирок мына эми атайын дегенче, каман чытырмандын койнуна житип жоголду. Ыза болгондуктан жерге бир түкүрүп, ары карай

¹ Котлубан деп, калың кыртыштуу чүйлүсүн өйкөө үчүн каман келип оонай турган чуңкурду же жөн эле чалдыкты айтат. (Автордук эскертүүсү).

жөнөдү. Секреттин белгиленген жерине жакын келип, ал кайрадан саал токтой, акырын ышкырды. Ышкырыкка ышкырык угулгандан кийин ал жолдошторунун жанына барды.

Назарка бул учурда бүрүшүп уктап жаткан эле. Ергушов бутун астына басып отурган калыбында Лукашкага орун бергени кичине нарылап жылып койду.

— Отуруу кандай көңүлдүү, чын айтсам орун жакшы экен,— деди ал. — Узатып койдуңбу?

— Изди көрсөттүм,— деп жооп кайтарды Лукашка буркасын төшөп жатып. —Атаң көрү, азыр суунун так жанынан бир чоң каманды үркүтүп албадымбы. Баягынын дал өзү болсо керек! Сен уккандырсың, камыштын кандай шуудуратканын!

— Бир аңдын камышты кандай шуудуратканын уктум. Мен жаңы билдим анын айбан экенин. Өзүм да ойлодум эле, Лукашка бир айбанды үркүттү го деп,—деди Ергушов буркасын оронуп жатып. —Мен эми чыrm этип алайын,— деди анан дагы ал,— короз кыйкыргандан кийин ойгот, анткени тартип керек. Азыр мен уктайын, андан кийин сен уктайсын, ошондо мен отурам, мына ушундай.

— Ыракмат, менин уйкум келип аткан жери жок,— деп жооп берди Лукашка.

Түн караңгы, жылуу жана желсиз жымжырт болучу. Асмандын бир жагынан гана жылдыздар жаркырайт; анын экинчи жагындагы чоң бөлүгүн тоодон бери карай бир чоң булут каптаган. Калдайган кара булут тоо менен туташа шамалсыз акырын жылган калыбында ийилген бир жак чети суңгуюк асмандан өзүнчө бөлүнүп, барган сайын ары карай шыпырыла берди. Терек менен алыскы мейкин казакка алды жактан гана көрүнөт; арты менен эки жагынан аны керегедей туташкан калың камыш курчаган. Камыштар анда-санда, эч себепсиз термелип, бири-бири менен шыбыраша калгандай сыяктанат. Төмөндө термелген камыш баштарынын чачылары мөлтүрөгөн асман жээгинде калың өскөн жыгач бутактарындай болуп элестейт. Алды жакта, так таман астында кирген суу күрпүлдөп агып жаткан жээк бар. Андан ары бети жыпжылма болуп жылган күрөң түстүү суунун агымы сайроондор менен жээктин туштарында бир калыпта чыбырланат. Ал эми андан ары карай суу да, жээк да, булут да— баары тең көзгө сайса көрүнгүс карангы түнгө айланып кетет. Суу бетинде караңдаган көлөкөлөрдүн тизмеги созулган, аларды казактын кандым көзү жогору жактан суу агызып келген кара жыгачтар экенин тааныды. Анда-санда жарк эткен жайдын оту гана кара күзгүдөй болуп жаткан суунун бетине чагылышып, бет маңдай жактагы эңкейиш жээктин белгисин айкын көрсөтө калат. Бир кылка түнкү шоокумдар—камыштын шуудуру, казактардын коңуругу, чиркейлердин ыз-бызы жана шаркырап аккан суунун дабышы бирде алыстан атылган мылтыктын үнү менен, бирде эшилип кеткен жээктин сууга күп этип түшкөнү менен, бирде бир чоң балыктын сууну шарп эткизгени менен, бирде чер токойдогу бир аңдын бир нерсени кычыратканы менен бөлүнүп кетип жатты. Бир жолу Теректин жээги менен кош канатынын учун дал эки какканда, бири-бирине тийиштире жапалак учуп өттү.

Казактардын так төбөсүнөн куш токойго карай бурулду да, бир даракка жакындай берип, арабөк эмес, эми ар бир каккан сайын канатынын учун бири-бирине тийиштире учуп, анан бир карт чынардын башына конуп жатып узак делбектеди. Ушундай ар бир күтүүсүз тыбыштан уктабаган казактын кулагы катуу сак болуп, көзү жүлжүйө түшөт да, мылтыгын колу менен бир сыйпап коёт.

Түн ортосунан небак ооп кетти. Кара булут батышка карай сүрүлгөн сайын албадалба айрылган бир жак четинен жылдыздуу асман жаркырай ачылып, көмкөрүлгөн алтын мүйүз ай тоолордун үстүндө кыпкызыл болуп шоола чачты. Гула бою муздап чыйрыга баштады. Назарка ойгонуп, бир аз сүйлөштү да, кайрадан уктап калды. Лукашканын ичи бышып, ордунан туруп, канжарынын астынан макисин алды да, чыбыктан сүмбө жоно баштады, Анан башына тоо койнунда чечендер кандай турушат болду экен жигиттери быякка кантип келишет болду экен, казактардан коркпойбу жана кечүүсүз жерде дарыядан кантип өтүшөт деген ойлор келди. Ушул учурда ал мойнун созуп, дарыянын жээгине бир сыйра көз жүгүртүп өттү, бирок эч нерсе көрүнбөдү.

Дарыяга жана айдын алсыз карыгында суудан көрүнөр-көрүнбөс байкалган аркы жээкке кез-кез карап коюп отурган ал, эми чечендер жөнүндө ойлогонун коюп, жолдошторун ойготуп станицадагы Дунькасы, асылкечи, казактар көңүлдөштөрүн ушундай дешет, элестеп, ал тууралуу ыза менен ойлоду. Таң куланөөк тартып, күмүш туман суу үстүндө агарып, бала барчындар жакын жерден кулактын тарсылдагын жарып жиберчүдөй шаңк-шаңк этип, канаттарын шатырата каккылай башташты. Акыры биринчи кыйкырган короздун үнү те алыскы станицадан келип жетти да, ага удаалаш экинчи бир короздун созолонто кыйкырган үнү угулуп, ага бөлөк үндөр кошулуп уланып кетти.

«Ойготоюн!» — деп ойлоду Лукашка сүмбөнү жонуп бүтүп жана кирпичтери илинип баратканын сезип. Ал жолдошторуна бурулуп, кайсы буттун кимдики экенин ажыратып алайынчы деп турган эле, бирок ушул учурда Теректин ар жагынан бир нерсе сууга чалп этип түшкөндөй болуп кетти, ошентип көмкөрүлгөн орок айдын астында агарып келе жаткан тоонун кыркасына, аркы өиүздүн жээгине, Терекке жана эми суу ичинде айкын көрүнүп агып бараткан кара жыгачтарга дагы бир жолу көз чаптырып өттү. Ага ошол жыгачтар өзү жылып бараткандай, алэми Терек болсо бетиндеги кара жыгачтар менен ордунан жылбай турган сыяктуу көрүндү, бирок бул көз ирмемчелик убакытка гана созулду. Ал кайрадан үңүлүп карай баштады. Бир чоң бутактуу кара жыгач анын көңүлүн айрыкча бурган эле. Бул жыгач суунун так ортосунда термелбестен, айланбастан бир кызык агып баратты. Ага ошол жыгач агым аркылуу акпай, кайра сайроонго карай Теректи кесип келе жаткандай туюлду. Лукашка мойнун созуп, жыгачтан көзүн албай кадала карап калды. Жыгач сайроонго келип токтоду да, бир кызыктай кыймылдап кетти. Лукашкага ал тургай жыгачтын астынан адамдын колу эрбең эте түшкөндөй болду. «Мына эми абректи жалгыз өзүм өлтүрө турган болдум го!» — деп ойлоп, ал мылтыгын ала коюп, тирөөчүн шашпаса да, ылдам жайгаштыра салып, мылтыгын анын үстүнө коюп, дабышын чыгарбастан колу менен сүйөп кармаган калыбында куроку кийин тартты да, демин ичине катып, кадала караган бойдон мээлей баштады. «Жигиттерди ойготпой эле коёюн» - деп ойлоду ал. Ошентсе да жүрөгү кабынан чыгып кетчүдөй ушунчалык катуу кагып жибергендиктен, ал токтой калып, кулак төшөдү. Бир убакта кара жыгач чолп этип, сууну жиреп, биздин жээкке карай кайтадан сүзүп жөнөдү. «Өткөзүп жибербесем экен!» — деп ойлоду ал, ушул учурда айдын алсыз жарыгында ага жыгачтын астынан кылтыйып татар жигитинин башы көрүндү. Ал мылтыгы менен түптүз ошол башты мээледди. Баш ага мылтыктын учуна тийип тургандай жакын көрүндү. Ал шыкаалап бир карап алды. «Так ошонун өзү, абрек»,— деп ойлоду ал кубанып кетип, анан тизесине тура калып, мылтык менен кайрадан мээлеп, узун мылтыктын учундай үлбүл-бүлбүл көрүнгөн кароолду шыкаалап карады да, казактын бала чагынан боюна сиңген адаты боюнча: «Кандуу башыңды бери тарт» деп, мылтыктын илмегин басып калды. Жарк эткен чагылган камыш менен сууну заматка жапжарык кылып жиберди. Катуу тарс деген мылтык үнү дарыянын боюна тарап, алда кайда алыстаң чатыр-чутур эткен жаңырыкка айланды. Жыгач эми суу бетин жиреп кеспей төмөн карай агым аркылуу камгактай тоголоно калтылдап агып жөнөдү.

— Карма, дейм! — деп бакылдап коё берди Ергушов мылтыгын сыйпалап, дөңгөчтүн далдасынан тура келип.

Үнүңдү чыгарба, шайтан! — деп тиштене шыбырады ага Лука. — Абректер!

— Кимди аттың? — деп сурады Назарка. — Кимди аттың, Лукашка?

Лукашка таптакыр жооп кайтарбады. Ал мылтыгын октоп алды да, агып бараткан жыгачтан көзүн айырбады. Жыгач жакын жердеги бир сайроонго барып, анын ар жагынан дөңкөйгөн бирдеме көрүнүп сууда термелип кала берди.

— Эмнени аттың? Эмне айтпайсың? — деп кайта-кайта сурашты казактар.

Абректер деп атам го сага,— деп кайталады Лука.

Кой, калпыңды! Же жөн эле атып жибердиңби мылтыкты?

Абректи өлтүрдүм! Мына ошону аттым!—деп жиберди өрөпкүй чыккан үн менен Лукашка ордунан учуп туруп. Киши сүзүп келатыптыр... — деди ал сайроонду көрсөтүп. — Мен аны өлтүрдүм. Карачы быякка.

— Калпыңды кой,— деп кайталады Ергушов көзүн ушалап.

Калп айтып эмне кылам? Мына, кара! Бери кара,— деди Лукашка аны ийнинен кармап алып, өзүнө карай күч менен катуу ыгырганда Ергушов кокуйлап жиберди.

Ергушов Лука көрсөткөн тарапка карап, дөңкөйгөн денени көргөндө, үнүн дароо өзгөрттү.

— Мына! Мен сага айтып жатам, башкалары келишет, чын айтып жатам сага,—деди ал үнүн басандата мылтыгынын тыяк-быягын карай баштап. — Бул сүзүп келгени алдыйкысы; калгандары же ушу жерде, же ар жакта, алыс эмес, мен сага чын айтып атам.

Лукашка кемерин бошотуп, черкесче чапанын чече баштады.

— Кайда барасың сен, акмак! — деп бакырып жиберди Ергушов,— ыгы жок жутунба, жөндөн-жөн өлөйүн дебесең, мен сага чын айтып атам. Өлтүрүпсүн, кетпейт. Упаңдан кичине септирчи. Сенде бар беле, Назар? Сен тез кордонго жөнө, бирок жээк менен жүрбө, өлтүрүп салышат, чын айтам.

— Жалгыз барамынбы мен ушинтип! Өзүң бар,— деди ачууланган Назарка.

Лукашка черкесче чапанын чечип таштап, жээкке жакындады.

— Түшпө деп атамдын го,— деп бакылдады Ергушов мылтыгынын текчесине дары сээп жатып. — Көрдүң го былк этпегенин, аны мен көрүп турамын. Таң сөгүлдү, шашпа, кордондогулар келсин. Жөнө дейм, Назар, ай, коркуп турасың, э! Коркпо, мен айтып атам го.

— Лука, э, Лука! — деди Назарка,—теги сен өзүң айтчы, кандай өлтүрдүң?

Лука ушул учурда сууга түшүүдөн айнып калды.

— Силер кордонго тез жөнөгүлө, мен отура турайын. Анан казактарга айткыла, чалгынга киши жиберсин. Ушу жакка келгенден кийин эми... кармаш керек!

— Мен айтып атам, качып кетет,— деди Ергушов ордунан туруп баратып,— кармаш керек, чын.

Ушундан кийин Ергушов менен Назарка орундарынан туруп, бир чокунуп алышты да, кордонго карай жол тартышты, бирок жээк менен эмес, тикендүү бадалдын арасын жиреп, токойдун ичиндеги төтө жолго бара жатышты.

— Байка, Лука, былк этчү болбо,— деди Ергушов, — болбосо мында сени да сулатып кетишет. Абайла, өкүттө калба, мен айтып атам.

— Бара бер, билемин,— деди да Лука мылтыгынын тыяк-быягын карап, кайрадан дөңгөчтүн далдасына келип отурду.

Лукашка жалгыз калып, сайроонго карап, казактардан шыбыш чыгар бекен деп кулак түрүү менен болду, бирок кордонго чейин алыс эле, аны чыдамсыздык кыйнады; ал жанагы ажалдуу жолдошун ээрчип келген абректер эми кетип калат го деп бушайман болду. Кечинде качып кеткем каманга кандай ыза болсо, азыр качып кете турган абректерге так ошондой кыжыры кайнады. Ал бирде өзүнүн айланасына, бирде аркы жээкке карап коюп, адамдын карааны көрүнө калар бекен деп, тирөөчүн эп келтирип алып, атууга даяр отурган эле. Өзүн өлтүрүп кетет деген ой анын капарына да келген эмес.

IX

Бул учурда таң агарып келе жаткан эле. Сайроондо токтоп, саал термелип турган чечендин бүткүл денеси эми айкын көрүндү. Бир оокумда казактын жанындагы камыш шытырлап, чоң-чоң аттап баскан бирөөнүн дабышы угулду да, камыш башындагы чачылар кыймылдады. Казак курукту экинчи заводго коюп: «Кандуу башыңды бери тарт», деп күбүрөдү. Курук чырт этери менен дабыш басыла калды. Аңгыча:

— Эй, казактар! Байкеңерди өлтүрбөгүлө,— дегем салмактуу жоон үн угулду да, камыштын арасын жара ачып, Ерошка байке тигинин так жанына жетип келди.

— Аз жерден өлтүрүп коё жаздадым сени, кудай урсун! — деди Лукашка.

— Эмнени аттың? — деп сурады чал.

Абышканын токойдун ичи менен дарыянын төмөн жагын жаңыртып жиберген коңгуроодой күчтүү добушу казакты чулгаган түн тынчтыгы менен сырдуулугун жок кылып жиберди. Аңгыча айлана алыстан көрүнүп, жапжарык болуп кеткенсиди.

— Сен го эчтемени көргөн жоксуң, байке, а мен болсом бир аңды өлтүрдүм, деди Лукашка курукту бошотуп жана бир башкача токтоо туруп.

Абышка бул учурда эми дапдаана агарган, айланасында теректин суусу чыбырлана агып жаткан адамдын аркасына көз албастан карап калган эле.

Аркасына жыгач байлап сүзүп келатыптыр. Мен аны шыкаалап карадым да, басып келип. — Бери карачы! Тигине. Көк шым кийип алыптыр, мылтыгы болуп журбөсүн... Көрүп турасыңбы! — деди Лука.

— Эмнеге көрбөйүн! — деп ачууланды чал, ушуну айткан кезде чалдын жүзүнөн бир түрдүү олуттуулук менен катаалдыктын белгиси билине калды. — Эр жигитти өлтүрүпсүн деди ал өкүнгөндөй болуп.

— Аркы өйүздөн карарып келаткан эмне деп жөн гана карап отургам. Бир кишинин сууга келип кулагандай болгонун мен ошол жактан эле байкаган болчумун. Бул эмне шумдук дейм! Бир кара жыгач, бир чоң жыгач сүзүп келатат, бирок агым аркылуу сүзбөй, сууну кесип келатат. Карасам, астынан бир баш кылтыят. Бул эмне шумдук дейм! Мээлесем, камыш далдалап көрсөтпөй койду, анан бир аз өйдө боло бердим эле, шыбыртымды сезип калса керек, шүмшүк, сайроонго чыгып алып, эки жагына алактап карап жатты. Калпың менен алдабай эле кой, эч каияа кетпейсиң деп турамын ичимен. Суудан чыгары менен хуш-туш жагын карана баштады. (Ой, тобо, бирдеменин тамагыма тыгыла калганын карачы!) Мен мылтыгымды белендеп алып, былк этпестен күтүп жата бердим. Туруптуруп, анан дагы сүзүп жөнөдү, айды жарыгында сүзүп келатканда, аркасынан өйдө даана көрүнүп турбаспы. «Атаң менен балана, олуя чалыш бабаңа» деп жибердим. Түтүндүн арасынан карасам, байкуш, жулкунуп жаткан экен. Онтолоду же мага ушундай угулдубу, билбейм. Ие, жасаган эгем, жаратканыңа шүгүр, өлтүрдүм го деп жаттым ичимен! Ал эми сайроонго алып чыккан кезде бардык сыры белгилүү болду, турамын деп аракеттенди, бирок дарманы жок. Ошентип, булкунуп-жулкунуп жатып, сулк жатты да калды. Баары тең дапдаана көрүнүп турат. Көрдүңбү, кыбыр этпегенин, жаны чыкса керек. Казактар кордонго кетишти, калгандары качып кетпегей эле!

— Опоңой кармапсың! — деди чал. — Анын айлы эми алыста, иним... — Ушинтти да ал кайрадан муңая башын чайкады. Ушул учурда бак-бак сүйлөшүп, бутактарды шытырлата басып жээкте келаткан жөө жана атчан казактардын дабышы угулду. .

— Кайык ала келатасыңарбы? — деп кыйкырды Лука.

— Азаматсың, Лука! Алып чык жээкке! деп бакылдады казактардын бири.

Лукашка кайыктын келишин күтпөстөн, олжосунан көз айырбаган калыбында чечине баштады.

Токтой тур, Назарка кайык айдап келатат, деп кыйкырды урядник.

— Акмак! Тирүү жатышы мүмкүн! Калп өлүмүш болуп Канжар ал,— деп бакылдады экинчи бир казак.

— Ыя, дагы эмне деген турасыңар! — деп бакылдады Лука шымын чечип жатып. Ал тез чечинип, бир чокунуп алды да, каргыган бойдон чолп этип сууга түшүп кетти да, бир чүмкүп чыгып, аппак колдорун кулачтай сермеп, аркасы суудан суурула чыгып, агымды туура кескен бойдон сайроонго карай сүзүп жөнөдү. Топтошкон казактар жээкте бир нече үн менен бак-бак сүйлөшүп жээкте турушту. Үч атчан чалгынга кетти. Бурулуштан кайык көрүндү. Лукашка сайроондон тура калды да, деңенин үстүнө эңкейип, аны ары-бери эки ирет оодарды. «Өлүп калыптыр!» Луканын кыйкырган үнү ошол жактан заңк

этти.

Чечен жигит башына ок жаңылып мерт болуптур. Аның кийгени көк шым, көйнөк, черкесче чапан болучу, аркасында байлап алган мылтыгы менен канжары бар эле. Ушулардын үстүнөн адегенде Лукашканын көзүн жазгырган бир чоң бутак байланган экен.

— Мына колго түшкөн балык деп ушуну айтат! — деди тегеректеп үймөлөктөшүп тура калган казактардын бири кайыктан чыгарылган чечендин денесин жээкке алып келип чөптү жапыра жаткызган учурда.

— Өзү да эжигейдей сапсары экен! — деди экинчиси.

— Кайда издеп кетишти биздин кишилер? Алардын баары эми аркы өйүздө болсо керек. Алдынкы катардагысы болбосо, бул ушундай сүзөт беле? Жалгыз сүзгөндө эмне бүтүрмөк? — деди үчүнчүсү.

— Өзү бир шуртулдаган шүмшүк болсо керек, баарынан мурда табылды го. Чыныгы эр жигиттин өзү го! — деп мыскылдай сүйлөдү Лукашка суу кийимин жээкте сыгып жатып, бүткөн бою титиреген калыбында. — Сакалын боёп, тегерете тегиздеп коюптур.

— Чапанын да баштыкка салып, аркасына байлап алган экен. Анысы сүзүүгө жеңил болсун дегени го,— деди кимдир бирөө.

— Угуп атасыңбы Лукашка! — деди урядник өлүктүн жанынан алынган канжар менен мылтыкты колунан таштабай. — Канжарын өзүң ал, чапанын да ал, мылтыгынын акысына келерсиң, мен сага үч монета берейин. Көрдүңбү, өзү чоор тартса боло тургандай экен,— деди ал кошумчалап, анан мылтыктын оозуна үйлөп койду,— мунусу мага эстелик үчүн жакшы болор эле.

Лукашка жооп кайтарбады, бул тилемчилик анын ызасын келтирген болуу керек, бирок ал бербей кутулбасын билди.

— Көрдүңбү, бул шордууну! — деп жиберди ал кабагын түйүп, чечендин чапанын жерге таштап,— жок дегенде чапандын да бир жакшыраагы буюрсачы, бул байкушка.

— Отунга кийип барууга жарайт,— деди экинчи казак.

— Мосев! Мен үйгө барып келем,— деди Лукашка эми өзүнүн ызаланганын унутуп жана олжо мылтыкты баштыгына байламакчы болуп.

— Барсаң барып кел!

— Муну кордондун сыртына сүйрөп барып таштагыла, жигиттер,— деди урядник казактарга карап, дале ошол мылтыктын тыяк-быягына караган калыбында. Анын үстүнө күндөн калкалап күркөчө жасап коюш керек. Балым, тоодон туугандары келип сөөгүн сатып алып кетер.

— Ысык түшө элек али,— деди кимдир бирөө.

— Карышкыр жарып кетсе кантесиң? Ошондо бул жакшы болобу? — деди казактардын бири.

— Кароол коёбуз, антпесе, сатып алууга келгенде, жарылып жатканы болбос.

— Кана, Лукашка, эмикисин өзүң бил, бир челек шарап коё турган болдуң го жигиттерге,— деди анан дагы урядник шайырлана.

— Бу эзелки салтыбыз да,—деп жиреп кетти казактар

— Көрдүңбү, кудай багыңды ачып, ойдо жок жерден абректи өлтүрдүң.

— Канжары менен чапанын сатып ал. Акчаны көбүрөөк бер. Шымын да сатамын. Сага эле кетсин,— деди Лука. — Мага батпайт, куудурап калган бирдеме экен.

Бир казак чапанын сатып алды бир *монетага*. Канжарына дагы бир казак эки чака шарап берди.

— Ичкиле, жигиттер, бир чакасын койдум, деди Лука— өзүм алып келип берем станицадан.

— Шымын болсо кыздарга жоолук кылып кесип бер,—деди Назарка. Казактар каткырып жибершти.

— Ушу күлгөнүңөр жетет эми,— деп кайталады урядник мындай алып барып таштагыла дейм мынабу өлүктү. Бул эмне, мындай сасыкты үйдүн жанына койгонунар...

— Эмне турдуңбу? Алып келгилечи өзүн бери, жигиттер!—деп өкүмдүү үн менен бакылдады Лукашка муздаган денени көтөргүсү келбей кыңырылган казактарга карап, ошондон кийин казактар анын буйругун кудум начальниги айтып жаткандай орундашты. Муздаган денени бир нече кадам жерге алып келгенден кийин казактар жерге түшүргөн учурда өлүктүн буту жансыз селт эте калды, анан өздөрү кийин боло беришип, бир саамча үнсүз турушту. Назарка муздаган денеге келип, өлүктүн кыйшайып калган башын, чыкыйындагы кан уюган тегерек жараты менен бети даана көрүнө тургандай кылып, оңдоп койду.

— Көрдүңбү, мынабу түшкөн тамганы! Так мээсине басылыптыр! — деп жиберди ал,— эми жоголбойт. Ээлери таап алышат.

Эч ким эчтеме деген жок, үнсүздүктүн периштеси казактардын төбөсүндө айланып учуп жүргөндөй болду.

Күн бул учурда аркан бою көтөрүлүп, чачыранды нурлары менен шүүдүрүм баскан көк чалгынды жаркыраты жиберген. Терек жакын эле жерде бууракандап жатты; уйкудан ойгонгон токой ичинде таңды тосуп кыргоолдор туш тараптан кыйкуулап жатышты. Казактар өлүктү тегеректеп үнсүз-сөзсүз былк этпестен карап туруп калышкан. Кабышкан курсактын тушу кемер менен буулуп, жалаң гана суу сиңип карайган көк шымчан жаткан кара тору дене сымбаттуу да, сулуу да болучу. Булчуңдары буржуйган эки колу эки жак капталында зымга тарткандай түптүз созулган. Чачын жаңы гана такырайта алдырган көгүш жумуру башы, бир жак чыкыйындагы жараатынын оозу кеберсип, чалкалап жатат. Күнгө тотуккан жазы маңдайы чачын алган жерден бөлүнүп бөлөкчө көрүнөт. Кареги төмөн айланып туруп калган айнектей жылтырагап ачык көздөрү көктү карап, бул дүнүйөдөн бүтүндөй күдөр үзгөндөй бакырайып калыптыр. Тегерегин тегиздеп кыркыл койгон жээрде мурутунун астынан кылтыйып көрүнгөн жука эриндеринде жумшак көңүлдүү назик мыскыл уялап тургансыйт. Жээрде түк баскан колунун кичинекей манжалары ичин карай бүгүлүп, тырмактары кызыл менен боёлгон. Лукашка дале кийине элек болучу, бүткөн бою чылгый суу, мойну кыпкызыл болуп, көздөрү күндөгүсүнөн бетер жайнап кеткен; чүкөсү

уркуйган жалпак жаагы дир-дир этет; кардай ак, чымыр денеден таңкы таза абада көзгө көрүнөр-көрүнбөс буу чыгып турду.

—Бул да адам эле да! — деп жиберди ал өлүктүн сымбатына суктангансып.

— Ооба, колуна түшсөң, чекеңен сылар эле,— деп үн катты казактардын бири.

Үнсүздүктүн периштеси учуп кетти. Казактар орундарынан козголуп, кобур-собур сүйлөшө башташты. Эки казак күркө жасоо үчүн бутак кыйып келгени кетти. Калгандары кордонго карай чубады. Лука Назарка менен бирге станицага камынуу үчүн жүгүрүп кетти.

Ушундан жарым саат өткөндөн кийин Теректи станицадан бөлүп турган калың токой аркылуу Лукашка менен Назарка үйлөрүнө карай шыпылдай басып, тынбай сүйлөшүп келе жатты.

Сен асылкечиме айтып коюп жүрбө, мени жиберди деп, бери жагынан гана барып күйөөсү үйдө бекен, ошону көрүп кел,— деди Лукашка үнү шаңкылдап.

— Мен болсом, Ямкага барам, сайрандайбызбы?

— Бүгүн сайрандабаганда, анан качан сайрандайбы,— деп жооп кайырды Лука.

Станицага келгенден кийин казактар шараптан ичип алышты да, сунган бутун тартпай кечке чейин укташты.

Х

Ушул баяндалган окуянын үчүнчү күнү Кавказдын жөө аскер полкунун эки ротасы Новомлин станицасына турууга келди. Ротанын догорулган көлүгү бул учурда аянтта турган эле. Ботко бышыруучулар кемеге казып жиберип, ар кайсы короодо жөн жаткан чөркөлөрдү алып келип, ботко бышырууга киришкен болучу. Фельдфебелдер кишилердин эсебин алып жүрүштү. Фурштаттар ат байланчу казыктарды кагып жатышты. Квартирьерлер¹, үй адамдарындай, көчө-көчөлөрдө ары-бери жүгүрүп, офицерлер менен солдаттарга тура турган патерлерин көрсөтүп жүрүштү. Фрунт тартибинде тизилип коюлган көк жащиктер да ушунда турат. Артелдин ат-көлүктөрү да ушунда турат. Ичинде ботко бышып жаткан казандар да ушунда. Капитан да, поручик да, Онисим Михайлович, фельдфебель да ушунда. Ушунун бардыгы тең роталар турууга тийиш деп буйрук берилген так ошол станицанын өзүнөн табылып жатты, демек, роталар үйүндө деген сөз. Мында турганда алар эмне кылышмакчы? Бул казак дегендер кимдер? Үйлөрүндө турганды жактырабы, жактырбайбы? Жикчилби, жикчил эмеспи? Муну менен эч кимдин иши жок. Санактан өтүп таратылган, үстү-башын чаң баскан солдаттар, ызы-чуу, азан-казан болуп, уюгуна конуп жаткан аарылардай болуп аянттар менен көчөлөргө чачырап жөнөшөт, казактардын жактырбай, сыртын салышканын капарына да алышпастан, эки-үчтөн болуп алышып, кобур-собур көңүлдүү сүйлөшүп, курал-жарактарын шалдыр-шулдур эткизип, үйгө кирип келишет,

¹ Квартирьер — аскердик бөлүктөр орун которуштурганда аларга патер таап берүүчү атайын адам.

амуницияларын ар кай жерге илип коюшуп, баштыктарын аңтарып, катындар менен тамашалашат. Солдаттын сүйүктүү орду ботконун тегерегине адамдар чогулуп, ооздоруна канжаларын тиштешкен солдаттар, бирде ысык асманга билинбей көтөрүлүп, ободо уюлгуп ак булут сыяктанып көрүнгөн түтүнгө, бирде алоолоп күйгөн оттун эриген айнектен болуп таза абада дирилдеген жалынына карап коюп, казактар менен казак аялдарынын турмуш салтынын орустардыкына таптакыр окшобогондугун мыскылдап куудулданышат. Короолордун бардыгынан караңдаган солдаттар көрүнүп, алардын каркылдап күлгөндөрү угулат, суу, идиш. аяк бербей, өз үйлөрүн коруган казак аялдарынын жаң талаша өчөгүшкөн ачуу айкырыктары чыгат. Кичинекей балдар менен кыздар энелерине жана бири-бирине корголошуп, өздөрү буга чейин көрбөгөн аскер адамдарының ар бир кыймылына сустая таңыркай карап, алардын артынан тетигиндей жерде кайпактап жүгүрүшөт. Карыя казактар үйлөрүнөн чыгып ирегедеги ылай отургучтарга отурат да, солдаттардын мыиа бул машакатына үнсүз-сөзсүз тунжурай карап, так ушунун баарына колду шилтеп салып, мындан эмне чыгарына түшүнбөгөндөй делдейишет.

Кавказ полкунун юнкери болуп санакка кошулганына ул учурда үч ай болуп калган Оленинге станицадагы эң жакшы үйлөрдүн биринен, хорунжий Илья Васильевичтин, ашкача айтканда, Улита чоң эненин үйүнөн патер бөлүнүп берилди.

— Мунун өзү кандай болор экен, Дмитрий Андреевич? - деди энтиге дем алган Ванюша Оленинге, ушул учурда Оленин салт атка минип, черкесче чапан кийип, Грозныйдан сатып алган кабардин тукумдуу аргымагын алчыланта бастырып, жайдаңдап, беш сааттык көчүп-конуудан кийин өзүнө бөлүнгөн патердин короосуна кирип келе жаткан эле.

— Ал эмне, Иван Васильевич? — деп сурады ал атын сооруга чаап-чаап коюп жана жүк артылган көлүк менен келип буюм-тейимдерди түшүрүп жүргөн Ванюшанын кара терге түшкөн, чачы уйпаланган кейиштүү жүзүнө жайдары карап.

Оленин кебетесине караганда таптакыр башка кишидеи өзгөрүп кеткен. Мурдакы тасырайта кырынып жүрчү бетинде азыр жаңыдан өстүрүп койгон чырымтал муруту менен чокчо сакалы бар болчу. Мурункудай түнкү өмүр жүдөткөнгө өңү саргыч тартып жүрүүнүн ордуна азыр жаагы, маңдайы, желкеси карарып күнгө тотуккан. Мурдакы таптаза, жапжаңы кара фрактын ордуна азыр ак түстүү, кирдеген, кенен бүгүштүү черкесче чапан, асынган курал. Мурдакы аппак крахмал жаканын ордуна — канаус бешмантынын кызыл жакасы күнгө күйгөн мойнун кысып турат. Ал черкес жигитине окшоп кийинген, бирок кийими шөлбүрөп, боюна чак келбегендиктен, анын эр жигит эмес, орус экенин ар ким эле байкагандай. Деги бир жери жарашып, бир жери жарашпай калган бир жан.

Бирок ушуга карабастан, бүткүл сырткы кебетесинен ден соолуктун, жайдарылыктын жана ток пейилдиктин илеби келип турган болучу.

— Сизге күлкү,— деди Ванюша,— сиз өзүңүз барып сүйлөшүп көрүнүзчү мына бул калк менен: кадамыңды шилтетпей, жолунду кесет да коёт, бар болгону ушул. Бир ооз сөз сурайын десең, ага да зар кылышты. Ванюша ачуусу менен калай чаканы босогого ыргытып жиберди. — Дегеле орус эмес кейпи.

— Станицанын начальнигин сурасаң болмок экен.

— Ой, мен булардын кимисинин кайсы жерге жайгашканын билбеймин да,— деп ызалана жооп берди Вашоша.

— Сени минтип капа кылган ким өзү? — деп сурады айланасына көз жиберсе.

— Шайтан билсинби! Тфу! Үйдүн чыныгы ээси жок, кайдагы бир *кригага*¹ кеткен дейт. Ал эми кемпири бир жеткен албарсты болорбу, кудай сактасын! деп жооп кайырды Ванюша башын мыкчып. — Ушу жерде кантип турарыбызды билсем буюрбасын! Татардан да жаман экен, кудай урсун. Ушуларга кор болгон кайран христиандык! Ушулардан көрө татар кайрымдуураак. «Кригага кеткен!» Кайдагы криганы ойлоп тапканын билбейм!—деп корутундулаган Ванюша тескери бурулуп кетти.

— Эмне, өзүбүздүн короодогудай болбой турабы? — деди Оленин шылдыңдап, атынан түшпөстөн.

— Атыңызды ыракым этиңиз,—деди Ванюша өзү мурда көрбөгөн бул жаңы тартипке айран таң калса да, башка түшкөн тагдырына айласыз көнүп.

— Ошентип, татар кайрымдуураак экен да? Ыя, Ванюша? — деп кайталады Оленин атынан түшүп, ээрдин үстүн чапкылап коюп.

— Ооба, сиз дагы да күлө түшүңүз мында! Сизге күлкү бул! — деп жиберди Ванюша ачууланган үн менен.

— Токто, ачууланба, Иван Васильевич,— деп жооп кайтарды Оленин жанагы эле жылмайып күлгөн калыбында. — Тура тур, мен бу үйдүн ээлерине барайын, ошондо көр — баарын тең иреттеймин. Дагы кандай сонун турабыз дейсиң! Өзүң капаланба бир гана жери.

Ванюша жооп бербеди, тек гана көзүн жүлжүйтүп, бариндин артынан ээрчий карап, башын чайкады. Ванюша Оленинге төрөм деп гана карай турган. Оленин болсо Ванюшага кызматчым деп гана карачу. Ошондуктан бирөөлөр аларга силер доссуңар деп калса, экөө тең катуу таң калар эле. Бирок бул экөө дос эле, анысын өздөрү билбесе да, Ванюша үй кызматына он бир жашар бала чагында алынганда, Оленин да ошончо жашта эле. Оленин он беш жашка чыкканда, ал бир убакта Ванюшага сабак берүү менен алектенип, аны французча окуй алууга үйрөткөн, Ванюша да буга аябай сыймыктанып жүрчү Ванюша азыр да көңүлү көтөрүлүп турган учурларда француз сөздөрүн айтып-айтып алат жана ошенткен сайын өзү ар дайым келесоолонуп күлө берет.

Оленин үйдүн баскычына жүгүрүп чыгып, оозгу үйдүн эшигин түрттү. Марьяна, адаттак, казак кыздары үйдө жүргөндө кие турган кызгылт көйнөкчөн болуп, эшиктен чочуган түрдө кетенчиктей түштү да, дубалга жабышып, бетинин төмөн жагың татарча көйнөгүнүн кең жеңи менен жаба койду. Эшикти ары карай ачкан Оленин ала көлөкөдө жаш казак кызынын бүткүл шыңгай бойлуу, сымбаттуу дене түзүлүшүн көрдү.

¹ Крига деп, суунун жээгиндеги өрмө чыбык курчалып коюлган балык кармай турган жерди айтат.

Жаштыкка таандык тез жана ач көз кумарлык менен жигит үлбүрөгөн жупжука чыт көйнөктүн астынан билинип турган алыбеттүү кыз келбетин жана балалык үрөйлөнүү, уяң кызыгуу менен өзүнө кадалган карагаттай татынакай көздөрдү эркисизден байкады. «Мына жүрөгүм сүйгөндүн так өзү!» —деп ойлоду Оленин. «Бирок мындай чүрөктөрдүн дагы далайы кездешет да», деген ой келди башына ошондон кийин. Анан ал үйгө кирчү экинчи эшикти ачты. Келсе Улита чоң эне тигиге артын салып, эңкейип пол шыпырып жаткан экен.

—Саламатпы, энеке! Мына мен патер жөнүндө сүйлөшкөнү келдим эле... — деп баштады ал.

Казак аялы белин түзөбөгөн калыбында жигитке ызгаардуу, бирок дале ажардуу жүзүн бура карады.

— Эмнеге келдиң? Шылдың кылгың келеби? Мен сага шылдыңдаттырам! Кара баскыр! - деп чаңкылдады аял тигил келген кишиге карыш түйгөн кабагынын астынан акырая карап.

Оленин адегенде өзү катардагы бир мүчөсү болуп эсептелген, абдан кажып-чарчаган, каарман Кавказ жоокерлерин бардык жерде, айрыкча өздөрүнүн майдандаш жолдоштору болгон казактар кубанычтуу тосуп алышар деп ойлогон эле, ошондуктан мындай кабыл алуу аны айран таң калтырды. Ошондой болсо да, уялбай-кысылбай эле ал патер акысын төлөп тургусу келерин түшүндүрмөкчү оолду эле, бирок кемпир анын оозун ачтырбай койду.

—Эмнеге келдим дейсиң? Сазайыңды кантип тарткың кетет? Итаяктай болгон сүрүң кургур! Шашпа, кое тур, үйдүн ээси келсин, ал сени кондурад куттуу ордуңа! Кереги жок мага сенин арам акчаңдын! Оңой экен, э, көрбөптүрбүзбү! Тамекинин түтүнү менен үйдүн ичин быкшытып, анысына дагы акча төлөгүсү келет тура! Көргүлүктү көрбөй жүргөн экенсиң! Жүргөнүңдүн так толтосуна атып жибербесе тарс эткизип...— деп айкырды аял.

«Сыягы, Ванюшанын айтканы чын болуп чыкты го! — деди ичинен Оленин. — Татар кайрымдуураак бейм». Ошентип, оозунан кара ит кирип, ак ит чыккан Улита чоң эненин богооз сөздөрүн ээрчиге угуп үйдөн чыкты. Ал чыгып бараткан ушул учурда Марьяна жанагы эле кызыл көйнөкчөн, бирок азыр көзүнө түшүрө бети-башын ак жоолук менен чулгап алган калыбында ойлобогон жерден жигиттин жанынан шып этип, оозгу үйдөн чыгып кетти. Тепкичтерди жыңайлак буту менен тез-тез түрсүлдөтө басып, кыз крыльцодон жүгүрүп түштү, бир паска токтой калып, шарг бурулуп жаш жигитке күлүндөгөн көздөрү менен бир карады да, үйдүн далдасына кетип көрүнбөй калды.

Сулуу кыздын нык баскан, шамдагай жүрүшү, ак жоолуктун астынан жалт-жулт эткен көздөрүнүн уяң карашы менен алыбеттүү дене түзүлүшүнүн тал чыбыктай буралган татынакай сымбаты эми Оленинди ого бетер таң калтырып, суктандырды. «Жүрөктөгүнүн так өзү болуу керек»,— деп ойлоду ал. Ошентип, эми патерди барган сайын азыраак ойлоп, Марьянага кылчак-кылчак кароо менен ал Ванюшанын жанына келди.

— Кердүңбү, кызы да энесинен калышпаган анык азоонун өзү!—деди Ванюша көлүктүн айланасындагы түйшүгүнөн дале арыла албаса да, бир аз көңүлү көтөрүңкү бүрөөк сүйлөп,— кудум үйүргө кошулган байтал сыяктуу. Лафам¹! — деп кошуп койду ал катуу шаңкылдап чыккан добуш менен, анан каткырып күлүп жиберди.

XI

Кечке жуук үйдүн ээси балык уулоодон кайтты да, өзүнө патер акы төлөөрүн билгенден кийин катынынын жаагын жап кылып, Ванюшанын суроо-талаптарын канааттандырды.

Жаңы патерде баары тең оңуна келди. Үйдүн ээлери жылуу патерге көчтү да, ал эми юнкерге үч монетага салкын үйдү бошотуп берди. Оленин тамагын ичип, уктап калды. Ал кечке маал ойгонуп, бети-колун жууп, үстү-башын тазаланып, тамагын ичкен соң папиросун тартып, көчө жакка караган терезенин алдына келип отурду. Ысык аптап лапылдап турду. Төбөсүнө окшурайтып ачакей орноткон үйдүн кыйгач түшкөн көлөкөсү чаң баскан көчөгө туурасыпан төшөлүп, бир чети алтургай келерки үйдүн дубалына жетип имерилген. Бет маңдайкы үйдүн камыш менен жабылган тик чатыры эңкейип келе жаткан күндүн нуруна чулганып күмүштөй жаркырайт. Аба салкын тарта баштаган. Станица ичи жымжырт.

Солдаттар орду-ордуларына жайгашып, алар да жымжырт. Мал али келе элек, эл да жумуштарынан кайта элек учур.

Олениндин патери станицанын дээрлик чет жагында. Анда-санда Теректин ар жагынан, те алыстан, тиги Оленин келген жактардан — Чечне тоосунда же Кумык мейкиндигинде тарс-турс атылган мылтык үндөрү угулат. Үч ай ачык талаада өргүгөн аскердик турмуштун кызуу түйшүгүнөн кийинки Олениндин абалы эң жакшы. Жуунган бети-колунан серүүндүктү, күчтүү денеден жортуулдан кийин дале көнө койбогон тазалыкты, эс алган тула бойдон тынч алган күч-кубатты сезди. Көңүлү да ачык, көкүрөгү да тунук. Ал жортуулду, кыйын-кыстоо жерлерден аман-эсен өткөн учурларын эстеди. Кооптуу-коркунучтуу учурларда ал өзүнүн тайманбагайын, башкалардан калышпай эр жүрөк кавказдыктардын шериктештигине кабыл алынганын эсине түшүрдү. Москвалык эскерүүлөрдүн бул учурда кайсы жерлерде калганын бир кудай өзү билсин. Эски турмуш изи билинбей өчүп, эми жаңы, али өзү жанылышпаган, бүт бойдон жаңы турмуш башталды. Ал мында, жаңы адам катарында жаңы адамдардын арасында туруу менен өзү тууралуу жаңы, жакшы пикирлерге ээ болушу мүмкүн эле. Ал себепсиз турмуш кубанычынын алоо сезимин баштан кечирип, бирде терезеден үйдүн жанындагы көлөкөдө бири-бирин куушуп ойноп жүргөн балдарга, бирде өзүнүн жаңы, мизилдете жыйылуу турган патерине карап коюп, ал ушул жалгыз өзүмө дегенде жаңы станицалык турмушта кандай гана ыракаттанып турар экем деп ойлоду. Кайрадан ал тоо менен асманга көз жиберип отургандыктан, бардык анын эске түшкөн учурлары менен кыялы ажайып табияттын көркөм көрүнүшү менен илмектешти. Турмушу анын

¹ Лафам — аял.

өзү Москвадан келе жатып күткөндөгүсүндөн башталбаса да, ойлобогон жерден жакшы болуп кетти. Ал эмнени ойлосо да, эмнени сезсе да, ошонун баарында тоолор, тоолор, тоолор элестеп, көз алдына тартылды да турду.

— Өпкөнүң канчалык! Жалганың кумура! Ерошка байке канчыкты өпкөн! — деп чурулдап жиберди бир убакытта терезенин түбүндө чимирик айдап ойноп жүргөн кичинекей казак балдары тар көчөгө жабыла карашып. — Өпкөнүң канчык! Аракка саттың канжарды! — деп кыйкырышты балдар жөөлөшө артка чегине берип.

Бул кыйкырык-чуулар ийнинө мылтыгын асынып, белине кыргоолдорун кыстарып аң уулоодон кайтып келе жаткан Ерошка байкеге карата чыгып жаткан эле.

— Менин күнөөм, балдар! Менин күнөөм! — деп койду ал эки колун тез-тез шилтеп, көчөнүн өйүз-бүйүзүндөгү үйлөрдүн терезелерине кайра-кайра карап коюп. Канчыкты аракка сатканым менин күнөөм! — деп кайталады ал көңүлүнө оор алса да, мага баары бир, айта бергиле дегендей түр көрсөтүп.

Оленинди балдардын аңчы абышка менен минтип сүйлөшкөнү таң калтырды, ал эми мунун үстүнө Ерошка байке деп аталып жүргөн ушул кишинин зээндүү, акыл-эстүү жүзү менен сомдолгондой тулку бою андан бетер айран калтырды.

— Чоң ата! Ай, казак! — деди ал ага кайрылып. — Бери келип кетиңизчи. Чал терезеге жылт карады да, токтой калды.

— Саламатпы, кайрымдуу адам,— деди ал чачын кыска алдырган башынан бөркүн саал көтөрүп.

— Шүгүрчүлүк, кайрымдуу адам,— деп алик алды Оленин. — Бу эмне балдар сага чуру-чуу түшүп кыйкырып жатышат?

Ерошка байке терезеге карай жакындады.

— Мендей чалды жөн гана мазакташканы да. Аныч кысасы жок. Өзүм жактырамын. Мейли, кубана беришсин байкелерин шылдыңдап,— деди ал баягы катуу басым менен жумшак сүйлөөчү илгеркинин кадырман кишилеринче. — Өзүң аскерлердин чоңусуңбу, кандай?

— Жок, мен юнкермин. А береги кыргоолдорду кайдан атып алдың? — деп сурады Оленин.

— Токойдон жалпайттым бул үч тоокту,— деп жооп берди чал өзүнүн жалпак жонун терезеге карай буруп, аркасында баштары белбоого кыстарылып, черкесче чапанды канга боёгон үч кыргоол салаңдап турган эле. — Же өзүң көрө элек белең мындайды? — деп сурады ал. Эгер алгың келсе, ал, экөөнү. Ме! — Ушинтти да ал терезеден эки кыргоолду сунду. — А өзүң мергенсиңби? деп сурады ал.

— Мергенчи. Жортуулда мен өзүм да төртөөнү өлтүргөм.

— Төртөөнү дейсиңби? Көп экен! — деп мыскылдай сүйлөдү чал. — А ичкичиңби? Чихирь ичесиңби?

— Эмнеси бар экен? Ичкенди да жакшы көрөмүн.

— Э, сен өзүң байкоомчо, жакшы жигит болуп чыктыш Биз сени менен дос, конок болобуз али,— деди Ерошка байке.

— Үйгө кир, деди Оленин. —Мына ошондо чихирди да ичебиз.

— Киремин дечи,— деди чал. —Алсаңчы кыргоолду.

Чалдын өңүнөн эле юнкердин ага жагып калгандыгы көрүнүп турган, ошентип, ал юнкердин чихиринтеңин ичип эки кыргоолду сыйга берүүгө да болорун эми баамдады.

Бир нече мүнөттөн кийин эшиктен Ерошка байкенин тулкусу көрүндү. Анын аппак, кереге сакал баскан кызылкүрөң жүзү карылыктын, түйшүктүү өмүрдүн терең-терең бырыштары менен тилмеленгенине карабастан, мына ушул адамдын эңгезердей зор жана сомдоп жасагандай олбурлуу бүткүл тулкусун Оленин ушул жерде гана байкады. Бутунун, колунун жана ийнинин булчуң эттери жалгыз жаш кишиде гана боло тургандай чыңала буржуюп турат. Башындагы кыска чачынын арасынан тырык болуп бүткөн оңурайган жарааттын орду ырсыят. Жоон тарамыштуу мойну буканыкындай текче-текче болуп катмарланып калган. Бодуракай колдорунун муундары чыккан жана тытылбаган соо жери жок. Ал босогодон шып этип, жеңил аттап, мылтыгынан бошонуп, аны бурчка желөп койду да үйдүн ичиндеги жыйылуу буюм-тейимдерди көзү менен тез чолуп чыгып, баа бере карап, урчугу чыккан бутундагы чокою менен түрсүлдөтпөй гана бөлмөнүн орто ченине чыкты. Аны менен бирге бөлмөгө мурунду жарган күчтүү, оирок анча жагымсыз сезилбеген чихирдин, арактын, ок-дарынын, катып калган кандын аралашкан жыты кошо кирди.

Ерошка байке кудай сүрөттөрүнө таазим кылып, сакалын салаалап тарады да, Оленинге жакындай берип ага өзүнүн капкара токмоктой колун сунду.

— *Кошкильды!* деди ал. — Бул татарча: чың ден соолук тилейм, өмүрлүү бол дегени аларча.

— Кошкильды! Мен билемин,—деп жооп кайтарды Оленин ага колун сунуп жатып.

— Э билбейсиң, билбейсиң жөндүү! Акмаксың! — деди Ерошка байке күнөөлөй башын чайкап. — Эгер сага бирөө кошкильды деп турса, сен ага: алла рази болсун, теңири жалгасын деш керек. Мына ушундай, атакеси кошкильды эмес. Мен сага баарын үйрөтөм. Бизде Илья Мосеич деген гилердин орусуңар турчу, ошентип, ал экөөбүз дос-конок болчубуз. Азамат жигит эле. Ичкич, ууру, аңчы эле, аңчы болгондо да кандай дейсиң! Менин ага үйрөтпөгөн өнөрүм калган жок.

— Сен мени эмнеге үйрөтөсүң? — деп сурады Оленин улам барган сайын чалдын кулк-мүнөзүнө кызыгып.

— Сени мен аңчылыкка алып барамын, балык кармаганды үйрөтөмүн, чечендерди көрсөтөмүн, асылкеч керек десең аны да таап беремин. Мына мен ушундай адаммын. Мен тамашакөймүн! — Ушуну айткан кезде чал күлүп жиберди. — Мен отурайын, атакеси, чарчаптырмыи. Карга? деп кошумчалады ал суроолуу карап.

— А карга дегениң эмне деген сөз? деп сурады Оленин.

— А бул макулбу деген сөз, грузинче. Мен өзүм ушундай сүйлөймүн, менин макал-лакабым, жакшы көргөн сөзүм болгон соң: карга, карга,— деймин да жүрөмүн, демек,

тамашам. Ошентип, кана эми, атакеси, чихиринди алдырып кел. Кошчу солдаттың барбы өзүндүн? Бар го? Иван деп барк этти чал. — Силерде солдат бүткөндүн баары тең Иванго Сеники да, Иванбы, кандай?

— Ал да Иван, Ванюша! Кудай тилегинди бергир, үй ээлеринен чихирь ал да, быякка алып келе салчы.

— Баары бир, Ванюша эмне, Иван эмне. Эмне үчүн ушу силердин солдаттарыңардын бардыгынын аты Иван. Иван! — деп кайталады чал. — Сен, атакеси, башталган бөчкөсүнөн сура. Булардын чихири станицадагы мына деген чихирь. Анан ашмушкесине отуз тыйындан ашык берүүчү болбо, байка, антпесең, ал мастан кемпир, көөп кетет... Биздин эл кудайдан жөө качкан дөдөй калк, деп аңгемесин улай берди Ерошка байке ишенгич үн менен Ванюша чыгып кеткенден кийин,— булар силерди адам деп санашпайт. Сен буларга татардан да жамансың. Макулук көрөт орустарды өздөрүнчө. Ал эми мага болсо, сен солдат болсоң да, баары бир адамсың, сенин да жан-сезимиң бар. Туурабы ушу сөзүм? Илья Мосеич да солдат болучу, бирок кандай алтын киши эле! Ушундай эмеспи, атакеси? Ушунум үчүн мени өзүбүздүн адамдар жактырышпайт, бирок мага анын баары бир. Мен шайыр, ак көңүл адаммын, элдин баарын бирдей жакшы көрөмүн, мен Ерошкамын! Мына ушундай, атакеси!

Анан бул абышка тиги жаш жигитти эркелетип далыга чапкылады.

XII

Бул эки арада Ванюша өз чарбасын тейлеп болуп, ал тургай рота чач тарачында сакал-мурутун кырынып да алып, рота кенен патерлерге жайгашты дегендин белгисиң билдире багалегин өтүгүнүн сыртына түшүрүп жиберип, көңүлү жай, куунак жүргөн эле. Ал Ерошкага мурда билбеген бир жапайы айбанды жаңы гана көрүп тургандай тигиле, бирок жактырбай карап, анын буту менен полду булгаганына башын чайкап койду да, секинин астынан эки бош бөтөлкөнү алып, үйдүн ээлерине карай жөнөдү.

— Саламатсыңарбы, сүйүктүүлөрүм,—деди ал өзүнчө өтө сыпайы болгусу келип. — Барин чихирь сатып кел деп буюрду эле; куюп бергилечи, мээримандар.

Кемпир эч жооп кайтарбады. Кызы кбчинекей татар күзгүсүнө каранып, башына жоолугун байланып, жасанып жаткан калыбында Ванюшага үн катпай бурула карады.

Мен акчасын беремин, урматтууларым, — деди Ванюша чөнтөгүндөгү жез тыйындарды шылдыратып коюп. — Силер кайрымдуу болгула, ошондо биз да мээримдүү болобуз, мына ушунубуз абзел болот го,— деди ал кошумчалап коюп.

—Көппү? деп сурады кемпир кесе сүйлөп.

— Бир ашмүшке.

— Барчы, көлөкөм, сүзүп бере койчу ушуларга,— деди Улита чоң эне кызына бурулуп,— саамалынан куй, каралдым.

Кыз бир буум ачкычтар менен графинди алды да, Ванюша менен бирге үйдөн чыкты.

— Айтчы, кудай жалгагыр, ким мына бул аял заты? — деп сурады Оленин, ушул учурда терезенин жанынан өтүп бара жаткан Марьянканы көрсөтүп.

Чал көзүн кысып, чыканагы менен жаш жигитти түртүп койду.

— Токто —деди ал, ошентти да терезеден баш багып карады. — Кхм! Кхм! — деп жөткүрүнүп коюп, өңгүрөп да жиберди. — Марьянушка! Ай, алпечтеген Марьянушка ай! Сүйчү мени ашык жарым! Мен тамашакөймүн — деп кошумчалады ал шыбырап Оленинге карап.

Кыз мойнун бурбастан, колун бир калыпта катуу шилтеп, терезенин жанынан казак кыздарынын айрыкча сылаңкороздонгон шайдоот жүрүшүнө салып өтүп бара жатты. Кыз өзүнүн капкара, көлөкөлөнгөн көзүнүн кыйыгы менен чалга акырын карап койду.

Мени сүй, бактылуу болосуң!—деп бакырды Ерошка көзүн кысып коюп, өзүм кандаймын дегендей Оленине карады. — Мен өзүм азаматмын го дейм, мен тамашакөймүн! —деп кошуп койду ал. — Кыздын падышасы эмеспи, ыя?

—Сулуу экен,— деди Оленин. —Чакырчы аны быякка.

— Жо-жок! — деп жиберди чал. — Муну Лукашкага куда түшүп жүрүшөт. Лука деген казак бар, азамат жигит, жакында абректи өлтүрдү. Мен сага мындан жакшысын таап берем. Тапканда да жибек менен күмүшкө бөлөнгөн кызды таап беремин. Айттым бүттү аткарамын, сулуусун таап беремин.

—Ой, чал, өзүң эмне деп жатасың? — деди Оленин. — Мунуң күнөө эмеспи!

— Күнөө! Кайдагы күнөө? — деп үзүлдү-кесилди жооп кайтарды чал. — Жакшы кызга кароо күнөө бекен? Же аны сүйгөн күнөөбү? Бул силерде ушундай го дейм? Жок, атакеси, бул күнөө эмес, кайта жан соога. Кудай сени жаратса, кудай кызды да жараткан. Баарын тең жараткан ошонун өзү, атакеси. Демек, жакшы кызга кароо күнөө эмес. Анын өзү да ошол сүйүү үчүн, ыракаттануу үчүн жаралган. Мына мен ушундай ойлоймун, кайрымдуу жан.

Короо аркылуу өтүп, ичине челек толтура коюлган караңгы, салкын клетке кирген Марьянка көнүмүш дубасын айтып, бир челекке жакындады да ичине ливерди¹ түшүрдү. Ванюша кызга карап жылмайып, эшиктин жанында турду. Ага кыздын жалаң көйнөкчөн жүргөндүгү, аркасы чыпыйып, алды тартылып тургандыгы укмуштуудай күлкүлүү болуп көрүнгөн эле, ал эми кыздын мойнундагы салбырап турган элүү тыйындык салпылдактары андан бетер күлкүсүн келтирди. Ал өзүнчө бул оруска ылайык эмес, биздин короодо эгер мындай кызды көрсө, кыраанкаткы күлкү болор эле, деп ойлоду. «Ла филь ком се тре бье»² ара-төрө кездешип кою үчүн,— деп ойлоду ал, азыр мен муну баринге айтайын.

— Эмнеге селдейип туруп калдың, шайтан! — деп кыйкырып жиберди кыз бир убакта. — Графинди алып берсең боло.

¹ Ливер — суюк затты сыртка соруп чыгуучу насос сымал нерсе.

² Кыз өтө сулуу экен.

Бир графин толтура муздак кызыл шарапты сүзүп куйду да, Марьянка аны Ванюшага алып берди.

— Энеме бер акчасын,— деди кыз акча сунган Ванюшанын колун кайра түртүп.

Ванюша бырс күлүп жиберди.

— Силер эмнеге ызакорсудар, садагалар? — деди ак көңүлдөн даалдап, ал кыз челекти жаап жаткан учурда бир бутунан экинчи бутуна салмтагын оодарды.

Кыз күлүп жиберди.

— Силер эмне боорукерсиңерби?

— Экөөбүз тең боорукербиз,— деп кадимкидей ишендире сүйлөдү Ванюша. — Биздин мээримдүүлүгүбүз ушундай дейсиң, кайда турсак ошол жердин баарында тең бизге үй ээлери ыраазы болуп калышат. Мээримдүү киши болгондугубуз ошол себептен.

Кыз сөздү уккан калыбында бир аз токтой калды.

— Өзү кандай, үйлөнгөн жигитпи, сенин жанагы паның? — деп сурады кыз.

— Жок! Биздин барин жаш жана үйлөнө элек. Анткени, мээримдүү жакшы мырзалар эч качан жаштайынан үйлөнбөс болушат, деп сабак болгудай каршы жооп кайтаргансыды Ванюша.

— Кантсин анан! Өгүздөй семирсенин кара, ал эми үйлөнүүгө келгенде жаштык кылат экен да! Ал силердин баарыңардын үстүңөрдөн карайбы? — деп сурады кыз.

— Менин мырзам юнкер, демек — али офицер эмес. Бирок даражасы генералыңдан менменсинген кишиңден да зор. Анткени аны биздин полковник гана эмес, ак падышанын өзү билет, деп кадимкидей көтөрүлө сүйлөдү Ванюша. Биз тиги армиянын башка томаяктарындай эмеспиз, биздин атакебиздин өзү сенатор, кол астында миң, андан да ашык мужиги бар адам, бизге да миңдеп жиберип турат. Ошон үчүн бизди ар дайым баары жакшы көрөт. Ал эми кээ бирөөнүн чинине карасаң капитан, бирок акчасы жок. Андан эмне пайда?...

— Чык, жабамын, деп сөздү бөлүп жиберди кыз. Ванюша шарапты алып келди да, Ленинге: «ла филь се тре жули»¹, деп өз оюн билдирип, анан ошол замат келесоолоно күлгөн калыбында кетип калды.

XIII

Аңгыча аянтта кечки коңгуроо да кагылды. Эл жумуштарынан кайтты. Дарбазанын жанында кара мал мөөрөп, булут болуп буруксуган алтын түстүү чаң-тозондун ичинде топурап турат. Кыздар да, катындар да көчөлөр менен короолордо малды тейлеп карбаласташат. Күндүн көзү тетиги кардуу кырканын далдасына жашырынып, таптакыр

¹ Келишкен сулуу экен. (французча бурмаланганы.)

көрүнбөй калган. Бир ыңгай көгүлтүр көлөкө жер менен көктү текши чулгап алган. Карарган бактардын төбөсүндө жылдыздар үлбүл-бүлбүл жанып, станица ичиндеги дабыштар да басылып, аз-аздан жоголо баштаган. Малды түгөл тейлегенден кийин казак аялдары көчөлөрпүн бурчтарына чыгып, жемишке чаккан калыбында үйлөрдүн топурак отургучтарына келип отура башташты. Эки уй, бир буйвол саагандан кийин Марьянка да ушундай топтордун бирине келип кошулду.

Топ бир нече катын, кыз менен араларындагы бир картаң казактан куралган.

Сөз өлгөн абрек жөнүндө болуп жатты. Айтып берип жаткан казак, суроо жаадырып жаткандар болсо катындар.

— Баланын байгеси бир топ болот го дейм чамасы— деди бир казак аялы.

—Ананчы? Крест орденин берет деп жүрүшөт.

— Мосев да баланы таарынтмак болуптур. Мылтыгын тартып алган" экен, бирок Кызлярдагы чоңдор билип калыптыр.

— Арамзаалыгын көрдүңбү ошо Мосевдин!

— Эл Лукашка келиптир деп жүргөн,— деди бир кыз.

— Ямканыкында (Ямка ичкилик дүкөнүн кармоочу бузулган бойдок аял) Назарка экөө шапар тээп жатышыптыр. Шараптын жарым челеги түгөнүптүр дешет.

— Чиркин Урвандын багы тоодой экен! — деди бирөө.— Урвандын так өзү бейм! Айта тургандай! Жакшы жигит! Эптүүлүгүн айтпа! Адилет жигит, Атасы Кирьяк чоң атам да так ушундай болучу, атасын айныбай тартыптыр. Аны өлтүрүптүр дегенде бүткүл станица аза күтүп ыйлаган эле... Мына ошолор келатышпасын,—деп сөзүн уланта берди сүйлөп отурган аял көчөдө өздөрүнө карай келаткан казактарды көрсөтүп коюп. — Ергушов да аларга кошулуп алыптыр! Көрдүңбү, аракетчи!

Лукашка Назарка жана Ергушов менен жарым челек шарап ичип, кыздарга карай келе жаткан эле. Алардын үчөө тең, айрыкча картаң казак күндөгүсүнөн да кыпкызыл болуп кеткен. Ергушов теңселе басып карс-карс күлгөн калыбында Назарканы колтукка түрткүлөп жатты.

— Бул эмне, ургаачылар, ыр ырдабай отурганыңар? — деп баркылдады ал кыздарга карап. — Мен айтып жатам, ырдагыла дейм биздин шапар тебишибизде.

— Аман-эсен барсыңарбы? Жакшысыңарбы: деген саламдашуулар угулду.

— Ыр ырдагыдай эмне болду ушунча? Майрам беле? — деди бир катын. — Өзүң шишип-көөп алган экенсиң, озун ырда, керек болсо.

Ергушов ичек-боору ката, Назарканы түртүп койду.

— Эмесе, сен ырдап жиберсең кантет! Мен да ырдаймын, мен заңылдап ырдап жиберем, айтып атамын го.

— Бул эмне уктап кеттиңер беле, сулуулар? — деди Назарка. — Биз кордондун ырымын кылалы¹ деп келдик Мынабу Лукашканы куттуктадык.

Лукашка топко жакындаган кезде бапагын төбөсүнөң саал жогору көтөрдү да, кыздардын каршысына келип токтоду. Жайык бети менен мойну кыпкызыл болуп кеткен. Ал ошол турган калыбында шашпай-этпей сабырдуу салмак менен сүйлөдү, бирок ушул токтоолугу менен кыймылынын салмактуулугунан, Назарканын келжиректиги менен карбаластыгына караганда, күч-жигер көбүрөөк байкала турган эле. Анын бул турушу ойноктоп келе жатып, куиругун көккө сыраң эткизип, кошкуруп жиберип, төрт аяктап тык токтой калган азоо айгырга окшош эле, Лукашка кыздар алдында тыптынч турду; анын көзү күлмүңдөйт, Оирде мас жолдошторуна, бирде кыздарга алаңдай карап эң аз сүйлөдү. Марьяна бурчка келген учурда, ал оор басырык, жай кыймыл менен бөркүн төбөсүнөн саал көтөрүп, мындай боло берди да, кайрадан кыздын алдына келип, бир бутун алысыраак таштап, баш бармактарын кемерине сойлотуп, канжары менен ойноп турду. Марьяна келгенде баары тынч боло калды.

— Кандай? Көпкө келдиңерби? — деп сурады казак аялы жымжырттыкты бузуп.

— Таңга чейин, деп салмак менен жооп берди Лукашка.

— Айла канча, кудай сага тилегиңди берсин — деди казак,— өзүм кубанычтуумун, азыр эле айтып отургам.

Мен да ушуну айтып атам,— деп илип алып кетти мас Ергушов күлүп. — Меймандарды койчу! — деди анан ал өтүп бараткан бир солдатты нускап. — Арагы жакшы солдатты жакшы көрөм!

Үч ибилисти биздин үйгө тыгып салышты,— деди бир казак аялы. — Чоң атам станицанын чоңуна дейре барды эле, бирок арга жок, эч нерсе кылууга болбойт дептир.

—Эге. Кайгысы кабыргаңа баткан экен го, сыягы? — деди Ергушов.

— Тамекисин буркурагып үйдүн ичин быкшыткан чыгар? — деп сурады экинчи бир казак аял. — Короодо канча тартсаң тарта бер, бирок үйгө киргизбейбиз. Маа демектен станица чоңунун өзү келсе да киргизбеймин. Уурдап да кетер дагы. Көрдүңбү, өзүнүн үйүнө киргизген жок, зангырап чоң болсо да, ибилистин баласы, жанагы станицанын чоңун айтамын.

— Ай, жактырбайсың-э! — деди кайра дагы Ергушов.

— Сен аны айтасың, кыздар солдаттарга төшөк салып берсин жана бал кошкон чихирь менен сугарсын деген буйрук бар деп жүрүшкөн жокпу,— деди Назарка бир бутун Лукашка сыяктуу бир аз алыс таштап тура калып жана бапагын да так ошол сыяктуу желкесине карай жылдырып коюп.

Ергушов карсылдап күлгөн калыбында өзүнө жакын отурган бир кызды шап кармап кучактай калды.

— Чын, мен айтып атам го.

¹ Ырым кылуунун казак тилиндеги мааниси шарап үстүндө бирөөнү куттуктоо же болбосо жалпы бакыт каалоо, ичүү маанисинде колдонулат. (Автордун эскертүүсү).

— Ой, ач кенедей жабышкан неме го бул,—деп чаңырып сала берди кыз,— катыныңа айтамын!

— Айт! — деп бакылдады ал. — Назарканын айтканы чын, ошондой буйрук келген, ал деген сабаттуу жигит да. Чындык. — Анан ал кезеги менен экинчи кызды кучактоого киришти.

— Ой, эмне жабышасың, иттин баласы? — деп күлүп коргонду кызыл чырайлуу тегерек жүздүү Устенька ага карай колун сермегилеп.

Казак жалтанып, аз жерден жыгылып кете жаздады.

— Көрдүңбү, кызда күч жок дейт: өлтүрүп салат эле го биротоло.

Ай, ач кенече жабышкан жабышкагым-ай, шайтан айдап келсе керек сени кордондон! деп Устенька андан тескери бурула берип дагы да чыдабай күлүп жиберди. Абрек келгенде уктап калгандырсың? Мына ошол сени бычактап кетсе, эң жакшы болот эле.

— Озондоп ыйлайт элең го! —деп күлдү Назарка.

— Сага эле озондоп ыйлайын деп турам!

— Көрдүңбү, мунун кайгысы жоктугун. Боздоп ыйлайт эле го? Назарка, ыя? — деди Ергушов.

Лукашка Марьянкадан көз айырбай кароо менен болду. Бул көз караштан кыз, кыязы, кысылган болуу керек.

— Кандай, Марьянка, силердикине чоңдорун койгон беле, ыя? — деди ал кызга карай жыла түшүп.

Марьяна ар дайымкысындай дароо эле жооп кайтарбай жай гана башын көтөрө казактарга карады. Лукашканын көзү ушул учурда өзү менен кыздын ортосунда сүйлөшүүдөн бөлөк, бир нерсе болуп жаткандай күлмүндөп турду.

— Ооба, булардын эки үйүнүн бар экендиги жакшы болду го,— деп сөзгө аралашты Марьянанын ордуна бцр кемпир, ал эми мынабу Фомушкиндерге да ошолордун чоңдорун бөлгөн экен, ошентсе, үйдүн ичин бүт дүнүйөгө лык толтуруп салыптыр дейт, эми өз үй-бүлөсүн кайда батырарын билбей отурган көрүнөт. Капырай, бүткүл бир ордосун станицага айдап келип тыкты дегенди ким укту эле? Айлаң канча! — деди кемпир. — Ошондо өздөрү кара күчкө көнбөй жаткан кайсы жумушумду иштеп бутуомөкчү мында!

— Элдин айтымына караганда, көпүрө салат окшойт Теректин үстүнө,— деди бир кыз.

— Ал эми менин угушумча,— үн катты Назарка Устенькага жанаша берип,— чуңкур казышат окшойт, жаш жигиттерди сүйбөгөн кыздарды отургузуш үчүн. — Анан ал дагы бир жакшы көргөн жоругун бабы менен жасагап кезде бардыгы дуу күлүп жиберди, ал

эми Ергушов ошол замат эле келерки кезекте отурган Марьяны өткөзүп жиберип, бир картаң аялды кучактай баштады.

— Эмнеге Марьянканы кучактабайсың? Кезегин өткөзүп жибербей баарын кучактооңго,—деди Назарка.

— Жок, менин картаңымдын өзү балдай ширин,— деп бакылдады казак бой бербей качкан кемпирди өөп жатып.

— Ой, тумчуктурду! — деп бакырып жиберди кемпир күлүп.

Көчөнүн баш жагындагы бир калыпта жай баскан кадам дабышы тамаша-күлкүнү үзүп жиберди. Шинель кийген, ийиндерине мылтык асынган үч солдат буттарын бирдей шилтеп, кезекти алмаштыруу үчүн рота ящигине карай келе жатты. Ефрейтор чининдеги картаң кавалер казактарга үтүрөйө бир карап коюп, солдаттарды ыкчамдата алып баратканына караганда, жолдун так ортосунда турган Лукашка менен Назарка бир четке чыга берүүгө тийиш эле. Назарка чегинип кетти, бирок Лукашка көзүп жүлжүйтүп, башы менен жалпак жонун бурганы гана болбосо, ордунан козголгон жок.

— Эл турган жерден айланып өт,— деди ал жаман көзү менен жактырбай караган калыбында солдаттарга ээгин экчеп коюп.

Солдаттар чаңдак жолдо бир калыпта кадам шилтеп жанынан үн катпай өтүп кетти. Марьяна күлүп жиберди эле, анын артынан башка кыздар да дуу күлүштү

— Кооз кийинген жигиттер экен! — деди Назарка. — Узун этектүү уставчылардын так өздөрү,— ушинтти да солдаттарды шылдыңдап, жол менен колун кере-кере шилтеп бутун тең ала басып-басып койду.

Бардыгы кайрадан дагы дуу каткырып жиберди.

Лукашка акырын Марьянанын жанына келди.

— А начальник кайсы үйүңөрдө турат? — деп сурады ал.

Марьяна ойлоно калды.

— Жаңы үйгө киргиздик,— деди кыз.

— Өзү кандай экен, картаңбы же жашпы? — деп сурады Лукашка кыздын жанына отуруп жатып.

— А мен ошону сурады дейсиңби,—деп жооп кайырды кыз. — Өзүнө чихирь куюп бергени бара жатып көргөм. Ерошка байке экөө отуруптур, сапсары неме экен. Ал эми дүнүйө-мүлктү бир арабага толтуруп алып келди.

Анан кыз көзүн төмөн түшүрдү.

— Оролу келип кордондон суранып чыкканыма кубанып турам! —деди Лукашка топурак отургучтагы кызга карай жыла түшүп, кыздын көзүнөн көзүн айырбай.

— Эмне, узак убакытка келдиңби? — деп сурады Марьяна бир аз жылмайыи.

— Таңга чейин. Жемишкенден берчи,— деди ал кошумчалай колун суна берип.

Марьяна жылмая жадырап, көйнөгүнүн жакасып ачты.

— Баарын алып алба,— деди кыз.

— Чын айтам, сени аябай сагындым, кудай урсун, — деди адептүүлүк-сабырдуулук менен шыбырап Лука, кыздын койнунан жемишке алып жатып, анан кызга ого бетер жакыныраак эңкейе эки көзү күлмүндөп, шыбырап, кандайдыр бирдемени шыбырап айта баштады.

— Келбеймин, айтылды го,— деп бир оокумда үнүп катуу чыгарып жиберди Марьяна жигиттен боюн ала качып.

— Чын... Сага бир нерсе айтайын деген элем,—деп шыбырады Лукашка,— кудай урсун! Келчи, Машенька.

Марьяна барбаймын деп башын чайкаганы менен баары бир жылмайып күлө берди.

— Марьяна эже! Ай, эже! Энем тамагын ичсин деп чакырып жатат,— деп кыйкырды казак кыздарына жүгүрүп келген Марьянанын кичинекей иниси.

— Азыр келемин,— деп жооп берди кыз,— сен бара бер, акеси, бара бер өзүң, азыр келемин.

Лукашка туруп, бапагын бир аз көтөрүп койду.

— Мен да үйгө барышым керек окшойт, ошонум дурусураак болот го,— деди ал калп эле анткорлонуп, бирок өзү күлкүсүн араң тыя, үйдүн далдасына түшүп көрүнбөй калды.

Аңгыча станицанын устун тун бүтүндөй каптады. Жарык жылдыздар караңгы асманда жамырап чыга келди. Көчөлөр капкараңгы болуп, ээн жатат. Назарка кыздап менен топурак отургучта калды, ошолордун күлкүлөрү угу. лат, Лукашка болсо жайбаракат басып кыздардан мындай чыга берди да, мышыкча бугуп, шыбышын билгизбестен, салпылдаган канжарын колу менен демей кармаган калыбында жүгүрүп жөнөдү, өз үйүнө эмес, хорунжийдин үйүн көздөй бет алды. Эки көчөдөн жүгүрүп өтүп, тар көчөгө бурулгандан кийин ал черкесче чапанынын этегиң жыиып алды да, кашаанын көлөкөсү түшүп турган жерге келип отурду. «Көрдүңбү хорунжийдин кызын,— деп ойлоду ал Марьяна жөнүндө,— тамашалашып да койбойт албарсты! Тура тур, шашпа».

Жакындап келе жаткан кыздын дабышы жигиттин көңүлүн бурду. Ал кулагын түрө баштап, өзүнөн өзү күлүп койду. Марьяна башын төмөн салып, колундагы чыбыгы менен кашаанын казыктарын шытырлата чапкан калыбында ылдам жана бирдей адымдап түз эле жигитке каран келе жатты. Лукашка ордунан өйдө боло берди. Марьяна селт этип, токтой калды.

— Көрдүңбү, бул кара баскырды! Коркуп кеткенимчи. Үйүңө го барган жоксуң,— деди да кыз кыткылыктап күлүп жиберди. Лукашка бир колу менен кызды кучактап экинчи колу менен сулуунун кебездей бетинен кармады.

Мен сага бир нерсе айткым келип турат... кудай урсун! — үнү дирилдеп, үзүлүп-үзүлүп чыкты.

Ал кандай сөз, жети түндө таап алганың,—деп жооп канырды Марьяна. — Энем күтүп калды, а сен өзүңдүн асылкечиңе баргын.

Ушуну айтты да, жигиттин кучагынан бошонгон кыз бир нече кадамдай жерге жүгүрүп узап кетти. Өз үйүнүп сокмо чырпык дарбазасына жеткенден кийин кыз токтоду да, алиги өзү менен жанаша жүгүрүп, дале бир саатча токтои тур деп жалынып келе жаткан казакка бурулду.

— Кана, эмне айтайын дедиң эле жарым түндө? — Анан кыз кайрадан дагы күлүп жиберди.

Сен күлбө мага, Марьяна! Кудай акы! Менин асылкечим болсо, эмнеси бар экен? Ай, курусунчу ошол балакет. Бир ооз эле сөзүңдү айтчы, сүйгөндө кандай дейсиң эмне кааласаң ошонунун баарын аткарамын. Мынакей ке пили! — Анан ал чөнтөгүндөгү акчаларын шылдырлатып кагып-кагып койду. — Эми байыйбыз. Эл өмүрдун кызыгын көрүп жүрөт, а менчи? Сенден эч кандай кубанычты көрбөй тураам го, Марьянушка!

Кыз жооп кайтарбастан, жигиттин алдында турган калыбында манчалары жып-жып этип, колундагы узун чыйыкты мапмайда кылып сындыруу менен болду.

Лукашка бир маалда муштумун катуу түйүп, тишин кычыратып жиберди. ...

— Теги, бул эмне дегендик жалаң эле күтө берүү! Меңби сени сүйбөй жүргөн, жаным-ай! Мага эми эмне кылсаң да өзүң бил,— деп бир убакытта ал кабагынан кар жаап келди да, тобокелге салып кызды кош колунан шап кармады.

Марьяна токтоо түрүн да, үнүн да өзгөртпөдү.

— Лукашка, ороңдобо сен, андан көрө сен менин айтканымды ук,— деп жооп кайтарды кыз колун тартып албаса да, бирок казакты боюнан алыстатып,—Менин кыз экеним чын, бирок сен менин сөзүмө кулак сал. Эрким өзүмдө эмес, эгер сен өзүң мени сүйсөң, менин сага айтамын мына бул. Сен колумду коё бер, мен өзүм эле айтамын. Күйөөгө чыгамын, бирок менден эч кандай акмакчылыкты күтпөгөн болосуң,— деди Марьяна бурулуп кетпестен.

— Күйөөгө чыксаң эмне экен? Күйөөгө чыгуу биздин бийлигибиз эмес. Сен өзүң сүй оболу, Марьянушка, деди Лукашка кайта жаачу булуттай түйүлүп келген азоо мүнөзүнөн кайрадан жопжоош, тилалчаак жана жибектеи жумшак мүнөздүү боло калып, жылмайып күлгөн калыбында кыздын көзүнө жапжакын тигиле карап.

Марьяна жигитке жабыша кетип, оозунан чоп эттире өөп алды.

— Ардагым! — деп шыбырады кыз жигитти өзүнө карай катуу куушура кысып. Анан жулкуна чыгып, жүгүрүп жөнөдү да, ошол кайрылбаган бойдон өз үйүнүн дарбазасына карай бурулду.

Казак дагы бир азга тура тур, айта турган сөзүмдү ук деп канча ирет суранса да, Марьяна токтогон жок.

— Бар! Бирөөлөр көрүп койбосун! — деди кыз,— Алиги шайтан алгыр, биздин үйдө турган неме да короодо жүрөт.

«Хорунжийдин кызын кара,— деп ойлоду Лукашка, күйөөгө чыгамын дейт! Күйөөгө чыгуу өзүнөн өзү, бирок сен сүй мени».

Ал Назарканы Ямканыкынан тапты да, досу менен бирге бир аз шапар тепкенден кийин Дуняшкасына барып, асылкечи өзүнүн көзүнө чөп салганына карабастан, ошол үйгө түнөп чыкты.

XIV

Чындыгында, Оленин Марьяна дарбазага келип кирген учурда короодо жүргөн эле жана «Биздин үйдө турган неме да короодо жүрөт» деген сөзүн уккан болучу. Бүткүл ушул кечти ал Ерошка байке менен бирге өзүнүн жа. ңы патеринин крыльцосунда өткөздү. Ал столду, самоорду, шарапты, күйүп турган май чыракты тышка чыгартты да, стакандагы чайын ичип, сигарын тартып отуруп, өзүнүн бутунун тушундагы тепкичке көчүк баскан абышканын аңгемесине кулак төшөдү. Аба дымырап турганына карабастан, шам агып төгүлүп, жалыны чар тарапка чачырап, бирде крыльцонун кичинекей мамысын, бирде стол менен идиш-аякты, бирде чалдын чачын алдырган ак башын жарык кылып турду. Түнкү көпөлөктөр чыр айланып кепкенедей канаттарынан тозоң себелей, стол үстүнө согулуп, стакан ичинде делбектеп, бирде мом шамдын жарыгына кирип кегет, бирде жарык чөйрөсүнөн тышкары караңгы абада көздөн кайым болот. Оленин менен Ерошка беш бөтөлкө чихирь ичишти. Ерошка ар бир кайтара стакандарга шарап куйган сайын бирөөнү Оленинге сунуп аны менен ден соолук үчүн деп кагыштырып коюп, тынымсыз талбай сүйлөдү. Ал казактардын илгерки турмуштнричилиги тууралу, алиги салмагы он пуд келген каманды жалгыз өзү аркасына көтөрүп алып келчү жана отурганда эки чака чихирди ичип жүрө берчү өзүнүн чоң атасы Широкий жөнүндө узун сабак кеп салды. Өзүнүн дуулаган аманы жөнүндө, элге чума жайылганда Теректин ташкындаган суусунун аркы өйүзүнө өзүнүн Гирчик деген досу менен кечип өткөнү жөнүндө айтып берди. Бир таңда эки бугу атып алгандыгы тууралу аңгеме курду. Алиги өзүн издеп түн жамынып кордонго келип турчу асылкечи жөнүндө кеп кылды. Мына ушунуп баары кулактын курчун кандыргандай чечендик менен жана элеси көз алдына тартыла тургандай чебердик менен баяндалгандыктан, Оленин алтургай убакыттын кандай өтүп жатканын да байкабады.

— Мына ушундай, атакеси,— деди ал,—менин алтын доорумда жолукпадың да, мен сага нечен түрдүү кызыктарды көрсөтөт элем. Бүгүн Ерошка кумура жалады дебесең, заманында Ерошка бүткүл полкто дүңгүрөгөн. Келишкен сонун ат кимде, гурда кылыч¹ кимде, шарапты кимге барып ичүү керек, ким менен шапар тебүү керек? Кимди тоого

¹ Кылыч менен канжардын Кавказдагы эң кымбат баалана турган түрү, ушуну жасаган Гурда устанын аты менен аталат. (Автордун эскертүүсү).

жиберүү керек Ахметханды өлтүрүү үчүн? Ушунун баарында Ерошка. Кыздар кимди сүйөт? Ушунун баарынын жообун берген Ерошка. Эмнеге десең, мен чыныгы эр жигит болчумун. Ичкичмин, уурумун, тоодогу малды үйрү менен тийип келчүмүн, ырчымын; сегиз кырлуу бир сырдуу элем. Бүгүн андай казактар дегеле жок. Көргөндөн киши уялат. Жерден бою мынчалык (Ерошка жерден бир аршин жогору көрсөттү), өтүктөрүн кычыратып кийип алат да, эки көзүн ошондон албайт, болгон кубанычы ошол. Же болбосо мас болуп шишип-көбөт, ичкени да адам сыяктуу эмес, анчейин бирдеме. Ал эми мени ким элем? Мен ууру Ерошка болчумун, мени станицадагылар тургай, тоодогулардын өздөрү да жакшы билишчү. Конок болуп князь досторум келе турган. Менин дегеле дос конок болбогон кишим жок: татар болсо — татар менен армян болсо — армян менен, солдат болсо солдат менен, офицер болсо — офицер менен. Мага баары бир, ичкич гана болсо болгону. Сен суудан таза арылышың керек аралашып жүргөн коомундан: солдат менен ичпе, татар менен жебе дейт.

— Ким айтат аны? — деп сурады Оленин.

— Алиги биздин уставчыларчы¹. Ал эми молдонун же татардын казысынын насаатын укчу. Ал: «Силер динден безген капырларсыңар, эмнеге чочконун этин жеисиңер.» дейт. Демек, ар бир эл өз закунун кармайт. Ал эми мага болсо, баары бир. Ошонун баарын тең кудай жараткан адамдын насиби, эч нерседе күнөө жок. Эң кур дегенде тигил айбанаттан үлгү ал. Ал татардын да, биздии да камышыбызды мекендеп жүрө берет. Кайсы жерге келсе, ошол жер үйү. Кудай эмне берсе, ошол тамагы. Ал эми биздин насаатчылар бул күнөөбүз үчүн тиги акыретте ысык табаны тилибиз менен жалайбыз дейт. Мен мындай ойлоймун, ушунун баары чылгый жалган, деп кошуп койду ал бир аз унчукпай калгандан кийин.

— Эмнеге жалган? — деп сурады Оленин.

— Тигил насаатчылардын айтып жүргөндөрүчү. Биздин жакта, атакеси, Червленяда турганыбызда бир аскердик старшина мени менен дос, конок боло турган. Ал да ушу өзүмө окшогон эр жигит эле. Байкушту Чечне тоолорунда өлтүрүп кетишти. Ошондо ал айтуучу эле, ушунун баары насаатчылардын өз оюнан чыгарып жүргөндөрү деп. Өлсөң, дечү эле, чөп чыгат кабырыңдын үстүнө бат неме эле. (Чал боору эзиле күлдү). Өзү өлөрман эле!

— Ушу сенин жашың канчада? — деп сурады Оленин.

— А кудай билет канчасын! Жетимишке барып калгаң чыгармын. Силердин катын падышаңардын² тушунда мен кичинекей бала болчумун. Эми өзүң эсептей бер канча экенин. Жетимиш болот бекен?

— Болот. А сен азыр күүлүү-күчтүүсүң...

— Кантебиз эми, кудайга шүгүр, дени-кардым соо, колу-бутум текши соо: жалгыз гана катын мастан бузду бейм...

— Кандайча?

¹ Уставчылар — диндик эски ырым-жырымдарды жактоочуларда дин кызматкеринин ордун ээлеген адам. (Котормочудан.)

² Катын падыша — Екатерина II (1729-1796). (Котормочудан.)

— Мына ушундайча бузду...

— Өлсөң, чөп чыга тургандай кылыппы? — деп кайталады Оленин.

Ерошка өз оюн ачык айткысы келбеди көрүнөт бир саамча үн катпай калды.

— Кандай деп ойлодуң эле өзүң? Ич! — деп барк этти ал жылмайып күлгөн калыбында шарапты суна берип.

XV

— Ошентип, эмне жөнүндө айтып келаттым эле? —деп сөзүн улады ал эсине түшүрө,— Ошентип, мына мен ушундай кишимин. Мен аңчымын. Мага тең келе турган башка пир да аңчы жок бул чөлкөмдө. Мен сага аңдын нечен түрүн, куштун нечен түрүн таап да, көрсөтүп да беремин жана кандай аңдын кай жерде жүрөрүн — баарын тең билемин. Менин иттерим да бар, эки мылтыгым да бар торум да, кыргыиым да, карчыгам да — баары тең бар, кудайга шүгүр. Эгер өзүң чыныгы аңчы болсоң, мактанбай айтсаң, мен сага баарын тең көрсөтөмүн. Мени кандай киши дейсиң го? Изди табамын,— ошо аң чиркиндин сыры өзүмө маалым жана анын кай жерге келип жатарын кайда келип суу ичерин же оонай турган жерине чейин билемин. Лопазик¹ жасап аламын да, бир түн отуруп аңдыймын. Үйдө отурганда эмне! Тек күнөөгө батып мас болуп шишигенден башка. Дагы катындар келип кайдагы жай дагы кептерди келжирешет, балдар бака-шака, башың каңгырап, мээң чирип кетет. Анан да кызыл күүгүмдө үйдөн чыгып кетип, орунду тандап алып, камышты жапырып күтүп отурмай айланаңа кыраанча тигиле карап. Токой ичинде эмне болуп жаткандын баары өзүңө аян. Асманга карасаң — жылдыздар ооп бара жатат, ошолорго карап болжой бер, убакыттын канча болгонун. Айланаңа караян —токой шуулдайт, дале күтүп отура бересиң, мына мына камышты шуудуратып, ооначу жерине каман келип «алар бекен деп. Кулагыңды түрүп, тетиги жактагы бала йаочындардын шаңк-шаңк эткенин тыңшайсың станицалап үн каткан короздорбу же каздарбы. Каздар болсо, түн ортосунан оой элек деген сөз. Мунун баарын мен билемин. Ат эми алыста, бир жерден мылтык тарс этсе, эчен түрдү ойлор келет башыңа. Ошондогу ойлогонуң — ким болду чкен бул аткан? Казакпы, ушул, өзүмө окшоп аңдын жолун бөгөгөн, ал аны жыкты бекен же кур бекер кор кылып коё берди бекен, ушинтип кетип баратат го кайран аң камыштын ичин канга боёп бекерден-бекер. Жакшы көрбөймүн! Ой, кыжырым кайнайт дейсиң! Эмнеге аңды кор кыласың? Акмак! Шумурай! Же ичинден: «Балким, абрек бир аңкоо казактын баласын өлтүргөн чыгар» деп ойлоисүң. Ушунун баары башыңдан чыкпайт уйгу-туигу болуп. Бир жолу отурат элем суунун үстүндө, карасам, бир бешик агып келатат жогору жактан. Бүпбүтүн бешик экен, бир жак чети гана сыныптыр. Ошондо ар түркүн ойлор келдн башыңа. Кимдики болду экен, бул бешик? Балким, деп ойлоймун, силердин солдат шумпайларыңар аңылга келип, чечендерди кармап алып кеткен го, баласын өлтүрүп таштаган го бир ибилис; бутунан кармап туруп бурчка бир үрган чыгар. Же ушундай кылбай жүрүштү беле? Эх, чиркин жүрөк деген жок го бу эл

¹ Лопазик деп, мамынын же жыгачтын башында отурууга ылайыкталып жасалган орунду айтат. (Автордун эскертүүсү).

дегенде! Ушундай ойлор келип, ичим туз куйгандай ачышты бейм. Ичимден: бешикти сууга ыргытып жиберип, катынын алып кетип, үйүнө өрт койгон го, а жигит болсо колуна мылтыгын алып биздин жакка эл тоногону аттанган чыгар. Ушундай ойлордон кутула албай отура бересиң. Ушинтип отурганда кулагың чалып калып бир үйүр камандын чердин ичин шатыр-шутур эткизип келе жатканын заматта ойлесиң да, көкүрөгүңдө бир нерсе түрс-түрс согуп жиберет Айланайындар, келе бергиле! Жытымдан сезип коёр бекен деп ойлойсуң ичинден, ошол отурган калыбыңда былк этпейсиң, бирок жүрөк кургур түрс! түрс! түрс! согуп, экчеп бараткансып кетет. Быйыл көктөмдө ушундай бир чоң үйүр чукул эле келип, караң-кураң көрүнө калды. «Кандуу башыңды бери тарт» деп мына эми атайын дедим. Энеси торопойлоруна коркулдап: «Балээге кабылдык, балдарым, адам отурат» деп жибербеспи, баары жапырт бадалдын арасына шатыр-шутур кире качышты. Болбогондо ушу азыр кармап алып жеп жиберчүдөй тиштенип отурган элем.

— Ошондо чочко торопойлоруна кантип айтат адамдын отурганын? — деп сурады Оленин.

А сен кандай ойлодуң эле? Сен аң дегенди акмак го деп ойлодуң беле? Жок, ал адамдан акылдуу, заты гана чочко дебесең. Анын билбегени жок. Эң болбоду дегенде мына муну эле ал: адам из менен келатса да байкабайт, а чочко болсо сенин изиңе туш келсинчи, азыр эле коркулдап безип жөнөйт: демек, аңдын акылы бар, өз жытыңды сезбей, ал сезгенине караганда. Анан бир айтарым: сен аны өлтүргүң келет, ал эми анын токой ичинде тирүү жүргүсү келет. Сенин закүнүң мындай, анын закүнү тигиндей. Аны доңуз дегениң менен, бирок баары бир сендең кем эмес; сен сыяктуу ал да кудайдын жараткан бир макулугу. Ай, чиркин-ай десеңчи! Адам деген дөдөй го, дөдөй, дөдөй адам! — деп бир нече жолу кайталады да, чал башын төмөн салып ойго батты.

Оленин да ойго батып, крыльцодон түшүп, эки колун аркасына алган калыбында короодо ары-бери үнсүз баса баштады.

Эс-акылына кайта келген Ерошка башын көтөрдү да, шамдын туш-тушка чачыраган отунун үстүнө үйрүлүп! Жалынына чарпылып күйүп кетип жаткан алиги шайтан көпөлөктөргө тигиле карай баштады.

— Келесоо, ой, келесоо десе! — деп сүйлөп жиберди ал. Кайда учуп барасың? Келесоо! Жинди десе! — Ал ордуан көтөрүлүп, өзүнүн барбайган жоон манчалары менен көпөлөктөрдү жазгап кубалай баштады.

— Күйүп кетесиң, келесоо, мына быякка уч, жер жетет, деп коёт ал назик үнүн сыбызгыдай сызылтып, өзүнүн жоон манчасы менен көпөлөктү канатынан эптеп кармап алып, учуруп жиберүүгө тырышып. — Өзүңдү өзүң отко саласың, а мен сени аламын.

Ал өзүнөн өзү сүйлөнүп, бөтөлкөдөн жутуп коюп, узак отурду. Оленин болсо короодо аркы-терки басуу менен болду. Бир убакытта дарбазанын сыртындагы шыбырашкан үндөр аны айран-таң калтырды. Эрксизден демин ичине тарткан Оленин күмүштөй шыңгыраган аялдын күлкүсүн, коңгуроодой кобураган эркек кишинин үнүн жана чоп эттирип өпкөн дабыштарды укту. Буту менен чөптү атайын шуудурата басып, Оленин короонун экинчи жагына карай кетип калды. Бирок бир пастан кийин чырпыктан

согулган дарбаза кычырай ачылды. Үстүнө кара черкесче чапан, башына ак көрпөсү бар тумак кийген казак (бул Лука эле) чарбакты бойлоп жөнөй бергенде, башына ак жоолук байланган шыңга бойлуу аял Олениндин жанынан етүп кетти. «Менин сенде, сенин менде эч кандай жумушубуз жок» деп бара жаткандай Марьянанын нык баскан чечкиндүү жүрүшү. Оленин кызды хорунжийдин үйүнүн крыльцосуна чейин көзү менен узатып коюп, алтургай терезеден кыздын башындагы ак жоолукту кандай чечип, узун отургучка кандай отурганына чейин байкады. Аңгыча болбой, жалгыздык жанына баткандай зарыгуу, алда кандай күңүрт ынтызарлык менен үмүттөнүү жана алда кимге карата кандайдыр кызганыч сезими жаш жигиттин эт жүрөгүн бийлеп кетти.

Үйлөрдөгү акыркы оттор өчтү. Станицадагы акыркы дабыштар да басылды. Чырпыктан токулган дарбазалар да, малкананын ичиндеги агарган мал да, үйлөрдүн чатырлары да, сулуу-сымбаттуу түптүз теректер да — баары тең күндүзгү кызуу түйшүктөн кийинки тыптынч таттуу уйкунун кучагына кирген шекилдүү. Жалгыз бакалардын тынымсыз чурулдаган дабыштары гана алыстагы суулуу жерлерден кулакка лсетип чалынат. Чыгыш жактагы жылдыздар барган сайын суюлуп, бозоргон шоолада эрип бара жаткансыйт. Так төбөдөгү жылдыздардын чачыранды тобу барган сайын туңгуюкка батып, арбый түшкөн сыяктуу. Чал башын колуна коюп, үргүлөп кетти. Бет маңдайдагы короодон короз кыйкырды. Оленин болсо дале бир нерселер жөнүндө ойго чөмүлүп, аркы-терки баса берди, баса берди. Бир нече үн кошулуп ырдаган ырдын обону угулду кулагына. Ал кашаага чукул туруп, кулагын түрүп тыңшай баштады. Жаш казактардын үндөрү кубулжуган көңүлдүү ырды ырдап жатты, мына ушул үндөрдүн ичинен бир жаш үн күчтүү серпилип баарынан бийик чыгууда.

— Бу ырдап жаткан ким экенин билесиңби? — деди чал уйкусунан ойгонуп кетип.— Бул Лукашка жигит. Ал чеченди өлтүргөн; мына ошонун кубанычы. Анын эмнесине кубанат? Акмак, акмак десе!

— А сен киши өлтүрүп көрдүңбү? — деп сурады Оленин.

Абышка бир оокумда кош чыканактай көтөрүлүп, өзүнүн бетин Олениндин бетине жапжакын алып келип такай койду.

— Атаңа наалат! — деп бакырып жиберди чал ага.— Анын эмнесин сурайсың? Айгып кереги жок. Адамдын жоодурап турган көзүн жоюу кыйын го, ой, кыйын го! Кош, атакеси, ичтик-жедик, мас болдук,— деди ал туруп баратып,— Эртең аң уулоого келейинби?

— Кел.

Байка, эрте тургун, кокус уктап калсаң айыпка жыгыласың.

— Коркпой эле кой, сенден эртерээк турам,— деп жооп кайтарды Оленин.

Чал жөнөп кетти. Ыр басылды. Арыштап баскан адам дабышы менен көңүлдүү сүйлөшкөн үндөр угулду. Бир пастан кийин кайтадан ыр шаңкылдап чыга келди, бирок ул сапар арыраактан угулду да, Ерошканын күркүрөгөң зор добушу жанагы үндөргө кошулуп аралашып кетти «Бул эмне деген адамдар, бул эмне деген турмуш!» — деп ойлоп Оленин бир күрсүнүп койду да, жатар үйүнө жалгыз кайтты.

XVI

Ерошка штаттан тышкаркы, жалгыз бой казак болучу анын аялы мындан жыйырма чакты жыл мурда православдыктарга чокунуп, андан качып кетип, орустун бир фельдфебелине тийип алган. Ерошканын балдары болгон эмес. Ал өзү жөнүндө айтканда, илгери станицадагы эң мыкты жигит болчумун дегенди мактанып айткан эмес эле Аны мурдакы көрсөткөн эрдигинен улам полктогулардын баары билишчү. Чеченден да, орустан да далай кишинин канын моюнуна жүктөгөн. Ал тоону да жортту, орустарды да тоноду абакка да эки жолу түштү. Өмүрүнүн теңинен көбү токой ичинде анчылык кылуу менен өтүп келатат анда жүргөндө суткалар бою жегени бир сындырым кара нан жана ичкени карандай суу гана. Анын эсесине станицага келгенде эртеден кечке шапар тебет. Оленинден үйүнө келгенден кийин ал эки сааттай чырма этип алдыда кузгун саардан эле ойгонуп алып, керебетинде жаткан калыбында кечээки өзү тааныган адамын ой элегинен өткөзө баштады. Олениндин колунун ачыктыгы ага аябай жагып калды (колунун ачыктыгы деген сөздүн мааниси барганда шарап аябагандыгы эле). Олениндин өзү да ага жакты. Анын бир таң калган жери-орустар ушу эмнеге эле четинен жоомарт жана бай, өздөрү эчтеменин баркын билбесе да, эмнеге эле четинен окумуштуу келишет деген суроо эле. Ал өзү менен өзү жатып ушул суроолорду да Оленинден эмнени сурап алууга болор экен дегенди да кошо ойлоштурду. Ерошка байкенин үйү кыйла чоң жана эски да эмес эле, бирок үйдүн ичинде аял кишинин жоктугу билинип турат. Казактардын тазалык жөнүндөгү адаттагы камкордугуна карабастан, төркү үй бүтүндөй ыпыластанын, адам көргүс болуп бытырап кеткен. Стол үстүндө ыргытылып ташталган канга боелгон чапан, жарты таба таттуу нан, анын жанында карчыгага жем кылуу үчүн жүнүн жулуп, этин барчалап үзүп койгон көк карга жатат. Күрсүлөрдүн үстүндө кандай болсо ошондой ташталган чокойлор, мылтык, канжар, баштык, суу болгон кийимдер менен чүпүрөктөр жатат. Бурчтагы сасыган ылай суу турган челекте башка бир чокойлор жибип турат, мылтык менен кобылка да ушул жерден орун тапкан. Полдо ыргытылып ташталган тор, бир нече өлгөн кыргоол жатат ал эми столдун жанында, кир полду чокулап, бир бүтунал жип менен байлап койгон тоок секеңдейт. От жагылбаган мештин ичинде алда кандай сүт түстүү суюк зат толтурулган сузгуч турат. Мештин үстүндө жибин үзүп кеткиси келип жулкунуп бир кыргый чыкылыктайт, түлөгөн карчыга да жоош тартып бир четте отурган калыбында көзүнүн кыйгы менен тоокко карап кез-кез оңдон солго карай башын кыйшайтып буруп коёт. Ерошка байкенин өзүн эт-бетинен түшүп, дубал менен мештин ортосунда орнотулган кыпкыска керебетте көйнөкчөн боидон, карылуу бүттарым мешгин үстүнө чыгарып коюп, барбайган жоон манжалары менен колундагы мээлейсиз жүргөндө карчыгага тыттырып алган жерлеринин карттарын чукулап жаткан эле Бүткүл бөлмөнүн ичиндеги, айрыкча чалдын өзүнүн айланасындагы абага абышка жүргөн жердин баарында буруксуп калбаган каңылжарды жарган, бирок жагымсыздыгы билинбеген аралаш жыт аябай сиңип калган.

— Уйде-ма, байке? (үйдөсүңбү, байке, дегени) — деген бир катуу үн угулду ага терезеден, бул Лукашканын кошунасы экенин дароо тааныды.

— Уйде, уйде, уйде! Үйдөмүн, кир! — деп барк-барк этти чал,— Кошуна Марка, Лука Марка, эмне, байкеңе келдиңби? Же кордонго баратасыңбы?

Чал Лукашканы жакшы көрө турган жана казактардын бүткүл жаш муунуна карата жек көрүүчүлүгүнөн бөлүп алып калганы да жалгыз ошол эле. Анын үстүнө, Лукашка менен анын энеси коңшу катары чалга шарап, каймак ж. б. у. с. Ерошкада жок үй даамдарынан үзбөй карашып турушчу. Ерошка байке ар нерсени ой элегинеп өткөзбөсө, өмүрү отура албаган адатына салып, өзүнүн бул тууралуу ойлорун ар дайым оош-кыйыш жагынан түшүндүрө турган. «Айла канча? Оокаттуу адамдар,— дечи ал өзүнө өзү,— Мен аларга жаш эт, тоок алып келип беремин, ошого жооп кылып алар да байкесин унут калтырышпайт: самса, көмөч нан алып келип берет кээ кечдери...»

— Аманбы, Марка! Мен сага кубанычтуумун,— деп жайдарылана бакылдады чал, ошентти да жылаңач' бутун керебеттен лып түшүрүп, учуп тура калды да, кыйчылдак полдо эки кадам илгери аттап, өзүнүн чор бутун карап койду, анан күтүүсүздөн өз бутуна өзүнүн күлкүсү келип бырс күлүп жиберип, жыңайлак согончогу менен полду бир түрс эткизип, экинчи жолу дагы түрс эткизип, өзүнчө купшундап койду. Маш бекем, ыя? — деп сурады ал кичинекей чүңүр көздөрү жылт-жылт этип. Лукашка саат бырс күлдү. Эмне, же кордонго бараттың беле? ~ деди чал.

— Сага чихиримди алып келдим, байке, кордондо убада кылбадым беле.

— Кудай сенин тилегиңди берсин,— деди чал, анап жерде чачылып жаткан шымы менен бешмантын көтөрүп кийип, белбоосун буунуп, сузгучтан колуна суу куюп аны эски шымына сүртө салып, кичинекей тарактын сыныгы менен сакалын тарап жазды да, Лукашканын жанына келип тура калды.— Даярмын! — деди ал.

—Лукашка саптуу аякты колуна алып, сүртүп, шарап куйду да, күрсүгө көчүк басып, байкесине сунду.

— Эмесе, эсен бол! Атасы менен баласына! — деди чат шарапты салтанаттуу ыклас менен кабыл алып,— Сенин каалаган дүнүйөңө колуңдун жетиши үчүн, сенин эр-азамат болушуң үчүн, крест орденин алышың үчүн!

Лукашка да дубасын окуп, шараптан бир аз ичти да, столго койду. Чал туруп барып, бир каткан балыкты алып келип, босогого коюп, аны тишке жумшак болүү үчүн таяк менен уруп сындырып, өзүйүн дордойгон колу менен бар болгон жалгыз тарелкасына салып, столго койду.

— Менде баары бар, ысылык да бар, кудайга шугур — деди ал сыймыктанып.— Кана, Мосев кандай — деп сурады чал. -

Лукашка урядниктин мылтыкты тартып алгандыгы жөнүндө антып берди, калыбы, чалдын пикирин билгиси келсе керек.

— Мылтык үчүн бой тирешпе,— деди чал,— мылтыкты бербесең, сыйлыктан кур каласың.

— Ал эмне дегениң, байке! Кайдагы сыйлык, жашы толо элек балага дешпейби?¹ Ал эми мылтык укмуш, Кпымда жасалыптыр, сексен монеталык буюм.

— Э кой дейм! Ушинтип мен да талашкан элем жүз башы менен: атымды сураган эле. Атыңды бер, хорунжийликке көрсөтөйүн деди. Мен бербей койдум эле, майнап чыкпай калды.

— Бул эмне дегениң, байке! Мына ат сатып алуу керек, бирок дарыянын ар жагында элүү монетадан кемге түшпөйт деп жүрүшөт. Энем шарабын али сата элек.

— Аттиң! Өзүбүз минтип муңайчу эмес элек,— деди чал, Ерошка байкең сенин жашыңда болгон кезде эмдигиче ногойлордун жылкысын үйрү менен уурдап, Геректин ар жагына айдап барып көзүн тазалап салмак. Кээде эң мыкты аргымакты бир шише аракка же бир буркага берип салар элем.

— Эмнеге ошончо арзанга бердиңер? — деди Лукашка.

— Акмак, акмак, Марка! — деп жактырбай калды чал.— Ансыз болбойт, уурулукту да ошо сараң болбош үчүн жасап жүргөн жоксуңбу. А силер өзүңөр, байкашыма караганда, жылкыны кандай айдап алып кетерин көргөн эмессиңер го дейм. Эмне унчукпайсың?

— Унчукканда эмнени айтайын, байке? — деди Лукашка.— Калыбы, биз андай адамдардан болбой калганбыз го.

Акмак, акмак, Марка! Андай адамдардан болбой калганбыз го! — деп жооп кайтарды чал жаш жигитти туурап.— Мындай казак эмес болчумун мен сенин жашыңда.

— Эми эмне кыл дейсиң? — деп сурады Лукашка.

Абышка жактырбай башын чайкады.

— _ Ерошка байкеңдин колу ачык, жоомарт болучу, эчтекесин аячу эмес. Ошонун эсесине мени менен Чечне тоосунун адамдары бүт дос-конок болучу. Мага бирөө конок болуп келип калса, аракка мас кылып жыгамын да, бабын таап жаныма алып жатып уктаймын, ал эми ага барып калсам, белек-бечкек алып келемин. Мына, адам деген үшундай кылат, азыркы жигиттерге окшоп жалаң жемишке чагып, кабыгын тү-тү деп түкүргөндү эрмек кылбай,— деп жийиркене тыянак чыгарды чал жемишке чагып, кабыгын тү-тү деп түкүргөндөгү азыркы казактардын кейпин так өзүндөй келтирип

— Муну билемин,— деди Лукашка,— Ушундай!

— Болдуң, болдуң, эр көкүрөк азамат жигит бол, мужик болбой. Болбосо мужик да ат деп бере салат да, атты алат.

Экөө унчукпай туруп калышты.

¹ Жашы толо элек бала деп, али чыныгы атчан аскер кызматын баштай элек казактарды айтат. (Автордун эскертүүсү.)

— Аябай зеригип да кетчү болдук, байке, станица же кордондон башка бой сергитип барар жер жок. Элдин баары суу жүрөк. Мына, Назарды эле алалы. Ушу жакында эле айылда болдук; ошондо Гирейхан Ногойлууга чакырды ат алып кеткиле деп, эч кимиси баспай койду; ал эми жалгыз кантип барасың?

— А байкеңчи? сен мени мөгдүрөп калды деп тураснбы? Жок, мен мөгдүрөп кала элекмин. Алып кел атыңды, азыр эле барамын Ногойлууга.

— Кур сөздүн эмне кереги бар? — деди Лука — сен мына муну айтчы Гирейхан менен кандай болуш керек? Терекке туягын тиигизсең эле болду, бүтүндөй бир үйүрдү алып келсең да жай табамын дейт. Ал дагы бир как баш неме да, сөзүнө ишенүү кыйын.

— Гирейханга ишенүүгө болот, анын бүткүл үрүгү — жакшы кишилер, анын атасы ишеничтүү дос болучу Байкеңдин гана акылын ук, мен сени жаман нерсеге үйрөтпөймүн, ага өз оозунан ант ичир, мына ошондо ишенимдуу болот, ал эми өзү менен жолго чыкканыңда, ар качан тапанчанды даяр карма. Айрыкча аттарды бөлүшкөн учурда сак бол. Бир жолу мени ушинтип бир чечен өлтүрүп сала жаздаган, мен андан ат башына он монетадан сураган болчумун. Ишенерин – ишен, бирок жараксыз жатып уктачу болбо.

Лукашка тиги чалдын айткан акылын дитин коюп угуп отурду.

— Бул эмне, байке? Сенде жаргыч чөп бар деп жүрүшкөнү, - деп үн катты ал бир пас унчукпай тургандан кийин.

— Жаргыч чөп жок, бирок сени үйрөтөйүн, жарайт, ушундай болсун: жакшы жигитсиң чалды унутпайсың. Үйрөтөйүнбү?

— Үйрөт, байке.

— Таш баканы билесиңби? Ой, ал шайтан бейм, ошо таш бака дегениң.

— Кантип билбейин!

— Сен ошонун уясын таап ал да, таш бака кире албагыдай кылып, айланасын чырпык менен чырмап сал. Ошондо ал келип уясын бир айланып чыгып, дароо кайпа кайтат; ошентип жаргыч чөптү таап келип, токуп койгон чырпыгыңдын ташын талкан кылат. Мына, сен эртеси эптең менен келип быт-чыт болгон жерди карасаң, так ошол жерде жаргыч чөптүн жатканын көрөсүң. Ал да, алып кете бер каалаган жагыңа, сага сепил да, коргон да буюм болбойт.

— Ушуну өзүң жасап көрдүң беле, байке?

— Жасаганын жасап көрбөсөм да, бирок ылгый жакшылардын оозунан уккамын. Менин бир гана дубам болор эле, «эсенсиңерби» деп атка минер кезде айта турган. Эч ким өлтүргөн жок.

— Ал кандай дуба, «эсенсиңерби» деген, байке.

— А сен билчү эмес белең? Ай, жумурай журт-ай! Аны мынабу байкеңден сурай бер. Кана, угуп ал да, менден кийин айтып чык.

Эсенсиңерби Сиониде тургандар,
Падышаң да аманбы,
Атка миндик биз эми.
Каардуу Софоние,
Текебер Захарие.
Атакебиз Мандрыче
Адамды сүйгөн айкөлүбүз.

Айкөлүбүз, —деп кайталады чал.— Билесиңби? Кана, айт! Лукашка күлүп жиберди.

— Ал эмне дегениң, байке-ай, ушунун касиетинен сени эч ким өлтүрбөй жүргөн чыгар? Ушундай го.

— Акыл кирген экен силерге. Сен баарын үйрөнүп ал да айтып чыкчы. Андан эч жамандык көрбөйсүш «Мандрычени» эле ырдап койсоң болду, баары тең оңдой берди болот да калат,— ушуну айткан кезде чалдын өзү да каркылдап күлүп жиберди. А сен Ногойлууга барбай эле кой, Лука, ушундай!

— Эмне үчүн?

— Ал кездеги заман эмес, силер да ал кездегидей калк эмессиңер, казак эмей эле, былжырбай болуп калдыңар. Орустарды каптатып жибердиңер минтип! Соттоп жиберешет. Чын айтам, кой, барба. Колуңардан кайдан келсин ал иш! Мына Гирчик экөөбүз заманында.

Ошентии, чал түгөнбөс окуяларын айта баштады. Бирок Лукашка ушул учурда терезеге карады.

—Таң аппак атыптыр, байке,— деп сөзүн бөлдү чалдын. — Кетиш керек, чолоң тийсе, кире кет дагы.

— Кудай сага жар болсун, мен болсом аскер адамына барамын, ууга чыгабыз деп убада берип койгон элем; өзү жакшы киши көрүнөт, сыягы.

XVII

Ерошкадан чыккандан кийин Лукашка үйүнө барды. Ал үйүнө кайткан кезде, шүүдүрүмдүү нымдак жерден туман көтөрүлүп, станицаны чүмкөп калган эле. Карааны көрүнбөгөн мал туш-туштан козголо баштады. Короздоп үстөкө-босток тез-тез кыйкырып үн алышты. Аба барган сайын мөлтүрөп, эл да орундарынан тура баштады.

Такай келип, Лукашка тумандан ным болуп турган өз үйүнүн крыльцосу менен эшиги ачык турган үжүрөсүнө карады. Короодо туман ичинен отун жарган балтанын жаңырыгы угулат. Лукашка үйгө келип кирди. Энеси туруп мешке отун калоо аракетинде экен. Кичинекей карындашы керебетте дале уктан жатыптыр.

— Кандай, Лукаша, оюнуң кандыбы? — деди энеси акырын гана.— Кайда болдуң түнү бою?

— Станицада болдум,—деп кош көңүл жооп кайтарды уулу мылтыгын кабынан алып, анын тыяк-быягына көз жүгүртүп.

Энеси башын чайкады.

Мылтыктын дарысын сереге сепкенден кийин Лукашка баштыгын алып, бир нече бош натрондорду суурду да, дары салып, чүпүрөккө оролуу ок менен оозун жакшылан тыгындай баштады. Тыгындалган патрондорду тиши менен сууруп-сууруп алып, айландыра карап, кайрадан баштыкка салды.

— Баса, эне, мен сага дорболорду жамап кой дедим эле, жамалбы беле? — деди ал.

— Эмне үчүн жамалбасын! Дудук жамап жаткан бир нерсени кечээ кечке жуук. Же кордонго бара турган убактың болуп калдыбы? Жакшылап бир көрө албадым го өзүңдү мен.

— Азыр камынып болорум менен жөнөп кетишим керек, - деп жооп берди Лукашка ок-дарынын оозун байлап жатып. — А тиги дудук кайда? Же чыгып кетти беле бир жакка?

— Отун жарып жатса керек. Дайым сени оозунан түшүрбөйт. Көрбөй да баратам, дейт, мен аны. Мына минтип, колу менен бетин көрсөтүп, бир тамшанып коюп колу менен көкүрөгүн басып калат дейсиң: аяйм дегенсийт. Барып чакырып келсем кантет аны? Жанагы абрек жөнүндөгү кептин баарын билип алыптыр.

—Чакыр — деди Лукашка.— Анан май койдум эле тетиги жерге, алып майлап алайын.

Кемпир чыгып кетти да, бир нече мүнөттөп кийин кынпылдак тепкич менен үйгө Лукашканын дудук эжеси келип кирди. Эжеси инисинен алты жаш улуу эле, эгерде дүдуктардын баарына тиешелүү бетинин дөдөйлөнүп одоно өзгөргөнү болбосо, инисине опокшош эле. Үстүндөгү болгон-бүткөн кийими дордогой калың матадан тигилген жамачылуу көйнөк эле, буту жыңайлак, анысы да булганыч, башында эски көк жоолук. Мойну, колу, бети эркектикиндей тарамыштуу, чымыр. Кийминен да, бүткүл тула боюнан да анын бүтүндөй эркекке тиешелүү оор жумуштарды аткарып келе жаткандыгы көрүнүп турат. Эжеси бир кучак отун ала кирип, аны мештин алдына таштады. Ана бир тууганынын жанына келип, бети-башын бырыштырга кубанычтуу күлкүсү менен аны ийнинен козгоп койдү да колу менен, бети жана денеси менен тез-тез ым кагып, ишарат билдире баштады.

— Жакшы, жакшы! Жарайсың, Степка! - жооп кайтарды иниси башын ийкеп. — Баарын белендеп жамап жаскап коюпсуң! Мына сага ошонун акысына! Анан чөнтөгүнөн эки пряник алып, эжесине берди.

Дудук кыпкызыл болуп кубанганынан катуу толкунданып «у-у» — деп жиберди. Пряниктерди шап ала коюп, эжеси андан бетер тез-тез ым кагып, бир жакты улам! улам нускап, жоон манжалары менен кашын жана бетин сыйпалап ишарат билдирип кирди. Лукашка аны түшүнүп, бир аз жылмайган калыбында башын ийкеңдете берди.

Эжесинин айтканы — иним, мындай белекти кыздарга берсең боло, кыздар сени жакшы көрөт жана бир кыз бар Марьяна деген, ошолордун баарынан сулуу кыз, ал да сени жакшы көрөт деген кеп эле. Марьянка дегенди ошол кыздын үй жагын, өзүнүн кашын, бетин бат-бат көрсөгүп, тамшанып, башын чайкап жатып билдирди. «Сүйөт» дегенди колун көкүрөгүнө басып, өз колун өзү өөп, бир нерсени кучактагандай түр менен түшүндүрдү. Энеси үйгө келип дудуктун эмне жөнүндө айтканын билгенде, күлүмсүрөп башын чайкады. Дудук ага пряниктерин көрсөтүп, кубанганынан кайра дагы «у-у» деп жиберди.

— Мен Улитага айткам, жакында кудаларды жиберем деп,— деди энеси,— сөзүмдү жакшы кабыл алды.
Лукашка энесине үнсүз тигилди.

— Ал эмне дегениң, энеке? Шарап алып келип алуу керек. Ат керек.

— Алып келемин, колум бошогон кезде, челекти да оңдоймүй,—деди энеси уулунун чарбачылык иштерге кийлигишүүсүн каалабагансып — Сен азыр кетеринде,- деди кемпир улуна, тиги оозгу үйдөгү баштыкты ал. Элден карыз алып, сага кордонго алып кетсин деп сактап койгом. Же саквага¹ салып берейинби?

— Жо, тура берсин,—деп жооп кайырды Лукашка Ал эми дарыянын ар жагынан Гирейхан келип калса сен аны кордонго жибер, болбосо эми көпкө чейин бошотпойт Аны менен сүйлөшө турган бир иш бар.

Ал камына баштады.

—Жиберем, Лукашка, жиберем. Демек, Ямканыкынан чыкпай ойноп-күлгөнсүнөр го?
— деди кемпир. — Баса түндө малга турганымда, сенин ырдап жатканыңды уккан элем.

Лукашка үн катпастан, оозгу үйгө чыгып, балып, чапандын этегин белбоосуна кыстарып, колуна мылтыгын алды да, босогого келип токтоду.

—Кош бол, энеке, деди ал. Энеси аны дарбазага чейин узатып койду,— Сен кичинекей челектегини Назаркадан берип жибер, жигиттерге убада берген элем;ал кире кетет, — деди уулу энесине өзү чыккан дарбазаны жаап жатып.

¹ Саква деп, казактар ээрдин арт жагына теңдеп салып жүрүшчү куржунду айтат. (Автордун эскертүүсү).

—Кудайым өзү жар болсун, Лукашка! Бара кой! Жиберемин, жаңы челектен жиберемин, деди кемпир чарбакка жакындай берип. —Анан бери кара — деди кемпир кошумчалап чарбактын үстүнө эңкейген калыбында.

Казак токтоду.

— Сен бу жерде ойноп-күлдүң, мейли, кудайга шүгүр!

Жаш жигитке бир маал көңүл ачпаса болобу? Ие, кудай теңирим да маңдайыңа таалай жазды. Бул жакшы. Ал эми тыяктан абайла, балам... Баарынан мурда чоңунду сыйла болбойт! А мен шарапты да сатамын, ат алгындай акча да жыям, кызга да куда түшөм.

— Болуптур, болуптур! — деп үн катты уулу кабагын чытып.

Инисинин көңүлүн өзүнө буруу үчүн дудук кыйкырып жиберди. Башын жана колун көрсөттү, анысы: такыр баш, чечен, дегени эле. Анан кабагын бүркөп алып мылтык менен бирдемени мээлеп жаткандай түр көрсөтүп кыйкырып алды да, бат эле былдырап, башын шылкылдатты. Анысы Лукашкага дагы чеченди өлтүр дегени эле.

Лукашка муну угуп, бырс күлдү да, жеңил калам менен шыпылдап басып, буркасынын астындагы ийнине асып алган мылтыгын кармаган калыбында коюу тумандын арасына кирип көрүнбөй калды.

Дарбазанын алдында бир паска үнсүз тургандан кийин кемпир үйүнө кайтты да, жумушуна киришти.

XVIII

Лукашка кордонго кетти, ал эми Ерошка байке болсо так ушул тапта иттерине ышкырып, чырпыктан согулган кашаадан аттап өтүп, Олениндин квартирасына чейин үйдүн арты менен барды (ууга чыгып баратып, ал катындар менен кездешкенди жактырчу эмес). Ерошка байке ийнине мылтыгын асынып, аңчылыкка тиешелүү бүткүл жабдыгы менен шайма-шай болуп келип, эшик ачкан кезд Оленин дале уктап жаткан эле, алтургай Ванюша да, оигонорун ойгонуп алып, башын көтөрбөстөн, турар маал болдубу же жокпу деп эки жагына көз чаптырып жаткан болучу.

—Аттан! — деп айкырды чал өзүнүн күрүлдөгөн жооп үнү менен — Аттан! Чечендер келип калды! Иван! Самоор кой баринге. А сен тур! Ылдам! —деп бакырды чал. Бизде ушундай, кайрымдуу жан! Тигине, кыздар да туруптур Терезени карачы, карачы, сууга баратышат, а сен уктап жатасың.

Оленин ойгонуп, ордунан ыргып турду. Абышканы көрүп, анын коңгуроодой добушун уккан кезде тула боюна алда кандай күч бүткөндөй көңүлү да ачыла түшкөн эл жигиттин.

—Бол! Бол, Ванюша! — деп баркылдады ал дагы.

—Ууга сен ушинтип чыгат экенсиң да! Эл эртең мененки тамагын ичип жатса, сен уктап жатасың тыркыйып. Лям! Кайда жөнөдүң? — деп кыйкырды ал итине. А тыгың беленби? — деп бакылдады абышка үйдө толтура киши отургандай добуштап.

—Ие, айып менде, айла канча эми! Ок-дарыны алып кел, Ванюша! Патронду тыгындагычыбыз кайда. — деди Оленин.

— Айыбыңды тарт! — деп бакылдады чал.

— Дю те вулеву?¹ — деди Ванюша кытмырланып.

— Сен биздин киши эмессиң! Чулдураганың биздикиндей эмес, шайтан! — деп бакылдады ага чал кетик тиштерин кемирейте көрсөтүп.

— Бир жолкуга кечирим болуш керек,—деп тамашалады Оленин чоң конучтуу өтүгүн тартып кийип жатып.

— Кечирилет бир жолкуга,—деп жооп берди Ерошка, бирок экинчи жолу уктап калсаң, бир чака чихирк айып тартасың. Таманы кызып алганда бугу чаңын да көрсөтпөйт.

—Чаңын көрсөтсө да, ал бизден акылдуу го — деди Оленин чалдын кечинде айткан сөзүн кайталап, аны андай албайсың.

— Ай сен күлбө! Эң мурда атып ал, мына ошондо сүйлөрсүн. Бол, ылдам! Карачы, үйдүн ээси да сага келатат, деди терезеге карап отурган Ерошка,— Көрдүңбү зыңгырагапын, жаңы чепкенин кийип алыптыр, сени көрсүн дегени го өзүнүн офицер экенин. Эх! Калайык, калайык!

Айткандай эле, Ванюша үйдүн ээси баринди көргүсү келгенин кабарлады.

— Ларжан², деди ал баринге хорунжийдин бул келишинин мааниси бар дегендей эскертип коюп. Ушуга удаа эле хорунжиинин өзү да ийнинде офицердик погону бар жалт-жулт эткен жаңы кара хром өтүгүн — бул казактарда сейрек учурай турган буюм — кийипалып, жүзүндө күлкү окноп, ыргала басып үйгө кирди да, келиши менен куттуктады.

Хорунский, Илья васильевич, Россияда далай ирет болгон асыззат адам. Ал асылзат адам болуп көрүнүүгө канчалык тырышса да, бирок өзүнө зордоп жармаштырылган жаман туруксуз бейил күтүүчүлүгү менен текебердиги жана тантык сөзү менен анын да тигил Ерошка байке экендип, эрксизден сезилип турду. Бул анын күнгө тотуккан жүзүнөн да, колунан да, кызгылт тарткан мурдунан да көрүнөп турду. Оленин ага отуруңуз деп ыкылас билдирди.

— Амансыңбы, Илья Васильевич атакеси!—деди Ерошка ордунан туруп баратып, анан, ал Олениндин байкашыпа караганда, мыскылдуу төмөн ийилди.

¹ Чай ичкиңиз келеби?

² Акча. (французча).

—Шүгүрчүлүк, байке! Баса сен ушерде экенсиң го, — деди хорунжий ага башын олдоксон ийкеп.

Хорунжий жашы кырктар чамасындагы, аппак шына сыяктанып өскөн чокчо сакалдуу, арык чырай, шыңкыйып сулуу, анан дагы кырктагысына караганда өтө жаш ботуп көрүнгөн адам эле. Оленинге келгенден кийин ал, калыбы кадимки жөнөкөй казактын бири деп калат го деп чочулады окшойт, ошон үчүн ага өзүнүн анча-мынча адам эместигин дароо эле туюндуруп койгусу келди.

— Мынабу киши биздин египеттик Нимвродубуз болот, — деди ал өзүнө өзү корстон боло күлгөн калыбында Оленинге карап, чалды көрсөтүп коюп — Кудай алдындагы күнөкөрбүз¹. Бардык иш колунан келген мыкты кишибиз. Аны өзүңүз да билген чыгарсыз?

Ерошка байке суу чокой кийген өзүнүн бутуна караган калыбында хорунжийдин эпчилдиги менен окумуштуулугуна таң калгандай ойлоно башын чайкап ичинен: «Египеттин аңчысы дейт! Эмнени гана ойлоп таппайт.» деп кайталады.

— Мына, биз ууга чыгалы дедик эле,— деди Оленин.

Туура айтасыз,— деп байкай койду хорунжий. Ал эми менин сизде бир ишим бар эле.

— Кандай иш?

— Сиз жакшы киши экенсиңиз,—деп баштады хорунжий — өзүмдүн түшүнүгүмчө биздин да офицер деген наамыбыз бар, ошол себептен бардык жакшы адамдарга окшоп биздин бара-бара ар дайым баарлашып турушуоуз мүмкүн. (Ал ушуну айткан учурда бир аз токтои калып, чал менен Оленинге жылмая бир карап койду.) Эгерде сиз өзүңүз ыкылас билдирген болсоңуз, менин макулдугум боюнча менин зайыбым биздин коомдогу акылы тайкы аял заты болгондуктан, сиздин кечээ күнкү айткан сөзүңүздү алигиче толук түшүнө албаптыр. Ошондуктан менип патерим полктук адъютант үчүн ат короосуз алты монетага жүрсө керек эле,ал эми бекер турам десеңиз, анда мен ар дайым изги адам катарында, ирегеңизди өзүмдөн оолактата аламын. Ал эми өзүңүздүн ыкыласыңыз түшкөндөп кийинки жерде, анда мен өзүмдүн офицер деген наамым болгондуктан, кайсы жагынан болбосун жеке өзүңүз менеп гана келише аламын жана ушул жердин туруктуу адамы катарында, башкача айтканда, биздин салтыбызга таянган катындарча эмес, бардык жагынан да шартты сактай аламын...

— Таза сүйлөйт,— деп күбүрөдү чал.

Хорунжий ушул эле мааниде дагы узак сүйлөдү. шул айтылгандардын чубалжыганынан Оленин бир топ эле кыйналып барып, хорунжийдин патер акысына айына алты монета күмүш акча алгысы келип жатканын түшүндү. Ал буга жан-дили менен макул болуп, өзүнүн мейманы», стаканга куюп, чай сунду. Хорунжий баш тартты

¹ Библияда Нимврод (*Нимрод*) деген неме сөзгө алынат, ал «кудай алдындагы күнөкөр» деп аталган, бул адатта «аңчы» дегенди түшүндүрөт. (*Котормочунун эскертүүсү.*)

— Биздин дөдөй салтыбыз боюнча,—деди ал — жөнөкөй стакандан чай ичүүнү өзүбүзчө күнөө деп эсептейбиз. Аны, өзүмдүн билим-даражама негиздегенде мен түшүнөмүн деңизчи, бирок аялым пендечилик менен...

— Ошентип, чай каалайсызбы?

— Эгер ыракым этсеңиз, мен өзүмдүн өзгөчө стаканымды алып келейин,— деп жооп кайырды да хорунский крыльцога чыкты. — Стаканымды алым бер! — деп барк этти ал.

Бир нече мүнөттөн кийин эшик ачылды да кызгылт жөңдүү күнгө тотуккан балдыркан кол стакан карман эшиктен сунулду. Хорунжий келип стаканды алды да, кызына бирдеме деп шыбырады. Оленин чайды хорунжийге өзгөчө, Ерошкага жөнөкөй стаканга куюп берди.

— Бирок да силердин жолуңардан калтырууга ниетим жок, — деди хорунжий оозун күйгүзүгө, стакандагы чайын ууртап түгөтүп. — Менин да балыкка барууга кумарлыгым көчтүү эле, мында тек бой сергитип гана кайтуу үчүн эсеби кызматтан кийин мээни эс алдыруу үчүн барчумун. Мен да өзүмдүн бактымды сынап көргүм келет менин да, бешенеме буюрар бекен Теректин сайы. Сиз бирде болбосо, бирде менин үйүмө да келип, очогобуздун даамынан ооз тиерсиз деп ишенемин, биздин станицанын салты боюнча, — деди кошумчалап.

Хорунжий ийилип, Олениндин колун кысты да, кетти. Оленин өзү ууга камынып болгондо чейин хорунжийдин үйүндөгү адамдарына буйрук берип жүргөн өкүмдүү, ачык-даана үнүн угуп жатты. Ал эми бир нече мүнөттөн кийин Оленин хорунжийдин багалегин тизесине дейре түрүп алган шым менен жыртык бешмант кийип торун аркасына көтөрүп, терезенин алдынан өтүп баратканын көрдү.

— Айлакерин көр-ой, — деди Ерошка байке жөнөкөй стакандагы чайын ичип болуп.—Ошондо чыны менен эле сен ага ушинтип алты монета төлөмөкчүсүңбү? Мындайды ким уккан! Статицадагы эң жакшы деген үйдү эки монетага беришет. Мынабу шумпайды көр-ой! Деги, мен сага өз өйүмдү эле берейинчи үч монетага.

—Жок, мен эми ушунда каламын, — деди Оленин.

— Алты монетага! Бул өзү бир тийген акча го дейм! Э-эх, кайран акча! — деди чал.

— Чихиринди алып кел, Иван!

Жолго чыгарда тамак жеп, шарап ичкенден кийин Оленин чал менен бирге көчөгө эртең мененки саат сегиздер чамасында чыкты.

Дарбазанын алдында алар чегилүү арабага туш болушту. Көзүнө чейин бети-оозун ак жоолук менен байлап алган көйнөгүнүн сыртынан бешмант, бутуна өтүк кийген, колунда узун чыбыгы бар Марьяна өгүздөрдү мурунтугунан жетелеп келаткан экен.

— Энеке! — деп жиберди абышка аны шап кармап алчу кишиден бетер. Марьянка ага "чыбыгын шилтеген кезде экөөнө тен өзүнүн жоодураган татына көзү менен күлмүндөп карады.

Оленин ого бетер көңүлдүү боло түштү.

—Кана эмесе, бас, басалы! — деди ал мылтыгын ийнине асып алып жана өзүнө кыздын көзүнүн кадалганын туюп.

—Ги! Ги! — деген Марьянанын үнү угулду жигиттин арка жагынан, анан ага удаа ордунан козголгон араба кычырады.

Жол станицанын сыртындагы өрүштөн чыкканча Ерошка жаагын баспай сүйлөп келе бердн. Ал хорунжийди унута албай, жер-жеберине жетип ошону сөгүү менен болду.

— Сен мынча ачууланасың ага? — деп сурады Оленин.

— Сараң! Жаман көрөм — деп жооп кайтарды чал.

Өлсө баары калат артында. Ким үчүн жыйнап жатат? Заңгыратып эки үй салып алды. Дагы бир бакты бир тууганынан тартып алды. Ал эми кагаз ишине келгенде да кандай шум дейсиң! Буга кагаз жаздыруу үчүн эл башка Саницалардан келет. Бул жазса, жаза кетирбей салат. Так төбөсүнөн түшөт. Деги, ким үчүн жыят дейм да дүйнөсүн? Бар болгону бир уул, бир кыз; кызын күйөөгө берсе эч кимиси калбайт.

— Анда ошол себине жыйып жаткандыр, деди Оленин.

— Кайдагыисеп? Кызды алат, кыз сулуу кыз. Анын үстүнө ал итиң кызын дагы бай жерге бергиси келип жүргөнүн кантесиң. Калыңына көп мал алгысы келет. Лука деген казак бар, бир чети кошунам, бир чети жээним, азамат жигит, алиги чеченди өлтүргөн ошол, куда түшкөнү качан бу кызга, бирок аркы-беркиге шылтоолоп, оале берГ.ей келатат. Палан-түлөн, кызы жаш имиш Бирок меп билемин эмне ойлоп жүргөнүн, анысы бутубузга жышылсын дегени Быйыл маскара болгондо, ушу кыздын ыры бүтпөй койду. Бирок баары бкр Лукашкага жуучу жибербей койбойт. Эмне десең, станицадагы эң мыкты казак эр жигит, абректи өлтүргөн, крест орденин алганы турат'

— Ал эми мына бу окуясы кандай? Кечээ мен короодо жүргөнүмдө, үй ээсинин кызы бир казак менен өбүшүп турганын көрдүм го,— деди Оленин.

—Мактанып аткан жоксуңбу? — деп бакырып жиберди чал токтой калып.

— Кудай урсун! — деди Оленин.

—Шайтан катын десе,— деди ойго чөмүлгөн Ерошка.— А кандай казак экен?

—Мен көрө алганым жок кандай экенин.

—Деги, түсү кандай экен тумагынын? Акпы?

— Ооба.

—А чепкени кызыл бекен? Бою ушу сендей барбы?

— Жок, бийигирээк.

— Так ошонун өзү,— Ерошка каткырып сала берди,— Так ошонун өзү, менин Маркам. Ошол, Лукашка. Мен аны Марка деп тамашалайм. Ошонун өзү! Жакшы көрөмүн! Мен да ошондой болчумун, акеси. Аларды карагандын эмнеси бар экен? Кээде энеси менен, жеңеси менен бирге уктап жатар эле ошо асылкечим, бирок мен баары бир келе берчүмүн. Бир жолу өзү бир бийик үйдө турган эле энеси бир мастан болучу, кудай төбөңдү көрсөтпөгүр, мени өлгүдөй жаман көрчү, кээде Гирчик деген досубуз экөөбүз келчүбүз. Терезенин түбүнө келип, досумдун ийнине чыгып туруп, терезени көтөрүп жиберип, колум менен сыйпалай баштачумун. Асылкечим ошол

туштагы жыгач секичеде уктай турган. Бир жолу ошентем деп ойготуп алдым эле, колун бир сермеп жибербеси! Мени тааныбай калыптыр. Ким бул дейт. Бирок мага сүйлөөгө болбойт. Энеси да оонап козголо баштаган эле. Мен тумагымды жулуп алып, оозуна баса койдум эле, ошол замат биле коюптур тумактын тигишинен. Атып чыкты. Кээ бир кезде эчтемеге көңүлүң чаппай отурасың. Ошо кезде каймак дейсиңби, жүзүм дейсиңби, айтор, түркүн-түркүн даамдарды алып келип, оозуңа тосуп отурганычы,—деп кошумчалады. Ерошка баарын тең негиздүү түшүндүрүп.— Жалгыз ал эмес эле. Дооранды сүрдүк бейм анда.

—Азыр эмне антпейсиң?

—Азыр тигил иттин артынан барабыз да, кыргоолду жыгачтын башына кондурабыз, анан ата бер.

—Сен тиги Марьянканын башын айландырсаң кантет?

—Итке кара деп атам сени. Калганын кечинде айтып берем, деди чал өзүнүн жакшы көргөн Лямын көрсөтүп коюп.

Алар унчукпай калышты.

Жүз кадамдай жерге сүйлөшүп баргандан кийин чал дагы токтоп, жолдо туурасынан жаткан бир узун чыбыкты көрсөттү.

— Сен мына муну эмне деп ойлойсуң? — деди ал.— Сен жөн эле бир нерсе деп ойлойсуң го? Жок. Бул таяк жаман жатат.

— Эмнеси жаман анын?

Чал бырс күлдү.

— Эчтемени билбейсиң. Сен мага кулак сал. Таяк ушундай туурасынан жаткан учурда сен анын үстүнөн аттаба, же айланып өт, же жолдон тигиндей ыргытып жиберип: «Атаң менен балаңа, олуя чалыш бабаңа», деп дубанды оку да, кудайыңа сыйынып кете бер. Ошондо түк эчтеме болбойт. Чалдар кезегинде мага үйрөткөн эле.

— Тү, бул эмне деген сандырак сөз! — деди Оленин — Сен мындан көрө Марьянын жайын айтчы. Деги, кандай өзү, Лукашка менен жүрөт бекен?

— Чиш! Эми унчукпа,— деп шыбыраган чал бул сөздү дагы бөлүп жиберди,— терелге гана кулак түр, мына мындай токой менен барабыз.

Ошентип, чал чокою менен шыбырт билгизбей баскан калыбында чытырман калың токойго кирчү ичке сокмокко түшүп, илгери жөнөдү. Чал бир нече жолу Оленинге бетибашын бырыштырып кылчая карады, анткени ал килейген өтүгүн куудуратып, түрс-түрс басып, көтөрүп келаткан мылтыгын жол боюнда тарбайып өскөн жыгач бутактарына байкоосуздан алда нече уруп алган эле.

— Түрсүлдөтпөй акырыныраак бас, солдат! — деп кыжырдана шыбырады чал ага.

Күндүн кетөрүлгөндүгү абадан эле сезилип турду. Туман ыдыраганы менен, жыгачтардын кылда учтарын чүмкөп турган. Токой ичи эң эле бийик болуп көрүнөт. Илгерн адымдап баскан сайын теребелдеги жер бети өзгөрүп бара жатты. Жыгач дегениң караган-бута болуп чыгат, бир тал камыш жыгач болуп көрүнөт.

XIX

Тумандын бир кабаты суу болгон камыш чатырлардан түрүлүп жогору көтөрүлдү да, бир кабаты жол менен кашаалардын айланасындагы чөптү ным кылып, шүүдүрүмгө айланды. Түтүн морлордун баарынан созулуп, буудактап жатты. Станицадан чыккан адамдардын кээ бири жумушка, кээ бири дарыяга, кай бири кордонго бара жатты. Аңчылар чөп баскан нымдуу жолдо жанаша басып келатты. Иттер болсо куйруктарын булгалактатып, ээлерине жалтаыгай карап, ары-бери жүгүрүп жүрөт. Кыжылдаган чиркейлер аңчылардын төбөсүндө үйрүлүп калбай, алардын аркаларын, көздөрү менен колдорун жаап калган. Чөптүн кермек жыты менен токой койнунун сыз жыты сезилет. Оленин, колундагы узун чыбыгы менен өгүздөрүн айдап Марьянка келе жаткан арабага кайрылып, кайтакайта кароо менен алек болду.

Теребел жымжырт. Буга чейин угулуп келаткан станицанын ичиндеги дабыштар аңчыларга эми жетпей калды; жалгыз гана иттер тикендүү бадалдын ичин шытырлатып, анда-санда куштар үн алыша калат. Оленин токой койнунун кооптуу экенин, абректер дайыма ушул жерлерде жашынып жүрүшөрүн биле турган. Ал токой койнунда жөө киши үчүн мылтыктын күчтүү калканч экенин да билчү. Анын өзү корккондуктан эмес, бирок менин ордумда башка бирөө болсо коркот эле го деп ойлогондуктан жана туман баскан сыздуу токой ичине айрыкча бир сес менен карап, кез-кез угулган ар бир алсыз тыбышка кулак түрүп, мылтыгын шап кармай калган сайын өзү мурда башынан өткөрбөгөн жагымдуу бир жаңы сезимге бөлөнөт. Ерошка байке алдыда келатып, аңдын кош ача изи түшкөн ар бир чалчыкка токтоп, үңүлө карап, аны Оленинге көрсөтөт. Ал дээрлик дудук болуп тумпуюп калган, андасанда гана, ошондо да шыбыр менен бир нерселерди эскерткен болот. Алар келе жаткан жолдо бир кездери араба жүрсө да, алда качантан бери чөп басып кеткен. Кара жыгач менен чынарлуу токой эки жагы дубалдай туташып, калың өскөндүктөн, арасынан эч нерсени көрүп да болбойт. Дээрлик ар бир жыгач кылда учунан этегине чейин жапайы жүзүмдүн сабагы менен чырмалган, төмөндө капкалың болуп карайып тикендүү жыгач өскөн. Ар бир алакандай көк жайыкты текши кара бүлдүркөн менен сур чачысы термелген камыш баскан. Кээ бир жерлерде айбанаттын чоң жана кыргоолдун кичинекей үңкүр сыяктуу чыйырлары жолдон чыгып кетип токойдун калың жерине житип жоголот. Арасына мал жиреп кирбеген бул токойдун дүркүрөп өскөн өсүмдүктөрүнүн күч-кубаты буга чейин бул өңдүү эч нерсени көрбөгөн Оленинди бут шилтелген сайын айран таң калтырды. Мына ушу токой, коркунуч, сырдуу шыбыраган чал, эр келбеттүү сулуу Марьянка жана тоолор — ушунун баары Оленинге түш сыяктуу сезилип туруп алды.

— Кыргоолду кондурдум,— деп шыбырады чал жанжагын жалтактай карап, тумагын бетине түшүрүп.—Тумшугуңду жап: тигине, кыргоол,— деп ал Оленинге кыжырлана

колун бир шилтеди да, ары карай дээрлик эмгектеп жөнөдү,— адамдын тумшугун жаман көрөт куш деген.

Чал токтоп, бир жыгачты айлана карай баштаган кезде Оленин дале артта келе жаткан эле. Короз өзүнө ургөн итке жыгачтын башынан куркулдады эле, Оленин кыргоолду ошондо барып бир көрдү. Бирок так ушул учурда Ерошканын килтейген мылтыгы замбирек атылгандай дүңк этти эле, короз жүндөрү бырпырай чачылып, жерге учуп түштү. Чалга жакындай бергенде, Оленин экинчисин уркүтүп алды. Ал мылтыгын бошотуп ала коюп, мээлеп туруп басып калды. Кыргоол чыр айлана типтик кайып чыкты да, анан таштай зуулдап жолдо карата жыгач бутактарына урунуп-илинип келип, чердин ичине топ эте түштү.

— Жарайсың! — деп күлүп бакырып жиберди учуп бараткан кушту агып түшүрө билбеген чал.

Кыргоолдорун чогултуп, аңчылар андан ары карай кетишти. Кыймыл-аракети менен мактоодон көңүлү эргиген Оленин дале чал менен сүйлөшүп келатты.

— Токто! Быякка барабыз,— деп сөзүн бөлдү чал,— кечээ ушерден бугунун изин көргөн элем.

Чердин ичине бурулуп, үч жүз кадамдай жүрүшкөй соң алар камыш басып, ар кай жерине суу жайылган бир көк жайыкка чыга келишти. Оленин картаң мергенчиден дайым артта калып келаткан, андан жыйырма кадамдай алдыда бараткан Ерошка байке эңкейип, мында бир кен бар дегендей шеригине башын ийкеп, колун булгады. Ага жеткенден кийин Оленин тиги чал көрсөткөн жерден кишинин изин көрдү.

— Көрдүңбү?

— Көрүп турам. Айын эмнеси бар экен?—деди Оленин мүмкүн болушунча токтоо сүйлөөгө тырышып.— Кишинин изи.

Анын башына аргасыздан Купердин Патфайндери¹ менен абректөр жөнүндөгү ой кылт эте түштү, ал эми чалдын кыймыл-аракетиндеги сырдуулукту байкаган кезде, бул сырдуулукту пайда кылган коркунуч же аңчылык экендигин суроого батына албай күдүктөнүп турган эле.

— Жо, бул менин изим го, мына муну кара,— деп жөң гана жооп каптарды да, чал чөп арасындагы болор-болбос көрүнүп турган айбанаттын изин көрсөттү.

Чал ары карай кетти. Оленин андан калбады. Жыйырма кадамдай жүрүп, бир ойдуңга түшкөндөн кийин алар чердин ичиндеги бутактары жайыла калың өскөн бир алмурут жыгачынын жанына келди, жыгачтын саясындагы капкара болуп жаткан жерде жаңы эле таштагай айбанаттын кыгы калыптыр.

Айланасы жүзүмдүн сабагы менен чырмалган бул жер төбөсү жабык уядай гана капкараңгы, сапсалкын күркөгө окшош эле.

¹ Сөз америкалык жазуучу фенимор Купердин «Из таайыгыч» деген романындагы каарман жөнүндө болуп жатат. (Котормочунун эскертүүсү.)

— Эртең менен ушу жерде болуптур,— деди чал күрсүнүп,— көрдүңбү, үңкүрүнүн нымшып, жыпжылуу болуп турганын.

Бир убакытта токой ичинде алардан он кадамдай жерден укмуштуудай качыр-кучур дабыш угулду. Экөө тең селт этип, мылтыктарына чап жабышты, бирок эч нерсе көрүнбөдү, бутактардын качыр-кучур сынганы гана угулуп турду. Таскактаган айбанаттын бир кылка чапчаң дүбүртү заматка угулуп, чатыр-чутурдан күрүлдөккө айланды да, жаңырыгы жымжырт токойдун ичинде барган сайын алыска узап, айланага кенен жайыла берди. Олениндин жүрөгүндө бир нерсе үзүлүп кеткендей болду. Ал дубалдай туташкан жашыл токойго куру бекер тиктеп туруп-туруп, акыры артка карады. Ерошка байке мылтыгын көөдөсүнө кысып тап жылбай туруп калган; тумагы желкесине шиленген, эки көзү оттой жанып, укмуштуудай жалт-жулт этет, ачылган оозунан кетилген саргыч тиштери ырсыя чыгып, ошол аңырайган калыбында катып калыптыр.

— Дүлөй,— деп жиберди ал. Ушинтти да, катуу ыза болгондуктан, мылтыгын жерге таштап жиберип, өзүнүн аппак сакалын жулгулай баштады.— Так ушу жерде турду эле го! Жолдон чыгып, жээктеп барсаң болбойбу! Акмак! Кече! — Анан ал ызалана сакалына жармаша кетти,— Акмак! Доңуз! — деп кайталады ал сакалы ооруганча жулгулап. Токой үстүндөгү туман ичинде бир нерсе ал ан сайын алыска кайкып учуп, үрккөн бугунун дүбүртү туш тарапка кенен жайылып тарап бара жатты...

Оленин чал менен бирге чарчап-чаалыгып, карды ачып, күчтөнүп иңир киргенде гана кайтты. Тамак белен болучу! Ал чал менен бирге тамактанып, шарап ичип алгамдан кийин бою жылып, көңүлү ачылып, эшиктин алдындагы баскычка чыкты. Кайрадан дагы көз алдында тоолор турду батыш жакта шаңкайып. Кайрадан дагы чал аңчылык жөнүндө, абректөр жөнүндө, асылкечтери жөнүндө, бейгам, жигердүү жашоо-тиричилиги жөнүндө учу-кыйры жок айгемелерин айтып берди. Кайрадан дагы Марьяна сулуу кирип, чыгып, короону кесип өттү. Көйнөк астынан сулуу кыздын күч-кубаттуу ууз денеси билинип турду.

XX

Эртеси күнү Оленин, чал экөө бугуну үркүтүп алган жерге чалсыз, жалгыз жөнөдү. Дарбазаны айланып отурбай эле, ал станицадагыларды туурап, тикендүү кашааны ашып өттү. Анан черкесче чапанына жабышып калган тикендерди эми алып таштаймын дегенче болбой, алга карай жүгүрүп кеткен ити эки кыргоолду учуруп да жиберди. Ал тикендүү бадалдардын ичине кирери менен эле бут тийген жердин баарынан кыргоолдор пырр этип уча баштады. (Чал ага бул жерди кыргый менен куш уулоого сактай туруш үчүн атайын көрсөткөн эмес эле.) Оленин он эки ирет атканда беш кыргоолду түшүрдү да, аларды аламын деп бадалдын ичин аралап жүрүп, кыйналганын айтпа, тим эле кара терге чөмүлдү. Ал итин чакырыи алып, куроку бошотуп, окту окчонтоюна салды да, чиркейден черкесче чапанынын жеңи менен кагына, кечээки жерге акырын кете берди. Бирок жолдун так үстүндө изге түшкөн итти кармап калууга болбоду, анан ал дагы эки кыргоол атып алды, ошондуктан ошого айланчыктап жүргөн кезде ал чак түштө гана кечээки жерди тааный баштады.

Күн чайыттай ачык, тыптынч, мээ кайнаган ысык болучу. Таңкы салкын токой ичинен да сүрүлгөн, быжылдаган чиркейлер бетке, аркага жана колго жабыла жабышып алган. Иттин түсү карадан бозгултка айланып, аркасын бүтүндөй чиркей жаап калган. Чиркейлер ийнелерин сайып жабышып алган черкесче чапандын түсү да так ошондой болучу. Оленин чиркейден кайда качып кутуларын билбеди, ага жайында да станицада турууга болбой тургандай сыяктанды. Ал акыры болбогон соң үйгө бет алын келе жаткан эле, бирок эл жашап эле турат го дегенди эсине түшүрүп, чыдоого белсенди да өзүн өзү чиркейге талатып таштады. Анан да, бир кызыгы — чак түштө бул сезим ага алтургай ыракат алып келген сезимге айланды. Ага, керек десең, эгерде ушул өзүн тегеректеген чиркейдин быкбырдай кайнаган кырдаалы болбосо, ушул беттин терин сүрткөндө колдун астына эзилип калып жаткан чиркейлер болбосо, мына ушул тула бойду дуулдаткан кычышуусу болбосо, анда бул жердеги токой ал үчүн өзүнүн сыр-сь паты менен сулуулугун жоготуп койчудай сыяктанып көрүндү. Мына ушул кыжылдаган курт-кумурскалар, чымын-чиркейлер мына бул жапайы өскөн, эсеп жеткис бай өсүмдүктөргө шайкеш келип, мына ушул токой толгон түпсүз туңгуюк айбанат менен кушка, мына бул каралжын көк жалбыракка, мына бул жыпар жыты аңкыган ысык абага, мына бул Теректин туш келген жеринен агып келип, үстүндө салаңдап турган жалбырактардын астындагы бир жерде шылдырап агып жаткан ылай суулуу жылга-жыбыттарга жарашыктуу көрк тапкандыктанбы, айтор, ага ушунун алдында гана шумдуктуу жана жан чыдагыстай болуп көрүнгөн так ушул көрүнүштүн өзү жан жыргатар ыракаттуу дүйнөгө айланды. Кечээки аң табылган жерди бир чолуп чыгып, эчтеме кездештирбеген соң, анын эс алгысы келип кетти. Күн токойдун так үстүндө төнүп турган эле, ошондуктан анын нуру бул ачык аянтка же жолго чыккан кезде тынымсыз чагылгандай тнк ылдый куюлуп, анын аркасы менен башына тийип турду. Оор жети кыргоол салмактанып белин оорутуп бара жатты. Ал бугунун кечээки изин издеп таап, чердин ичиндеги бадалдын түбүнө, так ошол кечээки бугу жаткан жерге бугуп кирип, ошонун үңкүрүнүн жанына жантайды. Ал өзүнүн айланасындагы каралжын жашыл токойго карады, ымшыган жерге, кечээки кыкка, бугунун тизесинин тагына, бугу оюп таштаган алакандай кара топурактуу жерге, анан өз бутунун кечээки изине көз жиберди. Анын жаткан жери салкын, жыргал эле; ал эчтемени ойлободу, эчтемени каалабады. Анан бир маалда анын көңүлүндө себепсиз бактылуулук менен бу дүйнөдөгүнүн баарын сүйсөм деген ушунчалык бир кызык сезими ойгонду да, бала чагындагы эски адаты боюнча, кулдук уруп, кимдир бирөөгө шүгүрчүлүк айта баштады. Бир оокумда башына өзгөчө бир ачык-айкындык менен мына мен, Дмитрий Оленин, ушунча элдин баарынан айрыкча жаралган жан, эми келип жападан-жалгыз, кудай аманаты бар жерде, мына ушул бугу, картаң, сулуу, балким, эч качан адам баласын көрбөгөн бугу мекендеген жерде жана эч качан эч бир адам отурбаган, отуруу да оюна келбеген жерде жатамын деген ой түштү. «Мен отурамын, ал эми менин айланамда жаш-карысы аралаш жыгачтар өсүп турат, ошолордун бири жапайы жүзүмдүн сабагы менен чырмалган; менин тегерегимде бирин-бири кууп чыгып кыргоолдор быжырайт жана, балким, ичтеринен билип жатышкандыр өлгөн туугандарын». Оленин өзүнүн кыргоолдорун сыйпалап, ары-бери оодара карап, кылуу канга боёлгон колун черкесче чапанына сүрттү. «Бачагарлар, ушун сезип, нааразыланып башка бир жакка качып баратышкандыр; менин айланамда өздөрүнө орошон зор арал болуп көрүнгөн жалбырактарды аралай учуп өтүп, абада калкып чиркейлер ызылдайт: бир, эки, үч, төрт, жүз, миң, миллион чиркей жана ушулардын баары бирдеме деп, бирдеме

дедиртип зыңылдайт менин айланамда жана ушулардын кай-кайсынысы болбосун так ушул өзүм сыяктуу бөлөк элдин баарынан айрыкча жа^ралган Дмитрий Оленин». Ага чиркейлердин эмне ой менен ызылдаганы эми анык боло баштады. «Быякка, быякка келгиле, балажандар! Жей турган кишиңер быякта жатат» деп ызылдап, алар буга жабыша калышат. Ушул учурда ага, бул өзү эч кандай орус дворяны, Москва коомунун мүчөсү да, баланчанын, төлөнчөнүн досу да, тууганы да эмес экени айкын боло баштады, жөн гана ушулар сыяктуу бир чиркей же азыр өзүнүн анланасында тиричилик кылып жаткан жандар сыяктуу ал дагы бир кыргоол же бугу. «Так ошолор сыңары бир аз өмүр сүргөндөн кийин өлөмүн. Анан да ал туура айтат: өлсөң кабырыңдын үстүнө тек гана чөп чыгат».

«Айла канча эми, чөп чыкса? — деп ойлоду ал андан ары. — Баары бир өмүр сүрүү керек, бактылуу болуу керек; анткени менин бир гана тилегим бакыт. Баары бир мен эмне болсом ошол болоюн, өлсө кабырыңа чөп чыгат, башка түк да эчтеме болбойт дегендей элдин баары сыяктуу эле айбанат болоюн, же ичине бирдиктүү кудайталаанын кыпындай бир бөлчөгү салынган алкакча болоюн, баары бир колдон келишинче жакшылап өмүр сүрүү керек. бшондо кандай өмүр сүрүү керек бактылуу болуш үчүн жана эмне себептен мен мурда бактылуу болгонмун?» Ошентип, ал өткөн өмүрүн эсине сала баштады, ушул учурда ал өзүнө өзү жийиркеничтүү көрүнүп кетти. Ал өзүнө өзү айласыз, кытмыр, жеткен өзүмчүл болуп көрүндү. Ал эми чындыгында анын өзүнө анчалык эчтеменин кереги жок болучу. Ошентип, ал дале өзүнүн айланасындагы күн шооласы шыкаалаган жашыл жалбырактарга, эңкейип келе жаткан күндүн көзүнө жана чайыттай ачык асманга карап жатып, дале өзүн так ошо баягысындай бактылуу сезди, «Эмнеликтен мен бактылуумун жана мурда эмне үчүн өмүр сүрүп келгенмин? — деп ойлоду ал. Өзүмө талапты катуу коюп келсем дагы, кандай айлаамал ойлоп тапсам дагы өз башым үчүн, уят менен убайымга баткандан башка эчтеме бүтүрбөгөнүмдү айтсаңчы! Ал эми мына мага бактылуу болуш үчүн өзү эч нерсенин кажети жок экен-ой!» Анан бир убакытта анын алдынан жарк этип жаңы дүйнө ачылгандай болуп кетти. «Бакыт деген мынабу,— деди ал өзүнө өзү,— бактылуулуктун мааниси башкалар үчүн өмүр сүрүүдө жатат. Жана бул анык. Адамда бактылуу болсом деген тилек, талап бар, демек ал закондуу. Аны өзүмчүлдүк менен, башкача айтканда өзгү үчүн байлык, даңк, жайлуу турмуш, махабат издеп жүргөндө, балким, кырдаал өзгөрүп, орою келбей, ал тилек-талаптарды канааттандыруу мүмкүн болбой калар. Демек, бул тилектер законсуз, бирок бактылуу болсом деген тилек законсуз эмес. Ошондо кандай гана тилек-талаптар дайыма канааттандырылышы мүмкүн тышкы шарттарга карабастан? Кандай? Махабат, өзгөлөр үчүн өзүңдү курман кылуу!» Ал өзү капысынан тапкандай, ушул жаңы чындыкты ачкан кезде кубанычы койнуна сыйбай толкуиданып кеткендиктен, ордунан учуп туруп, чыдамсызданып, ким үчүн өзүмдү тезирээк курмандыкка чалсам экен, кимге жакшылык кылсам экен, кимди сүйсөм экен деп желпине баштады. «Өзүң үчүн болсо эчтеменин кереги жок,— деп дале ойлой берди ал,— анда эмесе, башка эл үчүн эмнеге өмүр сүрбөө керек?» Ал мылтыгын алды да, ушунун баарын ийне-жибинен бери түгөл ойлонуп, учурун таап бирөөгө бир жакшылык кылуу үчүн тезирээк үйгө кайткысы келип, чытырмандын ичинен чыкты. Аянтчага чыгып алган соң, ал айланасын чолуй карады эле, күндү^H көзү бул учурда жыгачтардын учтарына далдаланыш көрүнбөй калган эле, аба салкын тарта баштаптыр, жер Да ага бүтүндөй бейтааныш көрүнүп, жанагы станицанып айланасына

окшободу. Айлананын баары,— аба ырайы да, токойдун көрүнүшү да,— заматта өзгөрө түшкөн: асманда булут уюлгуп, жыгачтардын кылда учтарындагы шамал шуулдап, терebelден жалаң камыш менеи туруп турган калыбында сынып кыйрап бүтө жаздаган токой гана көрүнөт. Оленин кандайдыр бир айбанатты алда кайда кууп кеткен итин кыйкырып чакыра баштады эле, үнү кулагында дүңгүрөп жат угулду. Ошондо капысынан үрөйү учуп коркуп кетти. Ал калчылдай баштады. Башына, эл өзүнө аңгеме кылып айта берчү абректер, кишинин өлүмү шап түшө калды, анан ал, мына-мына ар бир бадалдын түбүнөп чечен чыга келип, мага өмүрүмдү коргоп өлүүгө же титиреп-каптыроого туура келет бейм, деп такат таппады. Ал кудайды да, болочок өмүрүн да эсине түшүрдү, алар тууралуу так ушинтип көп убакыттан бери эсине салып көргөн эмес эле. Ал эми айлана-тегеречи —баягы эле түнөргөн, сүрдүү, ээн табийгат. «Деги, өзүң үчүн өмүр сүрүү мээнетине арзыйбы,—деп ойлоду ал,— ана өлөмүн, мына өлөмүн деп турганда жана эч бир жакшылык кылбастан изи жок өлгөнү турганда». Ал станица ушу жакта болсо керек деген жоромол менен кете берди. Аңчылыкты эми ойлобой калды, шилтеси куруп өлөрчө чарчаганын сизди жана мүнөт сайын өмүрү менен эсептешер учурду күтүп, ар бир бадал менен жыгачка назарын катуу буруп, дээрлик сестене карап барат. Айланып, бир топ узак жүргөндөн кийин Теректин кумдуу муздак суусу агып жаткан бир жылгага чыгып алды да, эми адашпоо үчүн ошонун бою менен жүрүүгө белсенди. Бул жылганын кайда алып чыгарын өзү да билбей кете берди. Аңгыча арт жагынан камыш шуудур эте түштү. Ал селт этип, мылтыгына чап жабышты. Ошентти да, өзүнөн өзү уялды; ындыны өчкөн ит жылга гадагы муздак сууга энтиге жетип келип, тили менен чалпылдатып жаткан экен.

Оленин тиги ити менен бирге сууга канып алды да, иттин ээрчиткен жагына карай «мени станицага ушул алып чыгар» деген ой менен кете берди. Бирок иттин шериктигине карабастан, айлана ага жанагысынан да түнөрө түшкүндөй болду. Токой түнөрүп, шамал сынып бүтүүгө айланган карт жыгачтардын төбөсүндө үстү-үстүнө удургуп, оюн салып жатты. Алда кандай чоң куштар ошол дарактардагы уялардын үстүндө үйрүлүп, кыйгуулашат. Өсүмдүктөр дүйнөсү жакыр тартып, шыбырашкан камыш менен айбанаттын изи чыйыр түшүргөн кумдуу такырлар бат-бат кездешип жатты. Шамалдын күүлдөгүнө дагы көңүл чөгөрөрлүктөй бир түрдүү күүлдөгөн добуш келип кошулду. Айтор, көңүл күн чубагын булут каптап баратты. Ал аркасындагы кыргоолдорун сыйпалап, бирөөсүн таппады. Кыргоол үзүлүп түшүп, жоголгон экен, канга боёлгон мойну менен башы гана белбоосунун ар жагынан сороюп чыгып турат. Оленинди эч качан мындай коркунуч бийлеп көргөн эмес эле. Ал кудайга кулдук уруп, жалбарына баштады, ошондогу бир гана корккону — эч бир изгилик, жакшылык кылбастан өлүп каламбы деген ой эле, ал эми өзгөлөр үчүн өзүн курман кыларлыктай эрдик көрсөтүү үчүн ушунчалык өмүр сүргүсү, жашагысы келди.

XXI

Бир маалда анын көңүлү күндөй күлмүндөп жиберди. Ал орусча сүйлөшкөн кобур-собур үндөрдү укту, Терек дарыясынын шар жана бир калыпта агышын укту, анан эки кадамдай жерде анын алдынан жээги менен сайроондорундагы нымдак куму

буурулданып жаткан дарыяның жылып бараткан коңур-күрөң бети, анан мейкин талаа суу үстүнөн бөлүнүп сороё көрүнгөн кордондун мунарасы тикендүү бадал арасындагы тушамышы менен жүргөн ээр токумдуу ат жана тоо — ушунун баары көзүнө оттой басылды. Кыпкызыл күндүн көзү көз ирмемче булут арасынан чыга калып, акыркы ирет жарк этип, дарыянын жээгине, камыштарга, мунарага жана өзүнүн чапчаң кыймылы менен Олениндин назарын эркисиз буруп, ортосунда Лукашка койкоңдоп жүргөн топтошкон казактарга күлмүңдөп шоола чачты.

Оленин эч бир ачыктан-ачык себепсиз эле өзүн кайра дагы бактылуу сизди. Ал аркы өйүздө тынч жаткан айылдын тушуна орношкон, Теректин үстүндөгү Нижне-Протоцкий кузөтүнө барды. Ал казактар менен амандашты, бирок дале бирөөлөргө жакшылык кыларлык шылтоо таппаган бойдон үйгө кирди. Үйдө да анын ыңгайы келбеди. Казактар аны салкын кабыл алышты. Ал там үйгө кирип, папирос тартты. Казактардын Оленинге анча көңүл бурушпагандыгынын биринчи себеби: ал чылым чегип отурган эле, экинчиден, алардын бул кечтеги эрмеги башка болучу! Тоодон чалгынчы менен бирге, тынчы жок чечендер өлгөн абректин туугандары келип, бир тууганынын сөөгүн сатып алып кетмекчи болуп жатыптыр. Станицадан келүүчү казактардын чоңдорун күтүп жатышты. Өлгөн абректин бир тууганы, узун бойлуу, келишимдүү, тегерете тегиз кыркып боёп койгон кызыл сакалдуу жигит эле, үстүндөгү черкесче чапаны менен бапагынын жыртык болгонуна карабастан, падышадай сөөлөттүү жана кербез неме эле. Анын өңү-түсү өлгөн абрекке өтө окшош. Ал эч кимди көзүнө илбеди, бир да жолу өлгөн тууганына көз кыйыгын салбады, көлөкөдө жүйүртө басып отурган налыбында канжасын соруп, түкүрүнүү менен гана болду, анда-санда көмөкөйү кырылдап, бир нече өкүмдүү үн каткан кезде, анысын жанындагы шериги кың дебей ызаат менен орундайт. Ал орустарды бүтүндөй өзгөчө шарттарда далай жолу көргөн чыныгы эр көкүрөк жигит экендиги, ошондуктан азыр орустардын эч нерсеси таң калтырмак тургай, анып көңүлүн да бурбай жаткандыгы көрүнүп эле турду. Оленин өлүккө жакындап келип, үңүлүп карай баштады эле, бирок бир тууганы салкын жек көрүүчүлүк менен Оленинге түксүйгөн кабагынын астынан карап бирдеме деп күңк этип койду. Чалгынчы черкесче чапаны менен өлүктүн бетин жабууга ашыкты. Олениндин бул жигиттин жүзүндөгү шаңдуулук менен катаалдык айран таң калтырды; ал амы менен эми сүйлөшмөкчү болуп, кайсы айылдан экенин сурады эле, чечен жигит ага саал кылчая карап, жийиркене жерге бир түкүрдү да, тескери бурулуп кетти. Өзүн тоолук адамдын теңине албаганына Олениндин таң калгандыгы ушунча болду дейсиң, анын бул көңүл коштугун бир гана дөдөйлүгү же тилди билбегендиги деп корутундулады.

Оленин анын жолдошуна кайрылды. Жолдошу, чалгынчы жана тилмеч иретинде ээрчип келген жигит, анын да үстү самтырак, бирок өңү кара, сары чийкил эмес, буту-бутуна тийбеген элпек, тиштери аппак, көздөрү капкара болуп от чачып турат. Чалгынчы сөзгө чын дили менен аралашып, бир чылым сурады.

— Булар беш бир тууган,—деп айтып берди чалгынчы, өзү тилин сындыра сүйлөгөн жарым-жартылай орус тилинде,— мына ушуну менен үчүнчү бир тууганын орустар өлтүрүп отурат, эми экөө калды; бул деген эр жигит, жигиттин жигити,— деди чалгынчы чеченди нускап,— Ахмедханды өлтүргөн кезде (өлгөн абректи ушундай атачу), бул аркы өйүздө камыштын арасында отурган; ал баарын: бир тууганын кандай кайыкка

салып, жээкке кандай алып кетишкенине чейин бүт көрүп турган. Ал түнгө чейин отурду; чалды атып таштамакчы болгон эле, бирок башкалары жибербей коюшкан.

Лукашка сүйлөшүп тургандарга жакын келип, жанына отурду.

— А кайсы айылдансың? — деп сурады ал.

— Тетиги, тоонун ичиндеги,— деп жооп кайырды чалгынчы Теректин ар жагындагы көгүлтүр мунар баскан капчыгайды көрсөтүп,—Суюк-сууну билесиңби? Ошонун ар жагында, он чакырымдай болот.

— Суюк-суудагы Гирейханды билесиңби? — деп сурады Лукашка, калыбы, ошол тааныштыгына мактангансып.— Коногум менин.

— Ал менин кошунам,— деди чалгынчы.

— Азаматсың! — Анан Лукашка бир нерсени жакшылап билгиси келди окшойт, тилмеч менен татарча сүйлөшүп кирди.

Көп узабай эки казакты жан жөкөр кыла ээрчитип, салт аттуу жүз башы менен станица атаманы да келди. Жүз башы, казак офицерлеринин ичинен жаңыдан болгон жигит эле, казактар менен саламдашты, бирок эч ким бакырып, аскерче: «Саламат болуңуз, улуу даражалуу таксыр»,— деп жооп кайтарган жок, кээ бирөө гана башын ийип жөн эле салам беришти. Кээ бирөөлөрү, мунун ичинде Лукашка да, учуп туруп, казыктай кака калды. Урядник күзөттөгү кырдаал ойдогудай деп баяндады. Ушунуң баары Оленинге так ушул казактар аскер оюнун ойногондой күлкүлүү көрүндү. Бирок аскердик сыпайыгерчилик көп кечикпей жөнөкөй мамиледеги аңгемелешүүгө өттү да жүз башы башкалар сыяктуу эле эпилдеген шамдагай казак болгондуктан эрди-эрдине тийбей, тилмеч менен татарча сүйлөшө баштады. Бир кагазга жазып, аны чалгынчыга берип, андан акча алды да, муздаган денени ороого киришти.

— Гаврилов Лука дегениңер ким? — деди жүз башы. Лукашка башындагы бөркүн алып, жанына келди.

— Сен тууралу мен рапорт жибердим полк командирине. Эмне чыгарын билбеймин, мен крест орденине жазгам, урядниктикке эрте. Өзүң сабаттуусуңбу?

— Жок сабатсызмын.

— Эмне деген азамат жигит өзү! — деди жүз башы дале ошол начальниктин оюнун ойногон калыбында.— Кий. Бул кайсы Гавриловдордун баласы? Широкийдики эмеспи?

— Жээни,— деи жооп кайтарды урядник.

— Билем, билем. Кана, колдошуп, көмөктөшүп жибергиле тигилерге,— деди ал казактарга карап.

Лукашканын жүзү кубанычтан жадырап, күндөгүдөн чырайлуу болуп кеткенсиди. Урядниктен тигиндейрээк барып, киймин жамынган соң кайтадан Олениндин жанына келип отурду.

Сөөк кайыкка жеткирилген кезде чечендин бир тууганы жээкке жакындады. Казактар ага жол берүү үчүн эркистен экиге жарылды. Ал карылуу буту менен жээктен түртүлүп, кайыкка каргып түштү. Ушул арада алгач ирет, Олениндин байкашынча, казактардын баарын көзү менен тез бир чолуп чыгып, жолдошунан дагы бирдеме деп сурады жулуп алгандай. Жолдошу бирдеме деп, Лукашканы нускады. Чечен ага жалт карады да, акырын тескери бурулган калыбында, аркы өйүзгө көз жиберсе баштады. Жек көрүүчүлүк эмес, жийиркенткен салкындык байкалгандай бул көз караштан. Ал дагы бирдеме деди.

— Эмне деди? — деп сурады Оленин эпилдеген тилмечтен.

— Силер бизди согосуңар, биз силердин дүнүйөңөрдү талайбыз. Болбогон бир ыкыр-чыкыр дүнүйө,— деди чалгынчы, калыбы, алдаган болуу керек, аппак тиштери жылтырай күлүп, кайыкка каргып түштү.

Өлгөн абректин бир тууганы ошол отурган калыбында козголбостон аркы жээкке караганы караган. Анын көргүс болуп көңүлү суугандыгын айтпа, ага бул жактагы бир да дүнүйөнүн купулга толоорлук куну да жок эле. Чалгынчы кайыктын тумшугунда туруп алып, калагын бирде бир жагына, бирде экинчи жагына которуп, шамдагай эшип, тынымсыз сүйлөп бара жатты. Агымда кыйгай сүзгөн кайык барган сайын кичирейип, үндөр араң-араң угулуп калды, анан, акыры, көз учунда алар жээкке барып токтошту. Ошол жерде алар сөөктү алып чыгышты; аттын ойт берип үрккөнүнө карабастан, аны ээрге салып, аттарыша миништи да, айылдын жаны менен өтчү жолго түшүп, аяңдай бастырышты, айылдан аларды көрүүгө эл жабылып чыкты. Казактар болсо бул жакта кубанычтары коюндарына батпай шатыра-шатман. Туш-туштун баарынан оюнкүлкү, тамаша кептер угулат. Жүз башы станица атаманы менен там үйгө конок ашын жегени кетти. Лукашканын жүзү жадырап, канча салабаттуу болоюн десе да, куру бекер убара тартып, Олениндин жанында чыканагын тизесине такаган калыбында таяк жонуп отурду.

— Чылым чеккениңиз кандай бул? — дедн ал так ушунун себебин билгиси келгендей.— Ушунуңуз жакшыбы?

Ал, калыбы, муну Олениндин кысылып, казактардын арасында жалгызсырап отурганын байкагандыктан айткан болуу керек.

— Тим эле үйрөнүп кетипмин,— деп жооп кайтарды Оленин,— а эмне экен?

— Гм! Эгерде биздин тууган чылым тартса, балээ!.. Тигине, алыс эмес сыяктуу го тетиги тоо,—деди Лукашка капчыгайды көрсөтүп,—бирок жете албайсың!.. Эми кантип үйгө жалгыз барасыз: караңгы. Мен сизди узатып коёюн эгер кааласаңыз,— деди Лукашка,— сиз өтүнүңүз урядниктен.

«Не деген жакшы жигит»,— деп ойлоду Оленин казактын жайдары жүзүнө карап. Ал Марьянканы, өзү дарбазанын сыртында туруп уккан өбүшүүнү эсине түшүрдү, ушул кезде өзү Лукашканы аяп кетти, кат тааныбаган билимсиздигин аяды анын: «Бул эмне деген баш аламан уйгу-туйгу дүнүйө? — деп ойлоду ал.— Бир адам экинчи бирөөнү өлтүрдүм деп кубанычы койнуна сыйбай шаттанат, бу дүйнөдө эң бир сонун ишти

бүтүргөнсүп. Чыны менен эле эчтемеден сезбейт бекен, мында төбөсү көккө жете кубанарлык себептин жок экенин? Бакыт деген бирөөнү өлтүрүүдө эмес, кайра өзүңдү курман кылууда экенин?»

— Эми анын колуна түшпө, тууганым,— деди кайыкты узатып койгон казактардын бири Лукашкага карап.— уктуң го өзүңдү кандай сураганын?

Лукашка башын көтөрдү,

— Кепин кийгениби? — деди Лукашка бул сөз менен өлгөн чечен дегенди билдирип.

— Кепин кийгени келбейт дечи, бирок тиги кепинчед кийген эжигей сары уялашынан сак бол.

— Өз башын аман алып кеткенине кудайына тобо кылсын,— деди Лукашка күлүп.

— Эмнеге кубанасың ушу сен? — деди Оленин Лукашкага.— Эгер сенин уялашыңды ушинтип өлтүрүп салса анда сен кубанар белең?

Казактын көзү Оленинге карап күлүп турду. Ал муну өзүнө айтмакчы болгон сөзүнүн төркүнүн түшүнгөн сыяктуу, бирок мындай ойлордон кыйла жогору турган эле.

— Айла канча? Ансыз деле, биздин тууганды өлтүрбөй жүрүштү беле?

XXII

Жүз башы станица атаманы менен жөнөп кетти; Оленин болсо Лукашканы ыраазы кылыш үчүн жана караңгы токой ичинде жалгыз журбөө үчүн Лукашкага уруксат берүүнү өтүндү, урядник болсо ага уруксат берди. Оленин Лукашканын Марьянканы көргүсү келген экен деп ойлоду жана мындай келбети келишкен сөзмөр казак менен шерпкеш болгонуна дегеле кубанычтуу эле. Лукашка менен Марьянка анын ой-кыялында эрксиз биригишти да, анан алар жөнүндө ойлоо ал үчүн өзүнчө бир канымет эле. «Ал Марьянаны сүйөт,— деп ойлоду ичинен Оленин,— болбосо мен сүйө алар элем аны». Караңгы токой менен өздөрү үпгө келе жаткан ошол учурда алда кандай бир күчтүү жана жаңы сезим бийлеп алды. Лукашканын да көңүлү шаттанган түрү бар эле. Аралары ушунчалык алыс ушул эки жаштын ортосунда сүйүүгө окшогон бир нерсе бардай сезилет. Алар бири бирин караган сайын жүздөрүндө күлкү ойноп, жадырай түшөт.

— Сен кайсы дарбазадан киресиң? — деп сурады.

—Ортоңкусунан. Мен сизди сазга чейин узатып коёмун. Андан ары сиз коркпой эле коюңуз эчтемеден.

Оленин күлдү.

— Эмне, мен коркуп келатыпмынбы? Кайта кете бер, ыраазымын, ыракмат. Мен жалгыз эле бара берем.

—Кысасы жок! А мен эмне бүтүрөт элем! Сиз кантип коркпойсуз? Биз да коркобуз,— деди Лукашка шеригинин намысын козгобоо үчүн күлгөн болуп.

— Сен биздикине кире кет. Сүйлөшөлү, шарап ичели, эртең менен кетесиң.

— Мен орун таппайт бекем түнөп чыкканга,— деп күлдү Лукашка,— бирок урядник келишимди өтүнгөн.

— Мен кечээ уккам, ырдаган ырыңды, анан өзүңдү да көргөм...

— Кайда барсаң да калк...— Ошентип, Лукашка башын чайкады.

— Сени үйлөнөт дегени чынбы? — деп сурады Оленин.

— Энем үйлөндүргүсү келип жүрөт. Алигиче атым да жок.

— Сен сапка тура элек белең?

— Кайдан! Жаңы гана турайын деп жүрөм. Алигиче атым жок, ат алгыдай жерим да жок. Үйлөндүрбөй жүрүшкөнү ошол себептен.

— Ошондо ат канча турат?

— Соодалашып көргөн элек, жакында дарыянын ар жагынан бир атка алтымыш монета берсек албайт, ал эми аты болсо ногой тукумдуу экен.

— Өзүң мага драбанттыкка барасыңбы? (Жортуулда драбант офицерлерге берилчү чабарман шекилдүү). Меи сени өзүм сурап аламын, ат да беремин,— деп жиберди бир убакытта Оленин.— Чын, менин эки атым бар, ашыгынын зарылчылыгы жок.

— Кантип зарылчылыгы жок болсун?— деди күлүп Лукашка.— Берип кереги эмне? Биз байыйбыз али кудай буюрса.

— Чын! Же барбайсыңбы драбант болуп,— деди Оленин башына Лукашкага ат тартуулоо жөнүндөгү ойдун келгенине кубанып. Өзү, анткен менен, алда немеден кысылып, уялып да кетти. Ал айтар сөз издеп, эмге дээрин билбеди.

Лукашка тынчтыкты биринчи бузду.

— Кандай, Россияда сиздин өз үйүңүз барбы? деп сурады ал.

Оленин өзүнүн бир үй эмес, бир нече үйү бар экенин айтпай коё албады.

— Жакшы үйбү? Биздин үйлөрдөн чоңбу? — деп ак көңүлдөнө сурады Лукашка.

— Көп чоң, он эсе, бийиктиги үч кабат,— деп айтып берди Оленин.

— Ал эми аттарыңыз барбы, мынабу биздики сыяктуу?

— Менин жүз баш атым бар, үч жүз, төрт жүз сомдон, жалгыз гана мынабу силердикиндей эмес. Күмүш акча менен үч жүз теңге! Таскактуу аттар, билсең керек...

Бирок баары бир мен ушуяктагыларды жакшыраак көрөмүн.

— Баякка сиз кандай, ыктыярыңыз мененби, жетет ыктыярсыз келдиңизби? — деп сурады Лукашка дале тамашаламыш болуп.— Мына сиздин адашкан жериңиз,— деди ал кошумчалап, өздөрү жандай өгүп бара жаткан бир жол айрыгын нускап,— сиз оңго бурулушуңуз керек эле.

— Жөн гана, өзүм каалап келгем,— деп жооп кайтарды Оленин,— силердин жериңерди көргүм, жортуулдарыңарда жүргүм келди.

— Бүгүн эле чыгаар элем жортуулга,— деди Лукашка.— Көрдүңбү, көркоолордун улуганын,— деп кошуп койду да, тыңшап калды.

— Деги кандай, коркпойсуңбу өзүңдүн адам өлтүргөнүңө? — деп сурады Оленин.

— Анын эмнеси бар корко тургандай? Аттиң, чыгаар элем жортуулга! — деп кайталады Лукашка,—Ушундай бир эңсейим дейсиң, чыккым келет...

— Балким, бирге барып каларбыз. Биздин рота майрамдыш алдында барат, силердин сотня да ошол учурда чыгат.

— Эмнесине умтулдуңуз дейм да баякка келүүгө! Үйжай бар, аттар бар, малайлар да бар. Мен шапар тээн жырғап гана жүрөр элем. Деги кандай, өзүңүздүн чияпиниңиз барбы?

— Мен юнкермин, эми гана көрсөтүлдүм офицерликке.

— Ие, эгер мактанбасаңыз, турмушум сиздикиндей текши болсо, эч качан үйүмдөн кетпес элем. Андай болбогон күндө да мен эч кайда кетпес элем. Жакшы бекен биздин жакта туруу?

— Жакшы. Эң жакшы — деди Оленин.

Экөө ушундайча аңгемелешип, станицага жакындаган кезде мүлдө каш карайып калган эле. Аларды дале токой арасынын кара түнү курчап келе жаткан. Шамал дарактардын кылда учтарында бийикте күүлдөйт. Көркөөлөр алардын так жанынан капасынан улуп жибергендей, каткырып күлгөндөй, өңгүрөп ыйлагандай болот, ал эми алдыдагы станинадан бул учурда аялдардын кобур-собур сүйлөшкөндөрү, игтердин үргөнү угулуп, үйлөрдүн кырынан караганда караандары айкын билинип, оттор жылтырап, түтүн жыты, тезек түтүнүнүн өзгөчө жыты сезиле баштаган. Оленинге айрыкча ушул кечте, анын үйү, анын үй-бүлөсү, анын маңдайга бүткөн бүткүл бактысы мына ушул станинада тургандай, эч качан, эч жерде ушул станицадагыдай мынчалык бактылуу күн көрбөчүдөй көрүндү да турду. Ал элдим баарын, айрыкча Лукашканы ушундай жакшы көрдү дейсиң ушул кечте! Үйгө келгенден кийин Оленин Лукашканы укмуштуудай таң калтырып, өзү Грозныйдан сатып алган, дайым минип жүргөн атын эмес, башка атын, анча жаш болбосо да, сымбатынан кетпеген аргымагын сарайдан өзү жетелеп чыгып, ага кармата берди.

— Эмне үчүн мага берип жатасыз? — деди Лукашка.— Сизге кызматым али сиңе элек да.

— Чынын айтсам, мага эчтеке эмес,— деп жооп кайтарды Оленин,— ал эми сен да мага бир нерсени белек кыларсың... Мына, эми жортуулга да барабыз.

Лука уялып-кысылды.

— Ие, бул эмне деген жорук? Ушунча эмне бир аттын куну аз дүнүйө беле,— деди ал атка карабастан.

— Ал деп жаткандан кийин ал! Эгер албай койсоң, сен мени капа кыласың. Ванюша, алып барып берчи ак бозду.

Лукашка тизгинден кармады.

— Болуптур, теңир жалгасын. Мына, ойдо жок жерден...

Оленин он эки жашар баладан бетер сүйүндү.

— Байлай тур ушу жерге. Бул жакшы ат, мен Грозныйдан сатып алгам, чапканыңа жел жетпейт. Ванюша, бизге чихирь берчи. Жүр, үйгө кирелик.

Шарап берилди. Лукашка отуруп, кесени колуна алды.

— Кудай буюрса, мен да сизге карыздар калбасмын,— деди ал шарапты ичип болуп.— Аты-жөнүң ким ушу сенин?

— Дмитрий Андреич.

— Кана, Митрий Андреич, кудай сага жар болсун. Досконок боллук. Эми кел биздикине бир күнү. Бай болбосок да, конок сыйлагыдай кудуретибиз бар. Мен энеме да айтып коёюн, эгер бир нерсе, каймак же жүзүм керек болуп калса. Ал эми кордонго келсең, мен сенин кызматчыңмын, ууга, дарыянын ар жагына алып бар дейсиңби, иши кылып каалаган жагыңа мен даяр. Мына жакында бнлген жокмун да: кандайчоң каманды өлтүрдүм эле! Казактарга таратып берип койдум, болбогондо сага алып келер элем.

— Жакшы, кудай ыраазы болсун. Бир гана жери, сен аны чекпе, андай дегеним бул жетек көрбөгөн жылкы.

— Атты да чегет бекен! Ал эми менин сага айтарым бул,— деди үнүн басаңдатып Лукашка,— эгер кааласаң менин конок-досум бар Гирейхан деген; тоодон чыга бериштеги жолду торойлу деп чакырган, бирге баралы ошого. Эми мен сени кармап бербестирмин, мурутун болоюн.

— Барабыз, барабыз бир кезде.

Лукашканын көңүлү ордуна келип, Олениндин өзүнө кылган мамилесин түшүнгөндөй болду. Анын сабырдуулугу менен сүйлөшүүдөгү эмин-эркиндиги Оленинди таң калтырып, ал тургай ага бир аз жагымсызыраак болду. Алар узак аңгемелешти, анан кеч болуп калган маалда Лукашка мас болбогон (ал асты мас болчу эмес), бирок көп ичкен калыбында Олениндин колун кысып, анын үйүнөн чыкты.

Оленин «менден чыккан соң бул эмне кылар экен» деп терезеден башын чыгарып карады. Лукашка башын төмөн салган калыбында акырын басып бара жатты. Анан атты дарбазанын алдына алып чыгып, башын бир силкип, үстүнө мышыкча ыргып

минип, тизгинди экинчи жагына серпе салып, теминип, көчөнүн бою менен зыпылдата чаап жөнөдү. Оленин «ал өзүнүн кубанычын ортого салуу үчүн Марьянкага барат го» деп ойлогон эле; бирок Лука муну иштебегенине карабастан, көңүлү бул дүйнөдө түк да болуп көрбөгөндөй укмуштуу кубанычка бөлөнгөн болучу. Ал балача кубанып, Ванюшага тек өзүнүн ат белек кылганын эмес, ошону менен бирге аны эмнеге бергенин да, бактылуу болуунун өзү ачкан бүткүл жаңы теориясын да айтпай чыдап тура албады. Ванюша бул теорияны жактырбады, ларжан ильнияпа¹, ошондуктан мунун баары болбогон сөз деди.

Лукашка үйүнө куюндатып келип, аттан секирип түштү да, чылбырды энесине берип жатып, аны казактардын жылкысына кошууну тапшырды, ал өзү ошол түндөн калбай кордонго кайтууга тийиш эле. Атты жылкыга кошууга алган дудук колу менен жаңдап, ат берген кишини көрсөм, бутуна башым жерге тийгенче ийилип таазим этемин, деп ишарат билдирди. Кемпир уулунун айткандарына башын чайкап гана тим болду, өзү ичинен Лукашка ат уурдады деп ойлоп, дудукка аны жылкыга үрүң-бараңда алып барып кош деп буюрду.

Лукашка кордонго жалгыз бара жатып, Олениндин мырзалыгы тууралуу ойлоо менен болду. Анын пикиринче, ат паландай болбосо да, канча кылган менен кырк монеталык куну бар, бул жагынан келгенде Лукашка алган белегине өтө ыраазы эле. Бирок эмнеликтен берилген белек мунун өзү, бул жагын ал баамдай албады, ошондуктан бул жагынан кенедей да ыраазылык сезимге бөлөнбөдү. Тескерисинче, анын башында юнкердин бир жаман ниети бар го, деген күңүрт күдүк кыжылдай баштады. Бул ниетхин мааниси эмне, бул жөнүндө өзүнө өзү эсеп бере албады, бирок жөн гана анчейин, бекерден-бекер, мырзалыгы кармап, бейтааныш бирөөнүн буга кырк монеталык бир атты бере салат деп ойлоонун өзү мүмкүн эмес сыяктуу көрүндү. Эгер мас болсо, анда бир кеп: көйрөңдөнгүсү келген экен дейт эле. Бирок юнкер соо болучу, мына ошондуктан кандайдыр бир жаман ишке багыштап, алдап кызыктыргысы келгендиги бышык. «Албетте, алдап-арбап жатаеың! — деп ойлоду Лукашка.— Ат азыр колумда, андан аркысын көрө жатарбыз. Мен өзүм да жаза басып алчу жигит эмесмин. Кимди ким алдар экен! Көрө жатарбыз!» —деп ойлоду ал бу Оленинден сактанбаса болбойт экен деп, ошондуктан ичинен ага карата бир жаман сезимди козголтуп, өөрчүтө баштаган эле. Ал атты кайдан алганын эч кимге айтпады. Бирөөлөргө сатып алдым деди, экинчилеринен тайсалдата жооп берип кутулуп жүрдү. Бирок станицадагылар көп узабай эле аныгын билип алышты. Лукашканын энеси, Марьяна, Илья Васильевич жана башка казактар Олениндин себепсиз ат тартуулаганын билген кезде аң-таң болуп, юнкерден чочулай башташты. Мындай чочулоого карабастан, бул мырзалык алардын арасында Олениндин колунун ачыктыгы менен байлыгына карата чоң урмат туудурду.

— Уктуңбу, Лукашкага элүү монеталык бир атты берип салыптыр дейт го жанагы Илья Васильевичтин үйүндө турган юнкерь,— деди бири.— Чириген бай окшойт!

— Уктым,— деп жооп кайтарды экинчиси мында бир маани жатат дегендей.— Кызмат сиңирген го, калыбы. Көрөрбүз, көрөрбүз дагы мындан эмне болорун. Капырай Урвандай бактылуу адам болорбу!

¹ Акча түгөндү (французча бурмаланганы).

— Юнкерь деген ашкан куу келет, балээ болду! — деди үчүнчүсү,— айтор бир нерсеге кабылтпай койбойт.

XXIII

Олениндин өмүрү бир өңчөй, бир тегиз өтүп жатты. Чоңдор жана жоро-жолдоштору менен анын байланышы аз болду. Кавказдагы бай юнкердин абалы бул жагынан өзгөчө пайдалуу. Жумуш менен машыгууга аны жиберипеди. Экспедицияга баргандыгы үчүн офицерликке көрсөтүлгөн эле, ал эми бул мезгилге чейин аны өз жайына калтырышты. Офицерлер аны ак сөөк деп эсептешип, анын алдында өздөрүн нарктуу тутушту. Отрядда өзү башынан кечирген карта оюну менен офицерлердин шапар тебиш, ага кызыксыз көрүндү, ошондуктан ал да өз тарабынан станицадагы офицердик коом менен офицердик турмуштан оолактады. Станицалардагы офицердик турмуштун небактан бери калыптанган өз салты бар. Сепилдеги ар бпп юнкер же офицер дайыма портер ичип, штос ойноп, экспедицияга баргандыгы үчүн алган сыйлыктарын аңгеме кылса, станицада да ушул сыяктуу ар дайым үй ээлери менен чихирь ичет, кыздарды ысылык жана бал менен сыйлайт, өздөрү ашык болгон казак кыздарын ээрчип артынан калбайт, кээде үйлөнүп да алат. Оленин ар качан өзгөчөлүү турчу да, тапталып бүткөн жолдорду өлгүдөй жек көрчү. Мында да ошол сыяктуу Кавказ офицерлеринин турмушунун тапталып бүткөн чыйыры менен жүрбөдү.

Өзүнөн өзү ал таң менен талаша турган болду. Чайга канып алып, өз үйүнүн крыльцосунан тоого, атып келаткан таңга жана Марьянкага суктана карап алат да, үстүнө өгүздүн терисинен тигилген жырткыч чепкен, бутуна сууга жибитилген чокой кийип, белине канжар байлап, мылтыгын, азык менен тамеки салган баштыгын алып, артынап этип чакырып, эртең мененки саат алтыларда станицанын сыртындагы токойго жөнөйт. Кечки саат жетилерде үйгө чарчап-чаалыгып, беш-алты кыргоолду белине кыстырып, кээде аң олжолоп, азык менен папирос жаткан баштыкка тииюеген калыбында кайтат. Эгерде баштагы ой тиги баштыктагы папирос сыяктуу болуп жатса, анда мына ушул он төрт саатта андагы бир да бир ойдун былк этпегенин көрүүгө болор эле. Ал үйгө рухани жашарып, боюна күчкүбат кошуп, бүтүндөй жадыраган түрдө кайтат. Ал ушул убакыттын баарында эмне жөнүндө ойлогонун айтып бере албайт эле. Анын башында ой да, эскерүү да, кыял да быкпырдай кайнабастан, ошолордун үздүк-сөздүк бирдемелери кайнап турат. Эсин жыйып, мен эмне жөнүндө онлоп отурамын деп сурайт. Ошол учурда өзүн бирде казак аялы менен бакта жумуш жасап жүргөн казак, бирде тоодо жорткон абрек, бирде өзүнөн өзү үркүп качып бара жаткан каман болуп отурганын сезет. Ошентип отуруп дале кулак түрүп, кадала карап, кайсы жактан кыргоол, каман же болбосо бугу чыга калар экен деп күтүү менен болот.

Кечкурун сөзсүз анын үйүндө Ерошка байке отурат. Ванюша бир ашмүшкө чихирди алып келет да, алар акырын аңгеме-дүкөн курушуп, шарапка канышат, анан экөө тен ыраазы болуп уктаганга тарашат. Эртесинде дагы аңчылык, дагы чарчап-чаалыгуу, дагы аңгемелешип отуруп ушундай шарапка кануу дагы шатыра шатман. Кээде майрамда же дем алыш күнү ал узунду кечке үйдө болот. Андай учурдагы болгон

эрмеги Марьянка, анын ар бир кыймылын, эмне жасап отурганын өзү да сезбестен, өзүнүн терезесинен же өзүнүн крыльцосунан телмире тиктейт. Ал Марьянкага карап, аны сүйгөндө (анын өз оюнча) тоо менен асмандын сулуулугун суктанып кандай сүйсө, так ошондой сүйөт жана аны менен эч кандай байланышта болууну ойлобойт. Ага өзү менен бул кыздын ортосунда, бул кыз менен казак Лукашканын ортосунда боло тургандай карым-катнаштын да, кала берсе бай офицер менен казак кызынын ортосунда боло тургандай карым-кашаштын да болушу мүмкүн эмес сыяктуу көрүндү. Ага эгерде жанагы жоро-жолдошторунун иштегендерин иштөөгө ниет кылса, анда бул өзүнүн лаззатка толо оюн-күлкүсүн түпсүз азапка, түңүлүүгө жана өкүнүчкө айырбаштачудай көрүндү. Анын үстүнө, бул кызга карата мамиледе ал азыркы учурдун өзүндө эле өзүн ушунчалык жан ыраматына батырган жан кыярлык эрдикти көрсөтүп да жүрөт, ал эми эң негизгиси — эмнегедир ал Марьянкадан коркуп айбыга турган жана асты ага тамашалуу сүйүүнүн сөзүн айтууга оозу барбайт эле.

Жайдын бир күнүндө Оленин ууга чыкпай үйдө отурган эле. Таптакыр ойдо жок жерден ага өзүнүн москвалык таанышы, өзү жогорку коомдон кездештирип жүрчү бир жаш жигит кирип келди.

— Ах, mon cher, кымбаттуум менин, сиздин ушунда экениңизди билгенимде кандай кубанганымды айтпаңыз! деп баштады ал москвалыктар сүйлөгөн француз тилинде, француз сөздөрүн кыстыра сүйлөп, ушинтип улантып кетти. Мага «Оленин» дешет. Кайсы Оленин? Ушундай бир кубанбасмынбы... Тагдыр айдап табыштырат деген мына ушу. Кана, кандайсыз? Кайдан? Эмне кылып жүрөсүз?

Ошентип, князь Белецкий өзүнүн бүткүл тарыхын полкко өзүнүн кандайча убактылуу келгенин, башкы командачынын аны адъютанттыкка кандай чакырганын, жортуулдан кийин, ага таптакыр кызыкпаса да, өзүнүн кандап киришкени жатканын айтып берди.

— Мында, мына ушул алыскы түнт жерде, кызмат кылгандан кийин, эң кур дегенде мансапка... крестке... чинге кол жеткирүү керек, гвардияга которот. Ушунун бардыгы өзүм үчүн болбосо да, бирок тууган-туушкандар үчүн, тааныштар үчүн зарыл. Князь мени эң жакшы кабыл алды; ал эң эле ак ниет адам экен,— деп сүйлөй берди Белецкий тынбастан.— Экспедицияга барганым үчүн Аннага көрсөтүлдүм. Ал эми азыр бу жерде жортуулга чейин тура турмакмын. Бул жерде эң жакшы экен. Кыз-келиндерц кандай сонун! Кана, сиз өзүңүз кандай турасыз? Мага айтты эле, өзүбүздүн капитан, билсеңиз керек Старцевди— ак көңүл макулук... ошол айткан сизди шумдуктай жапайы адамча турат, эч ким менен көрүшпөйт деп. Мен түшүнөмүн, биздин мындагы офицерлер менен жакындашкыңыз келбей жүрөт го. Мен кубанычтуумун, эми биз сиз менен дидарлашып турабыз. Мен бу жерде урядниктин үйүнө токтодум. Ошол үйдүн кызы кандай десеңизчи, Устенъка деген! Мен сизге айтсам, тим эле көз жоосун алчудай татына кыз!

Ошентип, французча-орусча сөздөр алиги Оленин өзүнчө биротоло качып чыктым деген ошол дүйнөдөн үстү-үстүнө чубура берди. Белецкий жөнүндө жалпы пикир—аны сүйкүмдүү, ак көңүл жигит дегенге тете эле. Балким, ал чынында ошондой чыгар; бирок Оленинге ал, өзүнүн жылдыздуу, татынакай жүзүнө карабастан, өтө сүйкүмсүз көрүндү. Анын тула боюнан Оленин өзү кайта көрбөчүдөй болгон бүткүл жексурдуктун жыты

буруксуп турган эле. Баарынан да кыжыры кайнап, ыза болгону — так ушул эски, мурда өзү өмүр сүргөн дүйнөнүн андан жабышып ажырабоочу акысы бардан бетер ошол дүйнөдөн келген мына ушул адамды оолак кууп жиберүүгө алы, дегеле күч-кубаты жетпей койду. Ал Белецкийге өзүнүн кыжыры кайнап отуруп, сүйлөгөн сөздөрүнө француз сөздөрүн эркисизден аралаштырды, башкы командачы менен москвалык тааныштарынын ал-жайын билмекчи болгонсуду жана экөө тең казак станицасында отурушкандыгына негизденип, француз диалектисинде сүйлөштү, офицер жолдоштору жөнүндө, казактар жөнүндө жек көрүү менен кеп салып, Белецкий менен дос мамиледе калды, анын үйүндө болуп турууга убада кылып, өзүнө да келип турууга чакырды. Олениндин өзү, ошондой болсо да, Белецкийдин үйүнө барбады. Ванюша, бул чыныгы барин деп, Белецкийди жактырды.

Белецкий станицадагы бай Кавказ офицеринин кадимки турмушуна дароо сүңгүдү. Ал Олениндин көз алдында бир айдын ичинде станицанын көптөн бери туруучу кишиси сымал болуп кетти: ал абышкаларды шарап менен сугарды, оюн-зоок кечелерин уюштурду, кыздарды оюн-зоок кечелерине өзү да барып, жеңиштери менен мактанды, ал тургай кыздар менен келинчектер аны эмнегедир чоң ата деп атоого чейин барды, ал эми шарап менен аялды жакшы көрүүчү бул адамдын мүнөзүн эң жакшы биллип алган казактар ага үйрөнүп кетишти да, табышмак болуп жүргөн Оленинге шыраак көрүп калышты.

XXIV

Эртең мененки саат беш эле. Ванюша үйдүн крыльцосунда өтүктүн кончу менен самоорду желпип жаткан. Оленин бул учурда салт атчан Терекке сууга түшкөнү кеткен эле. (Ал жакында Теректе ат чөмүлтө турган өзүнчө жаны эрмек таап алган.) Байбиче өзүнүн кепесинде болучу. Кепенин морунан мештин коюу кара түтүнү уюлгуп, асманга көтөрүлүп жаткан. Кызы клетте буйвол уйду саап жаткан эле. «Тынч турганды билбейт, кара баскыр!» — деген кыздын чыдамсызданган үнү сарай жактан угулду, ага удаа эле бир калыпта шырылдаган сүттүн дабышы чыкты. Көчөдөн, үйдүн так жанынан жерди оюп жиберчүдөй түрсүлдөтө баскан ат дүбүртү угулду, бул Оленин эле, жүзүктүн көзүнөн өтчүдөй келишимдүү, үстүнүн суусу кургабай жылт-жылт эткеп карагер ат минип, дарбазага карай жакындап келаткан. Бир байлам деп аталган жалгыз кызыл жоолук салынган Марьянанын суксурдай көркөм башы клеттен кылт этип көрүндү да, кайтадан жок боло түштү. Олениндин үстүндө кызыл канаус көйнөк, бели канжар байланган бел боо менен буулган черкесче ак чапан башында алчыланган бийик тумак. Ал карды ток аттын суу болгон жонунда бир аз кербездене отуруп келатып, аркасындагы мылтыгын колу менен демей кармаган калыбында дарбазаны ачайын деп эңкейе берди. Чачы дале суу бойдон эле, жүзүндө ден соолук менен жаштыктын оту ойнойт. Ал ичинен келишимдүүмүн, шамдагаймын, келбетиме караса эр жигиттен эч жерим кем эмес деп ойлойт; бирок мындай дештин өзү адилетсиздик болор эле. Ар бир тиш каккан кавказ адамынын көзү менен караган кишиге ал канча деген менен да солдат болуп көрүнүүчү. Башбага караган кыздын башын байкап калган Оленин бөтөнчө бир чапчандык менен эңкейе берип, дарбазанын чырпыктан токулган эшигин ачып жиберди да, тизгинди тарта кармаган калыбында, камчысын сермеп алып, короого алчыланта бастырып кирип келди. «Чай даярбы, Ванюша?» — деп көңүлдүү

бакылдады клеттин эшигине карабаган калыпта, ал, астындагы сулуу аргымактын сооруун бүгө түшүп, тизгин талашып, бүткүл тулкусу дир-дир өтүп, кашаанын ары жагына лып этип секирип түшчүдөй куу менен короонун катып калган саз балчыгын такылдата басып келе жатканына ыракаттанды. «Се пре!»¹ — деп жооп берди Ванюша. Оленинге башы суксурдай көркөм Марьяна клеттен дале карап турган сыяктуу көрүндү, бирок жигит бурулуп карабады. Аттан секирип түшкөн кезде, Оленин мылтыгын крыльцого уруп алып, олдоксоң кыймыл жасады да, клет жакка чочулай жалт карады, бирок ал жактан эч ким көрүнбөй, жанагысындай эле сааган сүттүн шыр-шыр эткен дабышы гана угулду.

Үйгө киргенден кийин, Оленин бир нече убакыттан соң кайрадан крыльцого чыкты да, китебин, канжасын, бир стакан чайын алып, эртең мененки кыйгач түшкөн күн нуру али төгүлбөгөн четкерээк бир жерге барып отурду. Ал түшкө чейин эч кайда чыкпай, көптөн бери кийинкиге калтырып, жазбай келаткан каттарын жазып бүтүрүүгө ниет кылды, бирок эмнегедир крыльцодогу ордун таштап кетүүгө кыйбады да, түрмөгө бараткандай, үйгө кайтып барууга көңүлү даабады. Байбиче отун жагып болуп, кызы малды бадага айдады да, кайтып келгенден кийин малдын жампасын жыйнап алып келип, кашаанын жээгине тезек кылып чампалай баштады. Оленин канча окуса да, алдында ачык жаткан китепте жазылган сөздөрдүн маанисине түк да түшүнбөдү. Ал кайта-кайта китептен көзүн алып, алдында кыбыр-сыбыр этип жүргөн алибеттүү жаш сулууга кароо менен болду. Кыз үйдөн түшүп турган таңкы нымдак көлөкөгө кирсе да, жадыраган жүзү нурланып короонун ортосуна карай чыкса да, ошол учурда анын жасана кийинген бардык сулуу тулкусу күн нурунан жалтжулт этип, жерге көлөкө түшүрүп баратса да — баары бир жигит бул сулуунун бир да кыймылын көздөн качырып жиоерүүдөн коркту. Анын кумарданып карай бергиси келгендиги кыздын белинин тал чыбыктай буралып, асемдүү ийилгени, түптүз болуп жумуру бүткөн, эски кызыл өтүктүн сынын бөтөнчө көркөмдөп жиберген келишимдүү буту, кыз белин жазган кезде эти менен эт болуп жабышып турган кызгылтым көйнөктүн өңүрүн кере дем тарткан тырсыгый төшү, жеңин түрүп алган карылуу колдордун булчуң эти буржуйуп чыга келип, көкүрөк менен бир нерсени ачуулана ыргытканы, анан терең кара көздөрдүн кээде ага жалт бир карап койгону эле. Ипичке калем каштары жыйрылып, кабагы саал түйүлгөндөй болгону менен да көзүнөн ыракаттангандык менен өзүнүн сулуулугуна сыймыктангандык жышааны сезилип турган болучу.

— Кандай, Оленин, сиз эртелеп туруп алган экенсиз?— деди Белецкий кавказ офицеринин сюртугун кийип алууга кирип келе жаткан калыбында Оленинге карап.

— А, Белецкий! — деди Оленин да колун сунуп жатып.— Эмне сиз мынча эртелеп?

— Айла канча! Кууп чыгышты. Меникинде бүгүн бал болот. Марьяна, сен да келесиң го Устенканыкына? — деди ал кызга карап.

Оленин бул кыз менен минтип кандай гана опоңой сүйлөшө алганына таң калды. Бирок Марьяна, аны укпаган кишиче, башын эңкейтти да, ийнине күрөгүн салган калыбында өзүнүн кайраттуу, чапчаң жүрүшүнө өтүп, кепеге карай басып кетти.

¹ Се пре — даяр деген сөз (франузча).

— Уялып баратат, сулуу кыз, уялып баратат,— деп калды кыздын артынан Белецкий,— сизден уялып баратат,— ушуну айтты да, жайдарылана күлүп, крыльцога жүгүрүп чыкты.

— Ал кандай бал сиздин үйдөгү? Сизди кууп чыккан ким?

— Устенъканын, менин хозьякамдын үйүндөгү бал, сиз да чакырылгансыз ага. Бал, башкача айтканда, самса жана кыздардын жыйыны.

— Ошондо биз эмне кылмакпыз ал жерде?

Белецкий куулана жылмайып койду да, көзүн кысып, жанагы Марьяна кирип кеткен кепени башы менен көрсөтүп койду.

Оленин ийнин бир куушурду да, кыпкызыл болуп кетти.

— Кудай урсун, сиз кызык адамсыз! — деди ал.

— Сиз да сүйлөй берет экенсиз-ов!

Оленин кабагын түйдү. Белецкий муну байкай койду да, алда немеден сактана жылмайды.

— Ой, садагасы, анан эмне кыл деген турасыз,— деди ал,— бир үйдө турасыңар... анан ушундай бир абзел кыз, сонун кыз, кынтыксыз сулуу...

— Ыйбасыз сулуу кыз! Мен мындай сулууну көргөн эмесмин аял затынан,— деди Оленин.

— Эми эмне кыл дейсиз? — деп сурады түк эчтемеге түшүнбөгөн Белецкий.

— Мунум, балким, бир кызык угулар,— деп жооп кайтарды Оленин,— бирок болгонду болгондой айтканымдын неси айып? Мен үчүн аял заты дегеле жок сыяктуу. Ушунун өзү эле жакшы экен, чынында! Анан дагы, биз менен мынабу аялдардын ортосунда кандай жалпылык болушу мүмкүн? Ерошка болсо — кеп башка; ал экөөбүздүн аңчылык кумардыгыбыз бир.

— Баса десең! Кандай жалпылык? Мени менен тиги Амалия Ивановна экөөбүздүн ортобузда кандай жалпылык болучу эле? Бул да ошол сыяктуу эмеспи. Ошондо буларды ыплас дегиниз келеби, эмесе, анын жөнү башка. A la qurre? Comme a la qurre¹.

— А мен өзүм Амалия Ивановналарды билген да, эч убакта алар менен орток тил таап сүйлөшүп көргөн да эмесмин,— деп жооп кайтарды Оленин.— Бирок аларды сыйлоого болбойт, ал эми мына буларды мен сыйлаймын.

— Сыйласаңыз, сыйлай бериңиз! Сизге бөгөт болгон ким?

Оленин жооп кайырган жок. Ал өзү жаңы баштап келаткан оюн аяктагысы келди окшойт, калыбы. Ушунусу анын жүрөгүн аябай катуу толкутуп, тынчтык бербей турган эле.

¹ Согуш деген согуш! (французча).

— Мен билемин, өзүмдүн элден бөлөк-бөтөн адам экенимди. (Ушуну айтканда өзү уялып кысылган да болуу керек.) Бирок да менин өмүрүм ушундай калыпташкан акыркы жерде өз эрежелеримди өзгөртүүнү эч бир зарыл деп эсептебей турганым мындай турсун, эгер мен ушу жерде сиздей тура турган болсом, анда мындайча бактылуу турууну айтпай деле коёюн, мен бу жерде таптакыр тура албас элем. Анан булардан издегеним бүтүндөй башка, байкаганым да бүтүндөй башка дүнүйө сизге караганда.

Белецкий ушуну чын айтып жатасызбы дегендей ишенкирбестен кашын серпти.

— Ошондой болсо да кечке жуук мага келиңиз, Марьяна да болот, мен силерди тааныштырамын. Келиңиз, кудай үчүн! Дегеле көңүлсүз болуп баратса, кетип каларсыз. Келесизби?

— Мен келер элем; бирок сизге чынымды айгайын, мындай оюн-зоокко чындап берилип кетүүдөн коркуп турам.

— О, о, о! — деп бакырып жиберди Белецкий.— Мурда келсеңиз, ал жагынан кам санабай эле коюңуз. Келесизби? Чын сөзүңүздү айтыңызчы?

— Мен келер элем, бирок, чынын айтканда, түшүнө албай турамын, ал жерге барганда биз эмне кылмакчыбыз, кандай роль ойнойбуз?

— Ой, садагасы-ой, келсеңизчи эми, мен сизден өтүнүп сураймын, келесизби?

— Болуптур, келсем келип калармын,— деди Оленин,

— Ой, садагасы, жер-көктө жок сулуулар жаныңызда жүргөндө сопу болгон не шумдук! Бул эмне деген жоругуауз? Өз өмүрүңүздү өксүткүдөй эмне күч келди дейм да, барды базар кыла бербей? Уктуңуз беле, биздин рота Воздвиженге бара турган болуптур го?

— Ай, бара койбойт го. Мага айткандар сегизинчи рота барат дешкен эле,— деди Оленин.

— Жок, мен кат алдым адъютанттан. Ал княздын өзү да жортуулда болот деп жазыптыр. Мен кубанычтуумун, биз ал киши менен көрүшөт экенбиз. Бул жер деги мени жадата баштады.

— Имиш кепке караганда, чабуулга чыгат окшойбуз жакын арада.

— Анысын укканым жок, бирок Кривицынга чабуулга чыккандыгы үчүн Анна ордени бериле турган болуптур дегенди уктым. Өзү поручикти күтүп жүрсө керек,— деди Белецкий күлүп.— Көрдүңбү араанды ачанаагын. Өзү штабга жөнөп кетиптир...

Иңир кирип келатты, Оленин болсо оюн-зоок кечесин ойлой баштады. Бул чакыруу аябай кыйнаган эле аны. Анын баргысы келди, бирок ал жерде эмне болуп, эмне коёрун ойлоонун өзү кызык да, таң каларлык да, бир аз коркунучтуу да болуп көрүндү. Ал ошол кечеде кыздардан башка казактардан да, кемпирлерден да эч ким болууга тийиш эмес экенин билчү. Анан эмне болор экен? Өзүмдү кандай тутушум керек?

Эмнени сүйлөш керек? Кыздар эмнени сүйлөшөт болду экен? Өздөрү менен тиги киши кийиктей болгон казак кыздарынын ортосундагы карымкатнаштын жайы кандай болмокчу? Белецкий болсо, ушундай бир кызык, бетпактыктын, ошону менен бирге катаал боз балачылыктын мамилесин айтты... Ал жерде өзүм Марьяна менен бир үйдө боломун, балким, ал тургай аны менен сүйлөшүүмө туура келер дегенди ойлоштун өзү ага бир түрдүү кызык көрүндү. Кыздын келишкен келбетин эстеген кезде, ага бул мүмкүн эместей көрүндү. Ал эми Белецкийдин айтымынча, ушунун баары опоңой нерсе сыяктанат. «Чын эле, Белецкий Марьяна менен да ушинтип эркин сүйлөшөт болду бекен? Байкап көрө турган экен,— деп ойлоду ал.— Жок, барбаганым эң жакшы болот. Ушунун баары кара мүртөздүк, адепсиздик, баарынан да түккө арзыбаган нерсе». Бирок кайрадан аны ушунун баары кандай болуп, кандай коёр экен деген суроо тынчын ала баштады. Аны ушул сөз жипсиз байлап, жибербей тургандай көрүндү. Ал эч кандай белсенбей туруп жүрүп кетти, бирок Белецкийдин үйүнө чейин келди да, ошого кирди...

Белецкийдин турган үйү да Олениндин үйү сыяктуу эле. Үй мамылардын үстүндө, жерден эки аршин бийик орношкон жана эки бөлмөлүү экен. Тик тепкич менен көтөрүлүп Оленин кирген биринчи бөлмөдө мамык олпок, килем, жууркан, жаздыктар үйдүн төр жактагы дубалынын жээгине бири-бирине ыкташтырыла, казак манерасы менен көркөм жана асемдүү жыйылган. Ушул үйдүн каг, тал жактагы дубалдарында жез илегендер менен куралжарактар илинип турат; күрсүнүн астында коон-дарбыз, ашкабактар жатат. Экинчи бөлмөдө чоң меш, стол, узун отургучтар жана эски динди кармоочулардын кудайынын сүрөттөрү бар эле. Мында өзүнүн бүгүлмө керебети, жүк чемодандары, үстүнө курал-жарагын илип койгон килемчеси, стол үстүнө жайып ташталган туалет буюмдары жана портреттери менен Белецкий жайлашкан. Жибек чапанын күрсүгө ыргытып таштай салыптыр. Белецкийдин өзү таптаза, татынакай болуп, жалгыз гана ич кийимчен керебетте «Les trois mouaquetaires»¹, окуп жаткан экен.

Белецкий ыргып тура калды.

— Мына көрдүңүзбү, менин кандай жайлашканымды. Сонунбу? Ие, жакшы болду келгениңиз. А тигилерде азыр жүрүп жаткан жумуш шумдук. Сиз билесизби, самсанын эмнеден жасаларын? Арасына чочконун эти менен жүзүм салынып бышырган камырдан жасалат. Күч атасы анда да эмес. Тетиги бир казанда кайнап, отто ойноп жаткандарга көз жибириңизчи!

Чындыгында эле, терезеден башын чыгарып караган алар Устенъканын үйүнөн адам айткыстай опур-топур кызуу карбаласты көрүштү. Кыздар бирде тигини алып, бирде муну алып, оозгу үйдөн жүгүрүп чыгып, кайра жүгүрүп кирип жүрүшкөн экен.

— Качан бүтөсүңөр? — деп кыйкырды Белецкий.

— Азыр! Эмне, кардың ачып кеттиби, чоң ата? — Ушуну айткан кезде үйдүн ичинен жаңыра чыккан дуу күлкү угулду.

Толмоч, кызыл жүздүү, сүйкүмдүү келген Устенъка жеңин түрүп алган калыбында, Белецкийдин үйүнө талиңкелерди алганы жүгүрүп келди.

¹ Француз жазуучусу А. Дюманын «Үч мужкетер» деген романы. (Котормочудан.)

— Жөн тур дейм! Мына, талиңкелерди сындырып алам,— деп чыңырып сала берди кыз Белецкийге.— Андан көрө келип кол кабыш этсең боло,— деп шаңкылдады кыз күлүп Оленинге.— Анан кампет, пряниктеринди да камдай бер кыздарга.

— А Марьянка келдиби? — деп сурады Белецкий.

— Ананчы! Камырды ошол алып келди.

— Сиз билесизби,—деди Белецкий,—эгерде мына ушул Устенъканы кийиндирип, үстү-башын тазалап бир аз бапестеп бакса барбы, биздин бардык сулуулардан да ашып түшөр эле. Борщева деген казак кызын көрдүңүз беле? Ошол кыз бир полковникке күйөөгө чыккан. Кулпуруп чыга келген dignite¹ тим эле! Мынча жарашыктын баарын кайдан алды дейм да...

— Мен Борщеваны көргөн эмесмин, ал эми менин оюмча, мындан артык башка бир да кийим мынчалык жарашыктуу болушу мүмкүн эмес сыяктуу.

— Эх, чиркин, өзүм турмуштун кандайына болсун, келише билем да! — деди Белецкий көңүлдүү күрсүнүп коюп.— Барып көрүп келейинчи, тигилер эмне кылып жатышат болду экен.

Ал чапанын желбегей жамынып, жүгүрүп жөнөдү.

— А сиз белек-бечкек жагын белендей бериңиз! — деди ал кыйкырып.

Оленин денщикти пряник менен бал алып келүүгө жумшады; ага ушул учурда акча берүү, өзү бирөөлөрдү сатып алганы жаткандай жексурун көрүнүп кетти, ошондуктан денщиктин: «Пряниктен канчаны, балдан канчаны алайын?» деген суроосун башын ачып эч нерсе дебеди.

— Каалашыңча.

— Баарына алайынбы? — деп бышыктап сурады картаң солдат.— Пряниги кымбатыраак. Алты тыйындан сатып жаткан.

— Баарына ал, баарына ал,— деди Оленин, анан ал терезенин түбүнө отуруп жатып, алда кандай жаман ишке даярданып жаткан кишиче жүрөгүм эмне мынча өрөпкүйт деп өзүнө өзү таң калды.

Ал Белецкий кирип барган учурдагы кыздардын үйүндө көтөрүлгөн ызы-чууну угуп, анан бир пастан кийин дабырт-дүбүрт, күлкү менен анын ал жактан атып чыгып, крыльцодон төмөн карай жүгүрө жөнөгөнүн көрдү.

— Кууп чыгышты,— деди ал.

Бир нече убакыттан кийин Устенъка үйгө кирди да, бардыгы даяр деп, меймандарды салтанаттуу түрдө үйгө чакырды.

¹ Перизат (французча).

Алар үйгө кирген учурда бардыгы айткандай эле даяр болуп, Устенъка дубалдын түбүндөгү мамык олпоктордун бырышын жазып жүргөн экен. Бети, ченемдеш болбогон кичирээк салфетка менен жабылган столдун үстүнө чихирь куюлган графин менен каткан балык коюлган. Үйдүн ичинде камыр менен жүзүмдүн жыты буруксуйт. Кооз бешманттарын кийген жана күндөгүдөй баштарына жоолуктарың салынбаган алты кыз мештин ар жагындагы бурчка тыгылып алып, шыбырашып шыкылыкташат.

— Баш ийип менин периштемди куттуктоолоруңузду өтүнөбүз,— деди Устенъка меймандарды столго чакырып.

Оленин баары текши сулуу кыздардын ичинен Марьянканы көрдү да, өзүнүн аны менен мына минтип уяттуу, ыңгайсыз учурда кездешкени жатканына ичинен күйүнүп, кыжыры кайнады. Ал өзүн дөдөй жана олдоксон сезип, Белецкий эмне кылса, ал да ошону иштөөгө бекинди. Белецкий бир аз салтанаттуу түрдө, кокурая калжак-кулжак эте басып столго келип, бир стакан шарапты Устенъканын ден соолугу үчүн ичип жиберди да, башкаларды ошентүүгө чакырды. Устенъка болсо кыздар ичпейт деп жарыялады.

— Бал салып ичсек болот,— деди кыздар арасынан бир үн.

Дүкөндөн бал менен пряник алып жаңы гана келген денщикти чакырышты. Денщик кабагынын асты менен не кызыгып, не жек көрүп, өз пикиринче сайрандап жатышат деп ойлоп, мырзаларга чолуй бир карап өтүп, боз кагазга оролгон бир кесек бал менен пряниктерди адал ниет менен тапшырып, баасы менен кайтарылган акчанын жайын айтып, быдырап кирди эле, бирок Белецкий аны кууп жиберди.

Чихир куюлган стакандардын ичине бал салып аралаштырып, үч кадак пряникти столго мол чачкан Белецкий, кыздарды корголоп турган бурчтарынан күч менен алып чыгып, столдун тегерегине отургузду да, аларга болбой жатып пряник алгыза баштады. Марьянканын күнгө тотуккан кичинерээк колу эки тоголок таттууну жана бир күрөң пряникти аларын алып, аларды эмне кыларын билбей турганын Оленин эркисизден байкап калды. Устенъка менен Белецкийдин ооздоруна келгенин оттоп, жолдош-жоролорду шаттандыргысы келгенине карабастан, аңгемелешүү ыңгайсыз жагдайда өтүп, кулакка жагымсыз угулду. Оленин ыргылжың тартып, эмне айтсам экен деп, бир нерселерди ойлоо менен болду, өзүнө суктанган элдин кумардыгын козутуп отурганын сизди, балким, мыскыл чакырып, өзү уялганы аз келгенсип, башкаларды кошо уялтып жаткан чыгар. Ал чоктой кызарып кетти, ага баарынан мурда Марьяна кысылып, оңтойсузданып отургандай болуп көрүндү. «Чынында, булар биздин акча беришибизди күтүп отурушат,— деп ойлоду ал.— Аны биз кантип бере алабыз? Анан да тезирээк берип, жоголсок экен!»

XXV

— Сен кантип эле өз үйүңдө турган кишини билбейсиң? — деди Белецкий Марьянкага карап.

— Биздин үйгө эч качан кирбесе, мен кантип билем аны,— деди Марьяна Оленинге бир карап коюп.

Оленин алда немеден коркуп, чыйкандай кызарып кетти да, эмне дегенин өзү да билбестен:

— Мен сенин энеңден коркомун, ал киши суудан алып, отко салган эле — алгач ирет үйүңөргө барганымда,— деди.

Марьянка боорун тытып күлдү.

— Сен ошондон коркуп жүрөсүңбү? — деди кыз ага бир карап алып, анан тескери бурулуп кетти.

Ушул арада Оленин сулуу кыздын дидарын алгач ирет көрдү, мурда болсо ал аны көзүнө чейин түшүрө бети-башын жоолук менен ороп алган калыбында көргөн эле. Кыздын станицадагы сулуунун сулуусу деп аталганы тегин эмес экен. Устенъка болсо татынакай, кичинекей, толугунан келген, кызыл жүздүү, күлмүндөгөн кой көздүү[^] дайыма кызыл эрдинен күлкүнүн табы кетпеген, дайыма күлүп, бабырап сүйлөп жүргөн кыз эле. Марьяна болсо, тескерисинче, дегеле *татынакай эмес, айдай сулуу* кыз болучу. Анын бет түзүлүшү өтө эле кайраттуу, а түгүл дордогой болуп көрүнөр беле, же кантээр эле, эгерде мына ушул сулуу, сымбаттуу, шыңга бою менен керилген төшү, келишкен ийни болбосо, асыресе, эгерде мына ушул кара кирпичтеринин астындагы кара көлөкө каптаган кара көздөрүнүн катаал, ошону менен бирге сызыла назик карагандыгы, анан жылмайып күлүшүнүн жылуу илеп чачып турган касиети болбосо. Марьянка сейрек жылмая турган, бирок жылмая калса, анын күлкүсү тамшандырбай коюучу эмес. Кыздын тула боюнан дың күч менен ден соолуктун илеби келет. Кыздардын баары тең сулуу болучу, бирок ошол кыздардын өздөрү да, Белецкий да, пряник алып келген денщик да — баары тең Марьянкага эрксиз карап, кыздарга бир нерсе айтайын деген кезде жалаң ошого карап айтып жатышты. Марьянка башка кыздардын ортосунда келбети көз жоосун алган кыздын падышасындай болуп көрүнгөн эле.

Белецкий кечки зооктун салтын сактоого умтулуп, тынымсыз сүйлөшүү менен болду, кыздарга чихирь алгызып, алар менен алышып-жулушуп, кайта-кайта Оленинге Марьянканын сулуулугун айтып, айы «сиздики» деп коюп, адепсиз айыптарды тагып, өзү эмне кылса, аны да ошону иштөөгө үгүттөдү. Олениндин абалы барган сайын кыйындады. Белецкий ордунан туруп, туулган күнүн тойлоп отурган Устенъка алып келген чихирин ар бирибизди өөп туруп сунууга тийиш деп жарыялаган кезде, Оленин үйдөн чыгып, качып кетүү үчүн шылтоо издеди. Устенъка буга макул болду, жалгыз гана үйлөнүү тоюндагыдай менин талиңкеме акча саласыңар, деди кыз. «Шайтан айдап келсе керек мени ушул кудай аткан той имишке!» деди ичинен Оленин, ошентти да тура калып, кетүүгө ыңгайланды.

— Сиз кайда баратасыз?

— Мен барып тамеки алып келейин,— деди ал качып кеткиси келип. Бирок Белецкий аны колунан шап кармады.

— Менде акча бар,— деди ал ага французчалап.

«Кетүүгө болбойт, мында акча төлөө керек тура дагы,— деп ойлоду Оленин, анан өзүнүн одоно кылыгына кыжыры кайнады. — Чыны менен эле, Белецкийдин жасагандарын мен да жасай албаймынбы? Келбөө керек эле, келгенден кийин булардын ыракат-үзүрүн бузбоо керек. Шарапты казактарча ичүү керек»,— ушуну ойлоп, саптуу аякты (сегиз стакан шарап сыя турган чоң жыгач аяк) алып, шарап куйду да, көңтөрө бүт ичип салды. Ал ичип жаткан учурда кыздар айран таң калып, ал тургай үрөйлөрү учуп карап турушту. Мындай жорук кыздарга бир кызык жана чеки сыяктанып көрүндү. Устенъка жигиттерге дагы бир-бир стакандан шарап алып келип, экөөсү менен тең өбүштү.

— Мына, кыздар, сайрандай турган болдук,— деди Устенъка жигиттер салган талиңкедеги төрт *монетаны* шылдырата силкип-силкип.

Оленин бул учурда уялып-кысылуудан кутулгандай болуп калды. Чечилип сүйлөгөнгө кирди.

— Кана эми, Марьяна, баарыбызды өөп чыгып шарап сун,— деди Белецкий аны колунан кармап коё бербей.

— Мына мен сени мындай өбөмүн! — деди кыз тамаша аралаш ага колун булгалап.

— Чоң атаны акчасыз эле өбүүгө болот,— деп илип кетти экинчи бир кыз.

— Ай, акылдуум-ай! — деди да Белецкий жулкунуп бой бербеген кызды ой-боюна койбой жатып өөп алды.— Жок, сен шарап алып келип сун,—деп көшөрлөндү Белецкий Марьянкага кайрылып.— Үйүңдө турган кишиге алып келип сун!

Ушуну айтты да, кызды колунан алып, лавкага жетелеп келди да, Олениндин катарына отургузуп койду.

— Эмне деген сулуу кыз! — деди Белецкий кыздын башын туурасынан карата буруп жатып.

Марьяна бой бербөөчүдөй түр көрсөтүп, жулкунган жок, тек гана сыймыктана күлүмсүрөп, Оленинге өзүнүн бакыракай көздөрүнүн кыйыгы менен бир карап койду.

— Кыздын сулуусу,— деп кайталады Белецкий.

«Кандай, сулуу бекем!» деп кошо кайталагандай Марьянанын көз карашы да. Оленин эмне кылып, эмне коюп жатканына эсеп да бербестен, Марьянаны кучактай калып, эми өөп жибергиси келип турган эле. Кыз бир убакта жулкунуп чыгып, жолундагы Белецкий менен столдун капкагына урунуп, меш жакка ат койду. Ызы-чуу, кыраан каткы күлкү башталды. Белецкий кыздарга бирдеме деп шыбырады эле, бир маалда бардыгы үйдөн оозгу үйгө жабыла жөнөп, эшикти сыртынан жаап салышты.

— Сен эмне үчүн Белецкийди өөп, мени өпкүң келбейт? — деп сурады Оленин.

— Жөн эле, өпкүм келбейт, ошол,— деп жооп кайтарды кыз астыңкы эрди менен кашы дир-дир этип.— Ал чоң атабыз да,— деп кошумчалап койду ал күлүмсүрөп.

Марьяна эшикке жакын барды да, каккылай баштады.— Бул эмне бекитип салганыңар, шайтандар?

— Айла канча эми, тим кой, алар аякта, биз быякта тура берели,— деди Оленин сулууга жакындай басып.

Кыз кабагын чытып, жолобо дегендей ага колун шилтегиледи. Анан кайрадан кыз Оленинге укмуштуудай аруу, татына көрүнүп кеткендиктен, ал эсин жыйып, өз жоругуна өзү уялды. Ал эшкке жакын келип, аны тарткылай баштады.

— Белецкий, ачыңыз! Ушундай да оюн болот бекен?

Марьяна дагы да өзүнүн ачык-жаркын кубанычтуу күлкүсү менен кыткылыктап күлүп жиберди.

— А, корктуңбу менден? — деди кыз.

— Анткени сен да тиги энең сыяктуу ызакор окшойсуң.

— А сен Ерошка менен көбүрөөк отурсаң, ошондо сени кыздар да сүйө коёр.— Ушуну айткан соң кыз күлмүңдөп, жигиттин көзүнө жакындан тике карады.

Оленин эмне дээрин билбеди.

— А эгер мен сиздикине барсам кантет? — деп калды ал андоосуздан.

— Кеп башкача болор эле,— деди кыз.

Ушул учурда Белецкий катуу түртүп, эшикти ачып жиберди да, Марьяна Оленинге карай учуп кетип, саны менен анын бутуна урунду.

«Менин мурдакы ойлогон нерселерим: махабат, өзгөнүң жолуна өзүн курман кылуу да, Лукашка да — бардыгы тең болбогон убаракерчилик экен. Дүйнөдө бир гана бакыт бар: бакыт кимдин колунда болсо, тууралык да ошонун колунда»,— деген ой Олениндин башына кылт эте калды да, анан өзүнө күтүүсүздөн бүтө калган күч менен Марьяна сулууну шап кармай калып, чыкыйы менен бетинен өөп-өөп алды. Марьяна ачууланган жок, тек гана кыткылыктап күлгөн бойдон башка кыздарды карай жүгүрүп кетти.

Ушуну менен кечки зоок да бүттү. Устенъканын картаң энеси жумуштан келгенден кийин кыздардын баарын урушуп, үй-үйлөрүнө кууп жиберди.

XXVI

«Ооба, ушундай,— деп ойлоду Оленин үйүнө кайтып келе жатып,— тизгинди саал бошотуп жибергенимде, мен мына бу казак кызына ашык болуп эсимден танмак экем», Ал ушул ой менен жатса да, бирок мунун баары тең өтүп кетер, мен мурунку эски турмушума кайтып келермин, деп ойлоду.

Бирок эски турмушу кайтып келбеди. Марьянкага карата мамилеси башкача болуп калды. Аларды бөлүп турган эки ортодогу мурунку дубал кыйрады. Оленин эми аны менен кездешкен сайын саламдаша турган болду.

Үйдүн ээси патер акысын алууга келген сапарында Олениндин байлыгы менен жоомарттыгын билгенден кийин аны өзүнүн үйүнө конокко чакырды. Кемпир да аны жылуу жүз менен кабыл алды, кечки зоок болгон күндөн бери Оленин кечке жуук үй ээлериныкине бат-бат кирип, үйлөрүндө түнгө чейин отурар эле. Ал өзүнчө, станицада ошол мурдакымдай турамын го, деп ойлогону менен, бирок көңүлү астын-үстүн оодарылып жаткан эле. Узак күндү ал токой ичинде өткөздү, ал эми сегиздер чамасында, ымырт жабылары менен жалгыз же Ерошка байке менен бирге үй ээлериныкине кирет. Үй ээлери ага абдан үйүр алып кеткендиктен, ал жок болуп калган күнү таң кала турган да болушту. Шараптын акысын ал жакшы төлөйт жана адамдын момуну. Ванюша ага чай алып келип берет, ал мештин жанындагы бурчка келип отурат; кемпир кымырынып-кысынбай эле өз жумушу менен алек боло берет, ошентип, алар чай ичип, чихирь ичип отуруп, казактардын ата кесиби жөнүндө тигил Оленин айтып отурган чакта булар суроо жаадыра турган. Россия тууралуу аңгеме этишчү. Кээде ал колуна китебин алып, ичинен окуп отурат. Марьяна тоо эчкидей болуп бутун бүгүп, мештин үстүндө же караңгы бурчта отурат. Кыз аңгемеге аралашпайт, бирок Оленин кыздын мөлтүр көзүн, таза дидарын көрөт, анын ар бир кыймылын, жемишке чакканын угат, анан өзү аңгеме айткан кезде кыздын дитин коюп тыңшап отурганын сезет жана өзү үнсүз китеп окуган учурда кызды жанында отургандай туят. Кээде ага кыздын көзү өзүнө кадалгандай болуп көрүнөт, ошентип, анын жалт эткен көзү менен учураша түшкөн кезде ал аңгемесин эрксиз токтотуп, кызга карайт. Ошондо кыз дароо жашына калат, жигит болсо калп эле кемпир экөө аңгемеге абдан берилип кеткен адам сыяктанып, кыздын ар бир дем тартышына, бардык кыймыл-аракетине кулак түрүп, эми качан карар экен деп кайрадан телмирет. Өзгө кишилердин көзүнчө кыз аны менен көбүнчө жайдары да, наздуу да болуп, жалгыз калган кезде кийиктей азоо да, чалпоо да. Кээде ал буларга Марьяна али тыштан кайтпаган маалда келет; анан бир маалда кыздын тыкылдата баскан табышы угулуп, ачык турган эшиктен көзүнө көк чыт көйнөк кылаң этет. Кыз үйдүн как ортосуна келип, жигитти көргөндө көзү саал гана жылуу учурап, күлмүң эткен кезде Оленин ары көңүлдүү, ары үрөйлөнө баштайт.

Ал бу кыздан эчтеме издеген да жок, тилеген да жок, бирок аны менен бир жерде болуу ал үчүн күн сайын көрбөсө көңүлү тынчыбас кумарлыкка айланып бара жатты.

Оленин станица турмушуна абдан көнүгүп кеткендиктен, өткөн турмушу ага таптакыр жат көрүнүп, ал эми келечеги, айрыкча азыр өзү өмүр сүрүп жаткан дүйнөдөн тышкары кырдаал аны бүтүндөй кызыктырбады. Үйүнөн, тууган-туушкандарынан жана жоро-жолдошторунан кат алган сайын, өзү тууралуу алардын кудум өлгөн адамга капалангандай болуп, жандарын кейитишкенин кордук көрөт, ал эми тескерисинче, ал өз станицасында туруп, өзү өңдүү мына мындай турмушту баштарынан кечирбегендердин бардыгын өлгөн адамга жоруп жүргөн болучу. Ал мурдакы турмушунан ат куйругун кееип, ушундайча обочо, өз турмушунун өзгөчөлүгү менен келип станицага жайгашканына эч качан өкүнбөстүгүнө ишенген эле. Жортуулдарда, сепилдерде анын абалы жаман болгон жок, бирок жалгыз бу жерде, Ерошка байкенин канатынын астынан гана, өзүнүн кара токоюнан станицанын четиндеги өзүң жана

айрыкча Марьянка менен Лукашканы эске түшүр. гөн кездерде, ага мурда өзү өмүр сүргөн чөйрөнүн бүтүндөй жалгандыгы, ошол жактын өзүндө да анын кыжырын кайнаткан, ал эми азыр адам айткыстай жексурун жана күлкүлүү болуп көрүнчү бардык жалгандыктары айкындалып көрүнөр эле. Ал күн сайын өзүн бу жерде уламданулам эркинирээк, уламдан-улам адаммын деп сезип жатты. Бир кезде өзү кыялдангандай эмес, ага Кавказдын көрүнүшү жөнүндөгү бардык өзүнүн элден уккандары менен китептен окуган нерселерине окшой тургандай эч нерсе таппады. «Мында эч кандай коркунуч да, жалама жар таш да, шумдуктуу ташкын да, Амалат-бектер да, баатыр да, дөө да жок,— деп ойлоду ал,— табият кандай өмүр сүрсө, мындагы адамдар да ошондой өмүр сүрөт: өлөт, туулат, кошулат, кайра дагы туулат, жакалашат, ичет, жейт, кубаныч-шаттыкка бөлөнөт, ошентип, кайра дагы өлөт, жана шарттуу кырдаал дегендей түк эчтеме жок, тиги табият күнгө, чөпкө, айбанатка, жыгачка тартуу кылып берген баягы өзгөрүүсүз бир калыптагы касиеттерден башка. Аларда башка заң-закун жок...» Ошондуктан бул адамдар Ленинин өзүнө салыштырганда ага сонун, карылуу, ээн-эркин көрүндү да, ошолорго караган учурда өз башынын бей каруулугун көрүп, жерге кирип кетердей болуп капаланат. Көп учурларда ал чыны менен эле баарын таштап, казак болуп жазылсам, үй-жай, мал-мүлк сатып алып, казак аялына үйлөнсөм — бирок Марьянага эмес, ал бул жолду Лукашкага берген болучу,—ошентип, Ерошка байке менен өмүр сүрсөм, аны менен бирге ууга, балык кармоого барып, казактар менен жортуулдарга чыгып жүрсөм кантет деген ой кадимкидей тез келе турган болду. «Эми эмнеге ушул оюмду орундатпай жүрөмүн? Эмнени күтүп жүрөмүн?» деп сурайт ал өзүнөн. Ошентип, ал өзүн өзү желиктирип, өзүн өзү уялтуу менен болду: «Же мен өзүм акылдуу, өзүм адилеттүү деп тапкан нерсени аткаруудан коркомунбу? Ошондо жөн гана карапайым казак болууну эңсөө, табият менен жанаша жашоо, эч кимге зыян келтирбөө, кайра элге жакшылык кылуу жана бул тууралуу кыялдануу жанагы өзүмдүн мурунку кыялданган — мисалы, министр болсом, полк командири болсом деген тилегимден кем болбойт бекен?» Бирок алда кандай бир үн ага сен али токтой тур, бел байлаба дегенсийт. Аны этектен тартып коё бербеген — сен Ерошка менен Лукашканын турмушуна бүтүндөй сүңгүп, жыт алышып кете албайсың, анткени сенин бактың башка дегендей бир күңүрт сезим эле,— аны этектен тартып бакыттын мааниси, өзгөнүн жолунда өзүңдү коё бербеген курман кыдууда деген ой болучу. Өзүнүн Лукашкага жасаган жакшылыгы аны али кубанта койгон эмес эле. Ал өзгө киши үчүн өзүн курман кыларлыктай ыңгайлуу учурду ар дайым издөө менен болду, бирок анын учуру келе койбоду. Кээде ал мына ушул өзү жаңыдан тапкан бактылуу болуунун бул жаңы шартын унутуп, Ерошка байкенин турмушу менен бирге камыр-жумур болуп кетүүгө кудуретим жетет деп ойлоду; бирок капылеттен эсин жыйып алган кезде, ошол замат эле аң-сезимдүү түрдө өзгө элдин жолуна өзүн курман чалуу жөнүндөгү ойго жармаша кетип, ажырабай, ушунун негизине таянып элдин бардыгына, башка кишинин махабатына да сабырдуулук жана текебердик менен карай турган болду.

XXVII

Лукашка жүзүм үзөрдүн алдында, салт ат менен келип, Олениндикине кирди. Ал күндөгүсүнө караганда сымбаттуу, баатыр сындуу көрүндү.

—Кана эми, үйлөнмөй болдуңбу? — деп сурады Оленин аны көңүлдүү тосуп алып.

Лукашка тике жооп кайырган жок.

— Мына, дарыянын ар жагына барып сиздин атыңызды айырбаштап келдим! Чиркин, ат болгондо да кандай! Кабардин тукуму ловтавро¹. Өзүм жакшы көрөм.

Жигиттер жаңы аттын тыяк-быягын карап, короо ичинде ойсоктотуп, минип да көрүштү. Ат чынында эле эң жакшы ат экен: карагер, омууроосу каалгадай, узунгуурасы эшик-төрдөй бар, кылчык жүнү жылтырак, куйругу жибектей төгүлгөн жана жалы менен чоктугу асыл тукумдуу жылкыга бүткөндөй үлпүлдөгөн назик аргымак. Жаныбардын токтугун айтпа, жонуна жатып уктасаң да болгудай, Лукашканын сөзү менен айтканда. Туягы, көзү, тиши — ушунун баары асем көрүнүп, тек гана нагыз таза кандуу жылкыда боло тургандай айрыкча ажарланып турат. Олениндин атка суктанбаска аргасы калган жок. Ал ушу убакка чейин Кавказдан мындай сулуу жаныбарды кездештире элек болучу.

— А жүрүшү кандай! — деди Лукашка атты жалынан жулкуп коюп. Чабышы кандай! Анан да акылын айтыңыз! Ээсинин артынан калбай, ээрчип кете берет желишинен жазбай.

—Канча үстөк бердиң? — деп сурады Оленин.

— Аны санаганым да жок,— деп күлүмсүрөп жооп кайтарды Лукашка.— Досумдан алдым.

— Керемет, сулуу ат экен! Өзүң эмне аласың ушу атыңа? — деп сурады Оленин.

— Жүз элүү монета берүүчүлөр болду, а сиз сурасаныз бекер эле беремин,— деди Лукашка көңүлдөнө сүйлөп. Оозуңздан чыкса эле болду, беремин. Ээр-токумун шыпырайын, анан ала бер. Мага кызматка мингидей бирди берсеңиз болду.

— Жок, эч качан антпейм.

Ошентип, мына мен сизге белек алып келдим,— ушуну айтты да Лукашка белин чечип, белбоосунда тагылуу турган эки канжардын бирөөсүн кармата берди,— Дарыянын ар жагынан алып келдим.

— Жарайт, ыракмат.

Ал эми жүзүмдү энем өзү алып келип беремин деген.

¹ Тавро — кабардиндин жылкы заводу. Лова Кавказдагы эң асыл тукумдуу жылкы болуп саналат. (Автордон.)

— Кереги жок, дагы эсептеше жатарбыз. Мен эми сага акча бербей эле коём го канжардын акысына.

— Ал эмне дегениңиз, дос эмеспизби? Мени ушунтип дарыянын аркы өйүзүндөгү Гирейхан бир сакляга¹ алып келди да, ушунун ичинен каалаганыңды ал деди. Мына, мен анан ушул кылычты кааладым. Биздин закунүбүз ушундай.

Алар үйгө кирип отуруп, шарап ичишти.

Ошентип, өзүң эми бу жерде бир аз болосуң го деим? — деп сурады Оленин.

— Жок, мен коштошуп чыгайын деп келдим. Мени азыр кордондон Теректин аркы өйүзүндөгү сотняга жиберген. Бүгүн ошого кеткени жатам, Назар деген жолдошум менен бирге.

— А той качан болот?

— Жакында келемин, тил байлашуу болот, анан кайра дагы кызматка баруу керек,— деп көңүл кош жооп берди Лука.

— Анда бу кандай болгону, колуктунду көрбөй эле кете бересиңби?

— Кандай болучу эле! Анын өңүн карап отуруудан не пайда? Сиз жортуулда болгон учуруңузда биздин сотнядан Лукашка Широкийди сураңыз. Каман деген жайнайт ошоякта! Мен экөөсүн өлтүрдүм. Мен сизди алып барамын.

— Кана, кош бол! Кудайым сага жар болсун.

Лукашка атына минди да, Марьянкага кирбестен, алчактата бастырып көчөгө чыкты, бул жерде аны Назарка күтүп турган эле.

— Кана, кандай? Кире кетпейсизби? — деп сурады Назарка баягы Ямка турган жакка көзүн ымдап коюп.

— Баса десең! — деди Лукашка.— Ме, атты жетелеп бара берчи ошонукуна, эгер мен көпкө кечигип калсам, атты отко коюп коёрсуң. Таңга жуук баары бир сотняда боломун.

— Кандай, юнкер сага дагы бир нерсе берген жокпу.

— Жо! Айтор канжарымды тартуулап кутулганыма шүгүрчүлүк, антпегенимде атымды сурайын деп келатты эле! — деди Лукашка атынан түшүп, аны Назаркага берип жатып.

Олениндин терезесинин так түбүнөн ал короого жып кирип барды да, хорунжийдин үйүнүн терезесине карай жакындады. Бул учурда каш карайып калган эле. Марьянка көйнөкчөн калыбында чачын тарап, жатуунун камында болучу.

— Бул менмин,— деп шыбырады казак.

¹ Сакля – тоолуктардын жер үйү.

Марьянканын өңү өтө суз эле, бирок кыз өзүнүн атын угар замат жан киргендей жадырай түштү. Кыз терезени ачып жиберди да бир чети корккон, бир чети кубанган түрдө сыртка башын чыгарды.

— Эмне? Эмне керек эле? — деп тил катты кыз.

— Торобочу,— деди Лукашка.— Бир саамга киргизчи мени. Тим эле сагынганымды айтпа! Сураба деги!

Ал терезеден кыздын башынан кучактап өөп алды.

— Чын айтам, торобочу!

— Бул эмнең, болбогон сөздү айтып жатканың? Айттым го, киргизбейм деп. Канча убакытка келдиң эле өзүң?

Жигит жооп кайтарбаган калыбында тек гана кызды өпкүлөй берди. Кыз да андан ары териштирбеди.

— Мына көрдүңбү, терезеден жакшылап кучактоого да колуң жетпейт экен,— деди Лукашка.

— Марьянушка! — деген кемпирдин үнү угулду ушул учурда,— Ким менен сүйлөшүп атасың сен?

Лукашка өзүн таанып калбасын деп, башындагы тумагын жулуп алып, терезенин түбүнө бүк түшүп отура калды.

— Бар ылдам,—деп шыбырады Марьяна.

— Лукашка келиптир,— деди кыз энесине,— атамды сурады.

— Эмесе, өзүн бери жибер.

Кетип калды, убактым жок дейт.

Айткандай эле, Лукашка шыпылдай басып, бүкчүндө. гөн калыбында терезенин түбү менен короого чыгып алып Ямканыкына жүгүрүп жөнөгөн эле; аны жалгыз Оленин гана көрүп калды. Бир-эки аяк чихирди ичип алгандан кийин Назарка экөө станицанын сыртындагы жолго чыкты. Түн жылуу, караңгы, тунжурап жымжырт. Тигилеп үнсүз келатышты. Аттардын дүбүртү гана угулат. Лукашка казак Минталь жөнүндөгү ырды кыңылдап ырдап баратты эле, бирок биринчи сабын аяктабай эле Назаркага кайрылды:

— Мени киргизбей койду го,— деди ал.

— О! — деп үн катты Назарка да.— Билгемин ал кыздын киргизбесин. Ямка мага эмне айтты дейсиң: юнкер ошолордун үйүнө барчу болуптур. Ерошка байке да мактаныптыр, юнкердин флинтасын алдым Марьянка үчүн деп.

— Калп, айтат, ал албарсты! — деди ызаланган Лукашка, ал андай кыз эмес. Анте турган болсо, мен ал картаң шайтандын кабыргасын жулуп алам. — Анан ал өзүнүн сүйүктүү ырын созолонтуп кирди:

Измайилдин айлынан,
Таксырдын жемиш багынан,
Учуп чыкты ак шумкар.
Бир маалда жаш аңчы,
Кууп алды соңунан.
Ак шумкарды жалынып,
Чакырды оң колуна:
«Келчи бери, шумкарым,
Кончу менин колума,
Сен үчүн мени падыша,
Асмак болду даргага!»
Ошондо дейт ак шумкар:
«Алтын тордо мени сен,
Кармаганды билбедиң,
Оң колуңа мени сен,
Кондурганды билбедиң.
Көк деңиздин үстүндө,
Зыпылдаймын эми мен.
Шыбагама ак кууну,
Өлтүрөмүн эми мен.
Таттуу этин ак куунун,
Тоё жеймин эми мен».

XXVIII

Үйдун ээлерине куда түшүп, тил байлашты. Лукашка станицага келсе да, бирок Оленинге кирбеди. Ошондуктан хорунжийдин чакыруусу боюнча тил байлашууга Оленин да барган жок. Ал станицага келип конуш алгандан бери бир да жолу так ушундай капа болуп көргөн эмес эле. Ал Лукашканын жарашыктуу кийинип, энеси

менен бирге кечке жуук үй ээлерине карай кетип баратканын көргөн болучу, ошондуктан аны: Лукашка эмне үчүн мага ушунчалык салкын? — деген ой кемирип жеди. Оленин үйүнө бекинип алды да, өзүнүн күндөлүгүн жазууга киришти.

«Мен көп ойлодум жана ушул кийинки мезгилде көп өзгөрдүм,— деп жазды Оленин,— бирок ошондо да алиппеде жазылган нерседен ары ашып кете албадым. Бактылуу болуш үчүн бир гана нерсе керек, ал — сүйүү, болгондо да жан кыярлык менен сүйүү, жер жүзүндөгүнүн баарын текши сүйүү, туш тараптын баарына махабат торун жайып таштап, ким илинсе, ошонун баарын кармоо. Ванюшаны, Ерошка байкени, Лукашканы, Марьянканы мен ушундай тузакка түшүргөм».

Оленин ушул сөздөрдү жазып бүткөн учурда үйгө Ерошка байке келип кирди.

Ерошканын көңүлү жай, куунак болуп турган чагы эле. Жакында кечкурун Оленин анын үйүнө кирип чыгайын деп барса, чал короодо бир камандын бүтүн этин алдына коюп алып, сыймыктана, жадыраган жүз менен аны кичинекей макиси менен колу колуна тийбей барчалап жиликтеп жаткан экен. Иттер, алардын ичинде өзүнүн сүйүктүү Лямысы да бар эле, алар ошонун жанынан чыкпай, куйругун шыйпаңдатып, чалдын колун телмире карашат. Балдар ага кашаа аркылуу ызаат менен карашып, күндөгүдөй шылдыңдабай да калышты. Ага карата дегеле жылуу жүз менен карай койбогон кошуна катындар аны менен амандашып, бирөөлөрү кумура менен чихирь, бирөөлөрү каймак, дагы бирөөлөрү ун алып келип жатышты. Эртеси эртең менен өзүнүн клетинде отуруп, үстү-башы канга боёлуп, бирөөлөргө акчага, бирөөлөргө шарапка кадактап эт бөлүштүрдү. Чалдын маңдайына: «кудай багымды ачып, бир аңды өлтүрдүм эле; эми аталарын керектеп жатыптыр», деген сөз жазылып тургандай эле. Ушунун кесепети менен, албетте, ал ичти, жана станицадан чыкпастан төртүнчү күнү ичиши. Анын үстүндө куда түшкөп кезде да ичти.

Ерошка байке үй ээлеринен Оленинге өлгүдөй мас болуп келди; эки бети кыпкызыл болуп кеткен, сакалы уйпаланган, бирок үстүнө айлана жээги ноколуу тасма меней жээктелген жаңы кызыл бешмант кийип, колунда дарыя. нын ары жагынан алып келип камыштан жасалган балалайка бар. Ал бул өнөрүн көрсөтүүгө Оленинге көптөң бери убада берип жүрчү, эми ошого бардык ыкласы менен келип отурат. Олениндин жазуу жазып жатканын көрүп өкүнүп калды.

— Жаз, жаза кой, атакеси,— деди Ерошка байке шыбырап, анан өзү менен кагаздын ортосунда кандайдыр бир пери отурат деп ойлоду да, аны үркүтүп албайын дегендей жазганчыктап, шыбырт билдирбестен акырын гана полго келип жайгашты. Ерошка байкенин мас болгон учурдагы небактан жакшы көрүп жайгашчу орду полдун үстү боло турган. Оленин айланасына бир карап алып, шарап алып келүүгө буюрду да, жазуусун жаза берди. Ерошкага жалгыз ичуу көңүлсүз болду; анын сүйлөшкүсү келип отурган эле.

— Үй ээлеринде куда түшүүдө болдум. Эй, койчу, ошол доңуздарды! Жологум келбейт! Сага келдим.

— А балалайканы кайдан алдың колундагы?—деп сурады Оленин, анан жазуусун уланта берди.

— Дарыянын ар жагында болдум, атакеси, ошояктан алып келдим балалайканы,— деди ал жанагысындай эле акырын сүйлөп.— Муну ойноого келгенде менден чебер киши жок; татардын, казактын, мырзанын, солдаттын ырын черт дейсиңби, кайсынысын черт десең чертип берем.

Оленин ага дагы бир карап коюп, бырс күлдү да жазуусун жаза берди.

— Ой, ташта эми, атакеси! Таштачы! — деди ал бир маалда үзүлдү-кесилди.— Ой, теги таарынтып койдум го дейм өзүңдү: таштачы алдыкыларыңды, түкүрчү ары! Эмнени эле жазып жатасың, жазып жатасың! Аныңдан эмне чыгат деги?

Ушинтти да, ал жоон манчалары менен полду түрсүлдөтүп, калың бети-оозун бырыштыра кыйшаңдатып, Оленинди мазактады.

— Эмне кыласың, жалаа-палааны жаза берип? Андан көрө ойноп-күл, эр көкүрөк жигит бол.

Кагаз жазуу дегенди бирөөнүн үстүнө жалаа жабуу, көө сүйкөө деп түшүнгөндөн башка ой анын башына кончу эмес.

Оленин ичек-боору катканча күлдү. Ерошка да кошулуп күлдү. Ал полдон учуп турду да, балалайка чертип, татарча ыр ырдоодогу өз өнөрүн көрсөтүүгө киришти.

— Жазгандан не пайда, кайрымдуу адам! Андан көрө мен ырдаган ырга кулак сал. Өлгөндөн кийин ыр тургай, чырды да уга албай каласың. Ойноп-күл! Ал адегенде бийлеп жүрүп, өзү чыгарган ырды аткарды:

Ай ди-ди-ди-диниз,
Кайдан аны көрдүңүз?
Базарында дүкөндө,
Сатат экен төөнөгүч.

Андан кийин ал өзүнүн мурдакы фельдфебель досу үйрөткөн ырды ырдап кирди:

Дүйшөмбүдө мен өзүм болдум ашык,
Шейшембиде сенделип тарттым азап,
Шаршембиде ашыктык сөзүмдү айтып,
Бейшембиде ак уруп, күттүм жооп,
Жума күнү келиптир чечкиндүү сөз,
Күтпө дептир жоопту жубатарлык.

Ишемби күнү өлүүгө буудум белди,
Бирок да жан сооганын ойлоп камын,
Жекшембиде ал ойдон айнып калдым.

Анан кайра дагы:

Ай ди-ди-ди-диңиз,
Кайдан аны көрдүнүз?

Анан көзүн кысып коюп, эки ийнин селкилдетип, буту-бутуна тийбей бийлеп жатып, мындай деп ырдады:

Сүйөйүн да күйөйүн,
Алтын менен дилдеге,
Баштан-аяк бөлөйүн.
Атын болсун Үмүтай,
Үмүтайым, айтчы эми —
Сүйөсүңбү, чын мени?

Ушуну ырдаган кезде, абдан кызып алганын айтпа, буту жерге тийбей лыпылдап, өзүнчө бир чыйрала кайрат менен бөлмөдө жалгыз өзү бийлеп кетти.

Ди-ди-дини, дагы ушул сыяктуу мырзалардын ырдачу ырларын ал жалгыз гана Олениндин көңүлүн көтөрүү үчүн ырдаган эле; бирок дагы да үч стакан чихирди ичип алгандан кийин ал мурдакы өткөн турмушун эсине түшүрүп, казак менен татардын чыныгы илгерки ырын обонго салды. Өзү жакшы көргөн ырдын орто ченинде анын добушу капыстан калтырап кетти, ошентип, ал тына калды да балалайканын кылын гана дыңгырлата берди.

— Ай, кайран достум, ай! — деди ал.

Оленин анын добушунун ыргагы бир кызык болуп чыкканга жалт караса, чал ыйлап жаткан экен. Анын көзүнөң жаш кылгырып, бир тамчысы шорголоп, бетин жууп бараткан экен.

— Кайран гана заманым, кайрылбассың-ов эми,— дең өксүп-өксүп алды да, унчукпай тим болду.— Ич, эмнеге ичпей отурасың! — деп бир оокумда бакылдап жиберди чал өзүнүн кулак тундурчу добушу менен көзүнүн жашын сүртпөстөн.

Айрыкча анын эт жүрөктү элжиреткен тавлиндин бир муңдуу ыры эле. Ырдын сөзү аз болгон менен да, анын бүткүл сонундугу: «Ай! дай! далалай!» деген кайырмасында жатар эле. Ерошка ырдын сөзүн которду: «Эр жигит айылдан тоого барымта айдап кетет, ушул учурда орустар келип, айылды өрттөйт, эркек аттуунун баарын кырып, аял аттуунун баарын туткунга алат. Эр жигит тоодон келсе: айыл турган жердин кангырап ээн орду гана калган, энеси жок, бир туугандары жок, үй-жайы жок; бир түп дарак калыптыр. Эр жигит дарактын түбүнө отуруп, зарлап ыйлап жиберет. Кара башым соо калып, сага окшоп мен да жалгыз калдым: «ай, дай, далалай!» деп күңгүрөнүп ырдап жиберет жигит». Анан мына ушул муңдуу, сайсөөктү зыркыраткан зарлуу кайырмананы чал дагы бир нече ирет кайталады.

Акыркы кайырмананы айтып болгон кезде, Ерошка бир убакытта дубалда илинүү турган мылтыкты ала коюп, апыл-тапыл короого жүгүрүп чыкты да, кош ооздун экөөнөн тең жогору карай «баң!» дегизе атып жиберди. Анан кайра дагы ан сайын күңгүрөнө зарлап: «Ай, дай! далалай а-а!» деп барып токтой калды.

Оленин анын артынан крыльцого ээрчий чыккан калыбында мылтыктын огу жарк эте түшкөн туштагы караңгы жылдыздуу асманга үнсүз карап турду. Хорунжийдин үйүнүн терезесинен от жылтырап, чуулдаган үндөр угулат. Короодо кыздар крыльцо менен терезенин туштарында топтоло жыйылып, жер кепеден сенеге карай жүгүрүп өтүп жатышты. Бир нече казак сенеден жүгүрүп чыкты да, чыдай албай, Ерошка байкенин ырынын акыры менен мылтыгынын табышына кошула бакырыкты салып, кыйгуулап жатты.

— Эмнеге сен куда түшүүгө барбай жүрөсүң? — деп сурады Оленин,— Кудай тилегин берсин алардын, кудай тилегин берсин алардын! — деди чал, өзү калысы ошол жактан кандайдыр бир нерсеге капа болуп чыккан көрүцөт.— Жактырбаймын, көңүлүм тартпайт! Ай, калайык-ай! Жүр үйгө кирели! Алар өздөрү менен өздөрү болушсун, биз өзүбүз менен өзүбүз болуп шапар тебебиз.

Оленин үйгө кайтып келди.

— Кандай, Лукашка көңүлдүү бекен? Өзү меникине кирип чыгар бекен? — деп сурады ал.

— Лукашканы эмне кыласың? Ага бирөөлөр кызды сага мен көндүрүп жүргөндөй чагыштырып коюптур,— деди чал шыбырап.— Кыз деген эмне сөз бекен? Эгер алгыбыз келсе, биздики болот да калат: акчаны көзүнө карабай көп берсең болду — кыз биздики! Мен сага көндүрүп берем, чын айтам.

— Жок, байке, акчанын бу жерде пайдасы жок, кыздын өзү сүйбөгөндөн кийин. Андан көрө айтпай эле кой, бул жөнүндө.

— Элге-журтка сүйкүмсүз, шордуу жетим болдук го экөөбүз! — деди бир маалда Ерошка байке, анан кайрадан ыйлап жиберди.

Оленин чалдын кебин угуп отуруп, күндөгүсүнөн көп ичти. «Ошентип, мына эми, Лукашкам бактылуу боло турган болду»,— деп ойлоду ал, бирок өзүнүн көңүлүн капа, муң басып отурган эле. Чал бул кечте өтө эле көп ичип алгандыктан, полго да жыгылып жатып калды, Ванюша болсо аргасыздан солдаттарды жардамга чакырып, түкүрүнө басып, чалды үйдөн сүйрөп чыгарууга мажбур болду. Абышканын бул кылыгына анын жини аябай келгендиктен, французча таптакыр сүйлөбөй койду.

XXIX

Август айы эле. Бир нече күн катары менен асманда токумдай да булут болгон жок; күндүн көзү жан чыдатпай куйкалап турду, эртең менентен керимсел согуп, кум дөбөлөр менен жол боюндагы кумду асманга бурулдата сапырып, камыштардын, дарактардын жана станицалардын үстү менен удургута алып учуп жөнөдү. Чөп менен жыгачтардын жалбырактарын чаң басты, жол менен шортоң жерлер дырдай жылаңачтанып, кагырап катып калды. Теректин суусу алда качан эле тартылып, кокту-сайлар менен тез агып, соолуп калып жатты. Станицанын тушундагы көлмөнүн мал тебелеп салган ылайлуу жээктери жыдаңачтанып, көлмө ичинде кичинекей кыздар менен балдардын сууну чалпылдатып ойногон ызы-чуусу керели; кечке тынымсыз угулуп турат. Талаадагы куурайлар менен камыштар куурап кубарган соң, уйлар мөөрөп, күндүз айдоолорго карай кача турган болду. Айбанаттар алыскы' камыштар менен Теректин аркы өйүзүндөгү тоолорго ооп кетишти. Чымын-чиркейлер ойдуң жерлер менен станицалардын үстүндө булуттай үйрүлүп, каптап турат. Кардуу тоолорду боз туман чулгап алган. Аба суюк жана капа. Абректердин суусу тартылган дарыядан өтүп алып, беркц өйүздө чарк айланып жүрүшкөнү сезилет... Күн эңкейгең сайын кыпкызыл өрттөй болуп, алоолонуп батат. Жумуштун так кызыган чагы эле. Станицанын бар бүткүл эли дарбыз бакчалары менен жүзүмзарларда кумурскадай кыжылдап жүрөт. Бактарды туташы менен көк чырмооктор менен коюу көлөкө баскан. Кайда карабагын, арасынан күн шооласы куюлган жалпак жалбырактардын далдасынан толуп бышкан оор жүзүм шиңгилдери караят. Бактарга алып барчу чаңдак жолдордо кара жүзүмдү додолой салган кыйчылдак арабалар чубап барат. Чаңы буруксуган жолдордо дөңгөлөк эзип салган шиңгил-шиңгил жүзүмдөр чачылып жатат. Кичинекей балдар менен кыздар жүзүм ширесинен көйнөктөрү шалтактап, колдору менен ооздору жүзүм шиңгилдеринен бир да бошобой энелеринин артынан жүгүрүп жүрүшөт. Жолдон өрүлгөн жүзүм боолорун карылуу ийиндерине салып көтөрүп келе жаткан, үстү-башы албаа-далбаа кызматчылар үзгүлтүксүз бат-бат кездешет. Көзүнө чейин түшүрө оозу-мурдун жоолук менен тумчулап алган бийкечтер жүзүм тоо болуп тирелген арабаларга чегилген өгүздөрдү жетелеп келатат. Арабага утурлай кездешкен солдаттар казак кыздарынан жүзүм сурашат, казак кызы жүрүп бараткан арабага өрмөлөй чыгып, бир кучак жүзүмдү алат да, солдаттын этегине төгүп жиберет. Кээ бир короолордо жүзүм ширесин эмитей эле сыга баштаган. Шире жыты абага тараган. Бастырмалардын астынан кызыл тепшилдер көрүнүп, короолордо шымдарынын багалектерин түрүп алган балтырлары жүзүм ширесине боёлгон ногой кызматчылар жүрөт. Чочколор коркулдап, жүзүм сыгындысын жеп, дыңкыя тоюп, короонун ортосунда оонап жатат. Жер кепелердин жалпак төбөлөрүндө янтардай капкара жүзүм шингилдери күнгө какталып жайылып

ташталган. Каргалар менен сагызгандар, дан терген калыбында үйлөрдүн төбөлөрүн тегеректеп, бир жерден экинчи жерге дүрдүгө учуп-конуп жүрүшөт.

Жылдык эмгектин жемиши шаң менен жыйналып, быйылкы жылдын жемиши укмуштуудай мол жана жакшы болду.

Көлөкөлүү жашыл бактарда, жүзүм деңизинин орто ченинде, туш тараптын бардыгынан оюн-күлкү, созолонгон ыр, шыңкылдаган аялдын күлкүлөрү угулуп, ачык түстүү аяр менен албан түркүн кубулган аял кийимдери кылаң-кылаң этет.

Чак түштө Марьяна өзүнүн багында, шабдалы жыгачынын саясында отурган калыбында догорулган арабанын астынан өз үй ичиндегилер үчүн тамак алып жатты. Анын каршысында төшөлгөн үртүктүн үстүндө мектептен кайткан хорунжий кичинекей кумурадан суу куюп колун жууп отурат. Кичинекей эркек бала, көлмөдөн жаңы гана жүгүрүп келген иниси бети-колун жеңи менен сүртүнүп, эжеси менен энесине тамак сурагандай тынчсыздана карап коюп, эки ийнинен энтиге дем алып турду. Кемпир күнгө күйгөн күчтүү колдорун шымаланып салып, татардын кичинекей тегерек үстөлүнүн үстүнө жүзүм, кургатылган балык, каймак жана нан алып коюп жатты. Хорунжий колун сүрткөндөн кийин башындагы бөркүн алып, чокунду да, дасторконго карай жакындады. Балакай кумурны аткый кармап, баш көтөрбөй суу ичүүгө киришти. Энеси менен кызы тизе бүгүп, столдун жанына келип отурушту. Көлөкөдө да ысык, мээ кайнатат. Бактын жогору жагындагы абада коңурсуган колоңсо жыты каалгып турат. Караган-бутанын арасынан удургуган жылуу шамал да жанга салкындык чача албады, жалгыз гана бактарда чачырай өскөн алмурут, шабдалы жана тыт жыгачтарынын башын ийип, бир калыпта терметүү менен алек. Хорунжий дагы бир кайтара чокунуп алып, арка жагындагы бети жүзүм жалбырактары менен жабылган чихирь куюлуу кичинекей кумураны алды да, оозунан бир азыраак ичип, кемпирге берди. Хорунжий көйнөкчөн калыбында омууроосун агытып, булчуңдуу, жүн баскан көкүрөгүн ачып таштады. Назик, кубакай жүзү жадырап-жайнап турат. Отурган отурушунан да, сүйлөгөн сөзүнөн да анын күндөгү саясатчылдыгынын жышааны да сезилбейт, жайдары жаратылышына бүткөн тубаса калыбынан жазбаган чагы эле.

— Кандай, кечке чейин бүтүрөбүзбү *лапаздын* ар жак четин? — деди ал суу болгон сакалын сүртүп жатып.

— Жыйнап болобуз,— деди кемпири,—бир гана жери күн ырайы бузулуп кетип, бөгөт болбосо экен. Демкиндер али жарымын да жыйнап бүтүрбөптүр,— деди анан дагы кемпири — Тек жалгыз Устенъка гана иштеп жүрөт, өлүп-талып.

— Аларга кайда! — деп көтөрүлө сүйлөдү чал.

— Ме, ичип кой, Марьянушка! — деди кемпир кумураны кызына берип жатып.— Мынакей эми, кудай буюрса той да болуп калар,— деди кемпир.

— Ал айтканың алдыдагы иш го,— деди хорунжий саад гана кабагын чытып.

Кыз башын төмөн салды.

— Эмнеси бар экен айтпай тургандай? — деди кемпир.— Иш бир жаңсыл болгон соң, ар жагында убакыт да алыс эмес.

— Күн мурун кесип-бычпай отур,— деди кайрадан хорунжий.— Азыр жыйнаш керек.

— Лукашканын жаңыдан сатып келген атын көрдүңбү? — деп сурады кемпир.— Алиги Дмитрий Андреич тартуулаган ат азыр жок, ал аны айырбаштап жибериптир.

— Жок, көргөнүм жок. Бирок тургундун малайы менен сүйлөшүп көрдүм эле бүгүн,— деди хорунжий,— айтымына караганда, дагы да миң сом алдык дейт.

— Кыскасы, бай дечи,— деп ырастап койду кемпир.

Үйдөгүлөрдүн көңүлдөрү көтөрүңкү, куунак эле.

Жумуш ийгиликтүү илгерилеп жатты. Жүзүм мол жана берекелүү болуп, алардын өздөрү ойлошкондон кыйла ашып түштү.

Марьяна түшкү тамагын ичкенден кийин өгүздөрүнүн алдына чөп салып, бешмантын башына жаздап арабанын астындагы жапырылган чүйгүн чөпкө жантая кетти. Кыздын үстүндө жалгыз гана *ич көйнөк*, башкача айтканда, башындагы жибек жоолук менен көгүш түсү оңо баштаган чыт көйнөк гана, бирок ошондой болсо да кыз ысыктан жанын коёрго жер таппады. Эки бети оттой жанып, бутун кайда батырарын билбеди, эки көзү уйкусурагандан жана чарчагандан саал жашылдангандай; оозу эрксиз ачыла түшүп, көкүрөгү көөрүктөй көтөрүлүп, оор дем алат.

Жумуш мезгили ушундан эки жума мурда башталып, оор, үздүксүз эмгек жаш кыздын өмүрүн бүтүндөй кучагына алган эле. Эртең менен таң заарынан кыз учуп тура келип, бети-колун муздак суу менен жууп, жоолугун оронуп алат да, жыңайлак малга карай жүгүрөт. Анан бут кийимин, бешмантын шапа-шуп кие салып, бир жапырак нан алып, өгүздөрүн чегет да, күнү бою бактын ичине кетет. Анда бир гана саат эс алып, жүзүм боолорун кесип, ташуу менен алектенет да, кечинде жадырап-жайнап жана түк да чарчабаган адамдай, өгүздөрүн мурунтугунан жетелеп, узун чыбыгы менен айдап, станицага кайтып келет. Малды тейлегенден кийин күүгүм кире көйнөгүнүн кенен жеңине жемишке салып алып, Марьяна кыздар менен ойноп-күлүп кайтуу үчүн бурчка чыгат. Бирок батып бараткан күндүн шооласы өчөр-өчпөстө кыз дароо үйүнө кайра келет да, атасы, энеси жана иниси менен бирге караңгы жер кепеде кечки тамагын ичип, эчтемеден капарсыз, кыпкызыл болуп үйүнө келип, печтин үстүнө отуруп алып, каалгып үргүлөгөн калыбында патерчинин аңгемесине кулак төшөйт. Ал кетери менен кыз төшөгүнө кулайт да, ошондон таң атканча бут серппей таттуу уйкунун кучагына кирет. Эртеси күнү кайрадан ушул. Лукашканы баягы куда түшкөн күндөн бери көрө элек, ошондуктан той боло турган учурду шашпай күтүп жүрө берди. Ал эми патерчиге кыздын үйрөнүп кеткени ушунчалык дейсиң, ал тургай анын кадала караган көз карашын ыракаттана сезе турган болду.

Күн жанды коёрго жер таптырбай куйкалап турганына да, чиркейлердин арабанын салкын саясында быжылдап жүргөнүнө да, жана да жанындагы балакайдын ары-бери ооналактап түрткүлөй бергенине да карабастан, Марьяна башына жоолугун жамынып алып, эми уктайын деп көзү илинип бараткан эле, бир убакта Устенъка кошунасы жүгүрүп жетип келди да арабанын астына шып кирип кетип, досу менен катарлаша жата калды.

— Кана, уктайлы, кыздар! Уктайлы!—деди Устенъка арабанын астына жайгашып жатып.— Токто,— деди анан кайрадан тура калып,— мындай жатыш жарабайт.

Устенъка ордунан учуп туруп, көк бутактарды жулуп-жулуп алып келди да, арабанын эки жак жанындагы дөңгөлөктөрүнө калай кыстырып анан дагы алардын үстү жагынан бешмант менен жаап койду.

— Сен коё бер,— деп кыйкырып жиберди балакайга арабанын астына кайрадан кирип келе жатып,— кыздын жаны казакка орун бекен? Бар, жөнө!

Арабанын астында досу менен өзүнчө калгандан кийин Устенъка бир убакытта аны кош колу менен кучактап алды да, көкүрөгүнө жабыша кетип, Марьянанын бети менен тамагынан өпкүлөп кирди.

— Жаным! Тууганым! — деп үзүлүп түштү Устенъка өзүнүн шыңгыраган ачык күлкүсү менен шаңк-шаңк күлүп.

— Көрдүңбү, чоң атасынан үйрөнүп жүргөн өнөрүн,— деп жооп кайтарды Марьяна жулкунуп бой бербеген калыбында.— Турчу ары!

Ушул учурда экөөнүн тең ичек-шилеси катып кыткылыктап күлүшкөнү ушунчалык дейсиң, ал тургай энеси да кыйкырып жиберди аларга.

— Же дале суктанып жүрөсүңбү? — деди шыбыраң Устенъка.

— Болбогон кепти келжирей берет экенсиң! Кел, уктайлычы! Деги, эмнеге келдиң?

Бирок Устенъканын күйүккөнү басылбады.

— Мен сага бирдеме айтсам таң калар элең!

Марьяна жерге чыканактай көтөрүлүп, шыпырылып кеткен жоолугун оңдоду.

— Кана, эмне айтайын дедиң эле?

— Сенин патерчиң жөнүндө мен бир нерсе билемин!

— Билгидей эч балакети жок,— деп жооп кайтарды Марьяна.

— Ай, деги, сен ушунча да шерменде кыз болорсуңбу! — деди Устенъка аны чыканагы менен нукуп коюп, күлгөн калыбында.— Эч нерсеңди айтпайсың. Өзү келеби силердикине?

— Келет. Анын эмнеси бар экен! — деди Марьяна, ушуну айткан учурда өзү капылеттен кыпкызыл болуп кетти.

— Мына, мен ак көңүл жөнөкөй кызмын, сырымды элдин баарына жашырбай айта беремин. Жашымбак ойноп эмне кылам,— деди Устенъка, ушуну айткан учурда жадыраган кызыл чырайлуу жүзү терең ойго чөмүлө калгандай болду.— Мен эмне бирөөлөргө жаманчылык кылып жүрүптүрмүнбү? Сүйөм аны, болгону ушул!

— Чоң атаны айтасың го, тиги?

— Анан кимди дедиң эле.

— Бирок бул күнөө болбойт бекен? — деп нааразылык билдирди Марьяна.

— Ай, Машенька! Эми качан ойноп алайын дедиң эле желдей учкан кыз күнүндө ойноп албаганда? Казакка чыксам бала төрөймүн, муктаждык көрөмүн. Болбосо, Лукашкага тийчи өзүң, ошондо кубаныч-кызык дегендер оюңа да кирер бекен, бала тууп, мээнет чеккенден башка.

— Айла канча, күйөөгө тийип күн көрүп жаткандар да бар. Баары бир! — деп жай гана жооп кайтарды Марьяна.

— Жок, сен чыныңды айтчы, ушу эң болбоду дегенде бир жолу Лукашка экөөңөрдүн ортоңордо бир нерсе болду беле?

— Эмне болучу эле? Куду түштү. Атам бир жылга кийинкиге калтырган, кечээ жакында сөз байлашты, күзүндө узатышат.

— Эмне, ал өзү эч нерсе айткан жокпу сага?

Марьяна күлүмсүрөдү.

— Айтары белгилүү да. Сүйөмүн дейт. Жалынып-жалбарып бактын ичине бирге баралычы дейт.

— Көрдүңбү, дабыркайдай жабышып калбаганын! Сен го барган жоксуң, асылса да. Ал эми өзү келбетине көз тойгус келишкен жигит болуптур азыр! Мына деген биринчи жигит. Дале сотняда да сайрандап жүрөт экен. Жакында биздин Кирка келгенде, ошол айткан эле: мамындай бир атты айырбаштап келди деп! Бирок, канткен менен да, сени ойлоп сагынса керек. Анан дагы эмне деди? — деп сурады Марьянадан Устенъка.

— Казмалап сен да жанды койбойт экенсиң,— деп күлүп жиберди Марьяна.— Бир жолу түн ичинде ат менен терезеге келиптир, мас. Киргиз дейт.

— Эмне, киргизген жоксуңбу?

— Киргизге коёт бекем! Мен бир сөз айттымбы, болду! Ошол сөзүмдө таштай катып каламын,— деп кадимкидей чындап жооп кайтарды Марьяна.

— Азаматсың деги! Бирок эңсеп калса барбы, бир да кыз андан качпайт.

— Мейли, башка кыздарга бара берсин,— деп көтөрүлө жооп кайырды Марьяна.

— Аябайсыңбы сен аны?

— Аярын аяйм дечи, бирок акмактык кылбаймын. Ал жаман жорук.

Устенька бир убакта теңтушунун көкүрөгүнө башы менен кулап түшүп, аны эки колу менен капшыра кучактады да, буулуктура кыстап келген күлкүдөн тула бою селкилдеп кетти.

— Эчтемени билбеген акмаксың! — деп жиберди Устенька алкына дем алып,— кубаныч-кызыктан качасың, бактыңдан безесиң,—ушуну айтты да, кайрадан Марьянаны кытыгылай баштады.

— Ай, кой деймин эми! — деди Марьяна күлкү кыстагандан чыңырып жиберип,— Лазутканы басып алдым.

— Көрдүңбү, тетиги шайтандардын оюндары канбай, кутуруп жатышканын. — Кайрадан арабанын ар жагынан кемпирдин уйкусураган үнү угулду.

— Кубаныч-кызыктан качасың, бактыңдан безесиң,— деп кайталады Устенька шыбырап, туруп баратып,— Анткен менен бактылуусуң сен, кудай урсун! Бардыгы сени кандай жакшы көрүшөт дейсиң! Чаар болсоң да, баары сени жакшы көрүшөт. Атаганат, мен сенин ордунда болсом, тиги силердин патерчиңердин шляпасын чыр айландырар элем! Өзүңө мен бир жолу караган элем, биздикинде болгонуңарда, ал тургай ушул барбы, сени көзү менен жеп коё жаздап отурган экен. Менин чоң атамдын да мага бербеген дүнүйөсү калган жок бейм! Ал эми силердики, угуп атасыңбы, орустун мына деген биринчи байы. Анын деншиги биздин өзүбүздүн кол астыбызда кулдарыбыз бар деген болучу.

Марьяна бир аз өйдө болду да, ойго баткан калыбында күлүмсүрөп койду.

Өзү мага бир күнү эмне айтат десең, ошол патерчи,—деди Марьяна бир чөптү оозуна салып тиштеген калыбында. Менин казак болгум келер эле, Лукашка же сенин иниң Лазутка болгум келер эле дейт. Эмне үчүн ушундай деп айтты экен дейм да?

— Тим гана, айта берет да оюна эмне келсе ошону — деди Устенька.—Менин жигитимдин айтпаган балээси жок! Куду бир бузулган адамча сүйлөйт дейсиң!

Марьяна башы менен бүктөлүү жаткан бешмантына кулай кетип, колун Устеньканын ийнине таштады да көзүн жумду.

— Бүгүн ал өзү бактын ичинде жумуш иштөөгө келемин деген; аны атам чакырган,— деди Марьяна бир аз үн катпай тургандан кийин, ушинтти да уктап кетти.

XXXI

Күн арабага көлөкөсүн түшүрүп турган алмурут жыгачынын далдасынан чыгып, кыйгач түшкөн шооласы ал тургай Устеньканын желөп токуп койгон бутакчаларыныш арасынан өтүп, арабанын астында уктап жаткан кыздардын бетин күйгүзө баштады. Марьяна уйкусунан ойгонуп башындагы жоолугун оңдой баштады. Анан айланасына

көз чаптырган кыз алмурут жыгачынын ар жагында турган патерчини көрдү, ал мылтыгын ийнине асып алып, кыздын атасы менен сүйлөшүп турган экен. Марьяна Устенъканы түрткүлөп, үнсүз күлүмсүрөгөн калыбында теңтушуна жигитти көрсөттү.

Кечээ барган элем, бирөөнү да таппадым,— деди Өленин жан жагына тынчсыздана карап жана бутакчалардын далдасында жаткан Марьянаны көрбөй.

— А сиз тетиги четке түптүз айлана сызгандай айланып жүрүп отуруп барыңызчы, ошол ээсиз калган бакта бош жер деп аталат, качан болбосун коён табылбай койчу' эмес эле, деди хорунжий ошол замат сөз төркүнүн өзгөртө коюп.

— Оңой бекен, жумуш кызып турган маалда коён из! деп жүрүү деген! Келип, андан көрө бизге көмөктөшсөңүз кана. Кыздар менен жумуш жасасаңыз кантер элеңиз,— деп жайдандай сүйлөдү кемпир.— Ай, кыздар, тургула эми! — деп кыйкырды анан ал.

Марьяна менен Устенъка шыбырашкан калыбында арабанын астында күлүп жибере жаздап араң чыдап жатышты.

Тиги Өлениндин Лукашкага элүү монеталык ат тартуулаганы белгилүү болгондон бери үй ээлери аны менен жылуу сүйлөшө турган болду, айрыкча хорунжий, мындайча айтканда, кызынын бул жигит менен жакындашканына ыракаттана карай турган сыяктуу.

— Бирок мен билбеймин да жумуш иштөөнү,— деди Өленин арабанын астында жаткан кыздарга карабоого тырышып, ал жерден Марьянанын көк көйнөгү менен кызыл жоолугун байкап калган болучу.

— Кел, шабдалы беремин,— деди кемпир.

— Бул казактардын мейманчыл эски салты болот, кемпир аталгандын ылгый акмакчылыгы, деди хорунжий кемпиринин сөзүн түшүндүрүп жана өзүнчө оңдогон болуп; — Россияда, менимче, шабдалы тургай, ананастын да эченинин, кайнатканы бар, туздаганы бар, даамын таткан чыгарсыз деп ойлоймун.

— Ошентип, ээсиз калган бактын ичинде бар дедиңизби? — деп сурады Өленин.— Мен барып келейин,— ушуну айтып көк бутактардын арасына жалт карап, ал бапагын бир көтөрүп койду да, түз эле жапжашыл жүзүмдардын арасына кирип көрүнбөй калды.

Өленин бактын ичиндеги үй ээлерине кайта келген кезде күндүн көзү бакты курчаган кашаанын далдасына жашырынып, чачыранды шооласы мөлтүрөгөн жупжука жалбырактардын арасынан өтүп, ар кай жерде жылт-жылт этип турган эле. Бул учурда шамал тынчып, салкын сыдырым жүзүмдардын арасына жайылып тарай баштаган. А түгүл алыстан, кандайдыр бир сезимдин күчү менен Өленин Марьянанын жүзүмдардын арасында кылаңдаган көк көйнөгүн таанып, жолдо карата жүзүм бүлдүркөнүн үзгүлөп, кызды көздөй жакындай берди. Көз арткан ит да кээде шилекейи чубуруп, салаңдап турган шиңгилди каап үзүп алат. Жүзү албырып, жеңин түрүнүп алган жана жоолугун ээгинен төмөн карай түшүрүп жиберген Марьяна тез-тез оор шиңгилдерди кесип алып, аларды чабырага салып жаткан эле. Кармап турган чабырасын колунан чыгарбай, кыз токтоп жылуу чырай менен күлүмсүрөй карады да, кайрадан жумушуна киришти.

Оленин жакындад берип, колун бошотуу үчүн мылтыгын ийнине асып алды «Туугандарың кайда? Ишиң илгери болсун! Өзүң жалгызсыңбы?» дегиси келди эле, бирок эчтеме айта албай, бапа. гын гана саал бир көтөрүп тим болду. Ал Марьяна менен обочо болуудан уялчу эле, бирок өзүн өзү атайын азалка түрткүлөгөндөй кыздын жанына жакындап баратты.

— Сен бул кебетең менен катындарды атып таштайсың го,— деди Марьяна.

— Жок, мен атпаймын.

Ал экөө тең үн катпай калышты.

— Сен келип жардамдашсаң кантет.

Оленин бакисин алды да, үн-сөзсүз жүзүм сабактарың кесе баштады. Төмөнкү жалбырактардын астынан оор, салмагы үч кадактай, баары бири-бири менен сыгылышып абдан туташып кеткен бир шиңгилди ал да, кайда коёрун билбей, аны Марьянага көрсөттү.

— Баарын кесейинби? Мынабу көк эмеспи?

— Бери бер.

Экөөнүн колдору урунушун калды. Оленин кыздын колунан кармап алды, кыз күлүмсүрөгөн калыпта жигитке карады.

— Ошентип, сен жакын арада күйөөгө чыга турган болдуңбу? — деди Оленин.

Кыз жооп кайырбастан, терс бурулду да, жигитке көзүнүн кыйыгы менен бир карап койду.

— Кандай, Лукашканы сүйөсүңбү өзүң?

— Анын сага эмне кереги бар?

— Ичим күйүп жүрөт!

— Калп айтпачы!

— Чын айтамын, сен ушундай сулуусуң!

Бир убакта өз оозунан чыккан сөздөрү анын өзүнө ушунча бир уят угулду. Ал чоктой кыпкызыл болуп, эмне дээрин билбей шашып калды да, кызды кош колдон алды.

— Кандай болсо да сенин теңиң эмесмин! Күлө турган эмнеси бар! — деди Марьяна, бирок кыздын көз карашы, мен муну анык билемин, сен күлгөн жоксуң деп турган эле.

— Кайдагы күлкү! Аттиң-ай, сен билсең го, менин кандай...

Сүйлөгөн сөздөрү ал ансайын одоно угулуп, ал ансайын көңүлдөгү катылган ой ооздон чыкканда өңү кача берди, бирок ал ошондо да сөзүн улады:

— Аттиң чиркин, еенин жолунда эмне иштөөгө даяр экенимди билсең бар эмеспи...

— Алыс жүр, дабыркайдай жабышпай!

Бирок кыздын өңү, кыздын жалтылдаган көздөрү, анын керилген төшү, анын келишимдүү түптүз буттары бүтүндөй башка сөздөрдү айтып турган эле. Ага кыз анын өзүнө айткан сөздөрүнүн ушунчалык одоно чыкканын түшүнгөндөй, бирок андай ойлордон кыздын өзү бийик, жогору тургандай көрүндү. Кыз анын өзүнө айткысы келген, бирок айта албаган сөздөрүнүн баарын небак эле билген сыяктуу, бирок ошону кандай айтар экен деп жөн гана угуп көргүсү келген сыяктуу көрүндү. «Кыз аны кантип билбесин,— деп ойлоду ал,— менин ага айтайын дегеним кыздын өзүнүн оюндагы бардык жакшы, асыл касиеттери гана эмес беле? Бирок кыз мунумду түшүнгүсү келбеди, жооп кайтаргысы келбеди»,— деп ойлоду ал.

Бир маалда жүзүмзардын ар жагындагы жакын эле нсерден Устенъканын:

— Ау! — деген үнү менен шыңгыраган ипичке күлкүсү угулду.— Кел, Митрий Андреич, мага жардамдаш. Мен жалгызмын! — деп кыйкырды кыз Оленинге жалбырактардын арасынан өзүнүн түйшүксүз тоголок жүзүн көрсөтүп.

Оленин эч кандай жооп кайырган да, ордунан козголгон да жок.

Марьяна жүзүм сабактарын кесүү менен алектенип жатса да, бирок кайра-кайра патерчиге кароо менен болду. Ал дагы бирдеме айтайын деп келе жаткан эле, бирок токтой калып, ийнин бир көтөрүп койду да, мылтыгын серне таштаган калыбында ыкчам басып бактын ичинен чыгып баратты.

XXXII

Баштары кошулгандан кийин бирдеме деп айкайлаган Марьяна менен Устенъканын шыңкылдаган күлкүлөрүнө кулак салып, ал бир-эки жолу токтой да калды. Керели кечке Оленин аң уулап, токой ичинде жүрдү. Анан эчтеменин мурдун канатпастан, ымырт жабыла үйүнө кайтты. Короонун ичи менен өтүп баратып, ал үй ээлеринин кепесинин ачык турган эшигин жана эшиктин оозунан кылаңдаган көк көйнөктү байкады. Өзүнүн келгенин билдирип коюш үчүн ал Ванюшанын атын атап чакырды да, крыльцодогу күндөгү ордуна келип жайгашты. Үй ээлери бул учурда бактарынан кайтып келген эле; алар кепеден чыгып, жатчу жайларына карай бара жатса да, бирок тигини өздөрүнө чакырышпады. Марьяна дарбазанын сыртына эки жолу чыкты. Ала көлөкөдө бир жолу кыз ага кайрылып караган сыяктуу көрүндү. Ал кыздын ар бир кыймылын көздөн кечире канчалык суктанса да, бирок жайына жакындоого батына албады. Кыз үйгө кирип кеткен кезде ал крыльцодон түштү да, короодо ары-бери сенделип баса баштады. Бирок Марьяна эми кайтып чыкпады. Олениң хорунжиидин үйүндөгү ар бир тыбышка кулак түрүү менен узун түндү өткөрдү. Ал кечтен бери аларды сүйлөшкөндөрүн, кечки тамакты нчишкендерин, куш төшөктөрдү ордунан алып уйкуга жайгашкандарын укту, Марьянанын бир нерсеге күлүп жибергенин, анан бардыгынын тынчтанганын укту. Хорунжий кандайдыр бир нерселерди айтып кемпири менен шыбырашып, кимдир

бирөө дем алгандай болду. Оленин өз үйүнө келип кирди. Ванюша чечинбей уктап калыптыр. Оленин ага бир аз кызгана карап турду да, дале бирдемени күткөндөй кайрадан короодо ары-бери басуу менен болду, бирок эч ким чыкпады, эч ким козголбоду, жалгыз гана үч кишинин бир калыпта дем алганы угулат. Ал Марьянанын дем алганын тааный турган ошондуктан дале ошону тыңшады. Станицанын ичи бүтүндөй жымжырт тарткан, кечигип чыккан айдын шооласы менен короодо быш-быш этип, жуушап жаткан жана акырын туруп келаткан малдын карааны айкын көрүнө баштады Оленин ыза болгондуктан: «Деги мага эмне керек?» деп өзүнөн өзү сураса да, бирок өзүн туткундаган түндүн кучагынан кутула албай койду. Бир убакытта ага хорунжийдин үйүнүн полун кычырата баскан бут дабышы апанык угулду. Ал эшикти көздөй умтула берди; бирок кайрадан бир кылка дем алган тыбыштан башка эч нерсе угулбалыт короодо күрсүнө дем алган буйвол бурула берип, астыңкы тизесине көтөрүлүп, анан төрт буттап тура келди, куйругун шыпандатып, короонун катып калган балчыгына бивдемени чылп-чылп таштады да, кайрадан күрсүнө дем алып, үлбүл-бүлбүл ай жарыгына чөмүлүп жата кетти Ал өзүнөн өзү: «Эмне кылсам экен?» деп сурады да үзүлдү-кесилди уктоого бекинип, эми кетейин деп бара жаткан эле, бирок кайрадан тыбыштар угулуп, кыялында мына бу мунарлуу айлуу түндө каршы алдынан чыгып келе жаткан Марьянанын карааны элестеп, кайрадан ал теоеаеге карай умтулуп, кайрадан кадам дабышын укту. Тан алдында ал терезеге карай жакындап, капкагын түртүп жиберип, эшикке жүгүрүп келди эле, чыны менен Марьянанын күрсүнө дем алганы менен адымдап баскан бут дабышы угулду. Ал эшиктин лүкүданын кармап, тыкылдатты. Жыңайлак буттун жазганчаак дабышы полду саал кычырата басып, эшикке карай жакындап келе жатты Лүкүдан кыймылдап, каалга кычыр этип, кыяк чөп менен ашкабактын жыты бур дей түштү да, босогодо Марьянанын толгон айдай толукшуган дидары жарк эте калды. Анын көз алдында кыздын ай жарыгына чомгон тулкусу цкалт этти да, жок болду. Кыз эшикти жаап, бирдеме деп күбур-сүбүр этти да, жеңил адым менен артына карай жүгүпө жөнөдү. Оленин эшикти акырын кага баштады эле, бирок эч бир тыбыш угулбады, ал анан терезеге жүгүрүп барып, кулак түрүп тыңшай баштады. Бир маалда эркектин катуу чыккан үнү аны айран таң калтырды.

— Жарайсың! — деди ак бапак кийген орто бойлуу казак баласы короо жактан Оленинге жакындай берип.

Мен баарын көрүп турдум, жарайсың!

Оленин анын Назарка экенин таанып, эмне кыларын да, эмне айтарын да билбей, унчукпай туруп калды.

— Жарайсың! Мына, азыр атаманга барамын, далилдеймин, атасына да айтамын. Карасаң-ой, бул хорунжийдин кызын! Өзүнө бир жигит жетишпей жаткан экен да!

— Өзүң менден эмнени каалайсың, эмне керек өзүнө — деген сөздү араң айтты Оленин.

— Эчтемкенин кереги жок, мен жөн гана атаманга барып айтамын. Назарка үнүн катуу-катуу чыгарып сүйлөдү, калыбы, атайы ушинтип жатса керек.

— Карасаң-ой, бул юнкердин балакетин!

Оленин калтырап купкуу болуп кетти.

— Бери келчи өзүң, бери келчи! —Ал тигинин колун мыкчый кармап алды да, өзүнүн үйүн көздөй дегдеңдете жетелеп жөнөдү.— Эч нерсе болгон жок го, кыз мени киргизбеди, мен да эчтеме... Кыз күнөөсүз...

— Ак-карасын ошол жактан териштирер... — деди Назарка.

— Бирок мен сага ооз басырык берейин... Ушундай туруп тур!...

Назарка унчукпай калды. Оленин үйүнө жүгүрүп кирди да, казакка он сом алып келип берди.

Эч нерсе болгон жок го. Бирок баары бир айыптуумун, мына муну ошон үчүн берип жатамын! Так кудай үчүн, эч кимге оозуңдан чыгара көрбө. Дегеле эчтеме болгон эмес.

— Кош, аман болуңуз,—деди күлүп Назарка, ошентти да чыгып кетти.

Назарка бул түнү станицага Лукашканын тапшырмасы менен — уурдалган аттарды жашыргыдай орун камдап коюу үчүн келген эле, ошентип, көчө менен үйүнө карай өтүп бара жатып, ары-бери баскан кишинин кадам дабышын угуп калган болучу. Ал эртеси күнү эртең менен сотняга кайтып барды да, мактанып туруп жолдошуна өзүнүң кантип он монетаны опоңой колго түшүргөнүн айтып берди. Эртеси күнү Оленин үй ээлери менен учурашкан учур. да бул жөнүндө эч ким эч нерсе билген эмес эле. Ал Марьяна менен сүйлөшпөдү да, аны көргөндө кыз тек жылмайып күлүп койду. Оленин түндү дагы да куру бекер короодо сенделип басып жүрүү менен уйкусуз өткөрдү. Кийинки күндү ал атайын аңчылык менен өткөздү да, кечке жуук өз жайынан качуу үчүн Белецкийге кетип калды. Ал өз жагдайынан коркуп, өзүнө өзү эми кайтып үй ээлерине барбоого шарт берди. Кийинки түндө Оленинди фельдфебель ойготту. Рота ошол замат эле чабуулга чыкканы жаткан эле. Оленин бул окуяга кубанып кетти да, эми кайтып станицага келбестирмин деп ойлоду.

Чабуул төрт күнгө созулду. Начальник өзүнүн жакын тууганы Оленинди көрүүгө ыкылас билдирип, ага штабда калуу жөнүндө сунуш этти. Оленин баш тартты. Ал өзү станицасыз тура албады да, үйүнө суранды. Чабуулга чыккандыгы үчүн төшүнө солдат крестин такты, ушуга өзү мурда ушунчалык кумарланып жүргөн эле, бирок азыр ал бул крестке таптакыр көңүл кош жана ушул убакытка чейин эч бир натыйжа чыкпай жаткан өзүнүн офицерликке сунуш этилген жагдайына да андан бетер кош көңүл болучу. Ал эч кандай бөтөнчө окуясыз эле Ванюша менен бирге алдыңкы чепке өтүп алды да, бир нече саатка өз ротасынан озуп мурда келди. Оленин Марьянага кароо менен бүткүл кечти крыльцоодо өткөрдү. Түнү бою ал кайрадан максатсыз, ойсуз короодо сенделип жүрүү менен болду.

XXXIII

Эртеси эртең менен Оленин кеч ойгонду. Үй ээлери бул учурда жок болучу. Ал аң уулоого барбады да, бирде китебин колуна алды, бирде эшик алдындагы крыльцоого чыкты, анан кайрадан үйгө кирип, төшөккө жатты. Ванюша аны ноокас экен деп ойлоду. Кечке маал Оленин ордунан чечкиндүү тура калып, жазууга киришти, ошол жазгандан

түндүн бир оокумуна чейин жазды. Ал кат жазды, бирок жөнөткөн жок, жөнөтпөгөн себеби, эч ким, канча деген менен баары бир анын чын көңүлдөн айтайын деген көкөй кескен оюн түшүнбөйт эле жана аны Олениндин өзүпөн башка эч бир жанга түшүнүүнүн эч бир кажети да жок эле. Мына, ал мындай деп жазды:

«Мага Россиядагылар кайгырып кат жазышат; алар мени ушул алыскы түпкүрдө көмүлөт деп коркушаг. Мени кеп кылышса: ал эми түркөй болуп кетет, бардык кызыктан куржалак калат, ичкиликке берилет, анын үстүнө дагы щору кайнап, казак аялына үйлөнөт дешет. Ермоловдун¹ айтканы тегин болучу беле: кимде-ким Кавказда он жыл кызмат этсе, ал же ичип кор болот, же болбосо бузулган аялга үйлөнөт дешет. Тү, эмне деген маскарачылык! Айтты-айтпады, маңдайына тоодой бак конуп, графиня Бхххнын күйөөсү болгону турганда, камергер же дворян болгону турганда, шорум кайнап, ушу мен куруп кетпесем болбойт беле. Мага баарыңар неткен жексурун, шордуу бейбак элеңер! Бакыт деген эмне, өмүр деген эмне, аны силер билбейсиңер! Өмүрдү эч бир ачакейсиз, өзүнүн сулуу калыбында бир жолу баштан кечирүү керек. Мен көз алдымда күндө көрүп жүргөн ажайып жайларды көрүү, билүү керек: адам буту баспас түбөлүк кар жамынган аскар тоону, теңир эгем өз колу менен жараткан тубаса сулуудай сымбаттуу алгачкы аялды көрүү керек, мына ошондо ким өзүн өзү курутканы жүргөнүн, ким чын өмүр же жалган өмүр сүрүп жүргөнүн, менби, силерби — баары тең айдан анык болот. Аттиң, өзүңөрдүн алданып азгырылган кылыктарыңар менен мага кандай жийиркеничтүү, жексурун көрүңгөнүңөрдү билсеңер! Менин көз алдыма мына менин уядай үйүмдүн ордунда, менин кара токоюм менен кыйбас махабатымдын ордунда, ошол мейман үйлөр, ошол чачын боёп, бирөөнүн зулпун жапкан зайыптар, ошол анткор эбиреген эриндер, ошол жашырылып майып болгон алсыз мүчөлөр, ошол сөз эместе апыртып сөз кылган мейман үйдүн былдырагы элестеген кезде менин төбө чачым тик туруп, жүрөгүм оозума кептеле түшөт. Көз алдыма ошол: «Эч кысасы жок, бай колукту болсом да, айбыкпа, келе бер» дегенди кебетеси менен баамдатып турган бай колуктулар; ошол баягы чакчелекей отургузуп тургузуулар, ошол арсыз арага түшүүлөр жана ошол арылбас ушкайыңдар, анткорлонуулар; бирөөгө кол берүү, бирөөгө баш ийкөө, бирөө менен сүйлөшүү сыяктуу эрежелер, акыр аягында ошол атадан балага мурас болуп, канга сиңип келе жаткан түбөлүк зеригүүлөр (жана ушунун баарын аң-сезимдүү түрдө, өздөрүнчө ушинтпесе болбойт деп билип туруп иштешет) элестейт. Силер бир гана нерсени түшүнгүлө же болбосо бир нерсеге ынангыла. Сулуулук эмне, чындык эмне экенин көрүү, билүү, түшүнүү керек, мыпа ошондо айтып лсүргөн кептериңер менен ойлогон ойлорундун, мага каалаган бакыттарыңар менен өзүңөргө каалагаң бакыттарыңардын бардыгынын күлү көккө сапырылат. Бакыт деген ал табийгат менен болуу, табийгатты көрүү, табийгат менен сүйлөшүү. «Анан дагы ал, кудай сактай көр, карапайым казактын кызына үйлөнүп, ак сөөктөрдүн коомунан биротоло куржалак калар» деп мен жөнүндө чың дилинен азап чегип жатышкан чыгар. Менин жалгыз гана тилегеним бул: силердин түшүнүгүңөрдө биротоло куруп, карапайым казактын кызына үйлөнүү, бирок антүүгө батынбагандыгымдын себеби, бул өңдүү орошон бакыт мениң маңдайыма сыйбайт эле.

¹ Ермолов А. П. (1777-1861) – орус генералы. 1812-жылдаг согуштун катышуучусу. 1816-жылдан 1827-жылга чейин Кавказдагы орус армиясына башчылык кылган. (*Котормочудан*).

Мен алгач ирет Марьяна деген казак кызын көргөндөн бери үч ай өттү. Өзүм чыккан чөйрөнүн тушүнүктөрү менен ырым-жырымдарына дале кыл жугузбаган кезим эле. Ошол кезде ушул аялды сүйүп каламын дегенге ишенчү эмесмин. Мен ага асман менен тоо көркүнө кандай суктансам, так ошондой суктанчумун, суктанбоого ылаажым жок эле, анткени ал да так ошондой ажайып сулуу болучу. Андан соң мен ошол сулуулукту тамашалап кароо, көрбөсөм көөнүм тойбогон өмүрүмдүн зарылдыгына айланганын сездим да, өзүмдөн өзүм: ушу мен сага ашык эмесминби? деп сурай турган болдум. Бирок терең ойлонуп көрсөм, өзүмдөн андай сезимдин бир да белгисин тапкан жокмун. Бул сезим жалгыздыктан зарыгып жар сүйүүнү эңсеген сезимге да, куру бекер сыртынан көлөкөсүнө ашык болгон махабатка да, ал тургай кала берсе, денеге кумардануу махабатына да окшочу эмес эле,— буларды мен башымдан кечиргенмин. Мага бар болгону ошол аял затын көрүү, үнүн угуу, жанымда жакын жүргөнүн билүү гана эле, мына ошол учурда бактылуумун десем да, айтор, көңүлүм жай таап, тынчтанат. Аны менен бирге болуп, ага колум тийгизген оюн-зоок кечесинен кийин өзүм мен ошол аял экөөбүздүн арабызда, ал тургай али таанылбаган күндө да, кандай жулкунсак да жубубуз ажырагыс жакындыктын бар экенин сездим. Бирок мен ошондой болсо да булкунуп көрдүм: ырас эле, өмүрүмдүн көкөй кескен максатын эч качан түшүнбөгөн аялды сүйүүгө болот болду бекен? деймин.— Ырас эле, бир гана сулуулугу үчүн аялды сүйүүгө болот болду бекен?—деп сураймын мен өзүмдөн, небак сүйүп калсам да, өзүмө ишенкиребей. Мен алгач ирет өзү менен сүйлөшкөн оюн-зоок кечесинен кийин биздин мамилебиз өзгөрүп кетти. Мурда бул аял мен үчүн тышкы табийгат дүйнөсүнүн, жат да болсо, көргөндүн көзүн суктантарлык сымбаттуу көрүнүшү сыяктуу эле; оюн-зоок кечесинен кийин ал мен үчүн адам болду, Мен бул бийкеч менен кездешип, сүйлөшө турган болдум, кээде атасынын жумуш иштеген жерине барып, кээде үйлөрүндө эл орунга отурганга чейин отура турган болдум. Ал тургай мына ушул жакын мамилелердин өзүндө да, кыз менин көз алдымда ошол мурдакысындай кирсиз таза, кол жетпес сымбаттуу калыбында калды. Кыздын жообу ар сөздүн маанисине карай, качан болбосун бир калыпта сабырдуу, сыймыктуу, жайдары, кайдыгер. Кээде наздакып эркелейт, бирок көбүнчө ар бир көз карашынан, ар бир сөзүнөн, ар бир кыймылынан ошол кош көңүлдүүлүктүн илеби келип турар эле, жек көрчү[^] эмес, кайра ошонусу менен күчтүү таасир калтырып, сыйкырдап алар эле. Кудайдын куттуу күнү калп эле жылмайып, өзүмчө алда кимге окшошууга аракеттенип, ичимден ынтызарлык менен куштарлануунун жан азабын чегип, кыз менен азилдешип сүйлөшө турган болдум. Кыз менин анткорлонуп жатканымды көрүп-билип турса да, жайдары жаркын көңүл менен тике карачу. Мага бул абал өтө оор боло баштады. Эми кыздын алдында жалганчылыкка баргым келбеди, ошондуктан көңүлүмдөгү оюм менен толгонгон дүнүйөлөрүмдүн баарын төкпөй-чачпай айткым келди. Айрыкча катуу ыза болгон жерим, ал бактын ичи эле. Өзүмдүн ошол кызга ашык болгондугумду сездирип, анта баштаган сөздөрүмдүн тим эле маанисиз чыккандыгы ушунча, ал тууралуу эске түшүрүүдөн да уяламын. Уялган себебим, ал кызга ошол сөздөрдү айтууга оозум барууга тийиш эмес эле, себеби ал ашык болгондугумду сездиргим келген сөздөрдөн ченемсиз бийик, жогору турган эле. Менин оозума кум куюлду да, ошол күндөн баштап абалым жан чыдагыс кыйын боло баштады. Эми мурункумдай тамашалашкан калыпта кала беремин деп, жер менен жер болгум келбеди, анан мен ошол кыз менен ээн-эркин, ачыктан-ачык сүйлөшүүгө алымдын жетпегенин сездим. Күйүтүмдөн өзүмдөн өзүм: ой, эми мен эмне кылышым керек? деп сурай турган болдум. Өзүмчө бет алды

кыялданып: кызды бирде көңүлдөшүм, бирде жубайым деп ойлоймун да, ал ойду да, бул ойду да тула боюм дүркүрөп жаныма жуутпаймын. Аны тамыр кылуу барып турган маскаралык эле. Бул өлүм дегендик эле. Аны байбиче кылуу, биздин офицер үйлөнгөн ушундагы бир казак аялы сыяктандырып, Дмитрий Андреевич Олениндин зайыбы кылуу мындан өткөн шумдук болор эле, Мына, эгерде мен кудуретим жетип Лукашка сыяктуу казак боло алсам, үйүр-үйүр жылкы уурдасам, шыңгытып чихирь ичсем, созолонтуп ыр ырдасам, киши өлтүрсөм, ким экенимди, эмнеге келгенимди ойлонуп да турбастан, мас болуп келип түндөсү кыздын терезесинен кире алсам кана? Анда кеп башкача болор эле: анда биз бири-бирибизди түшүнүшө алар элек, анда мен бактылуу боло алар элем. Мен бул турмушка бой уруп берилип көрдүм эле, өзүмдүн алсыздыгымды, өзүмдүн бузулгандыгымды ого бетер сезе түштүм. Мен өзүмдү, өзүмдүн татаал, кымкуут, азгындык менен өткөн өмүрүмдү унута албадым. Анан дагы келечектен андан бетер күдөр үзгөндөй түрүм бар. Мына бу кар жамынган аскар тоо менен ушул кол жеткис сымбаттуу, бактылуу аял күнүгө менин көз алдымда. Бирок мынабу жарык дүйнөдөгү жар болорлук жалгыз бакыт мен үчүн эмес, мына бу кыз мен үчүн эмес! Менин абалымдагы эң күйүнүчтүү нерсе ошол, кыздын жан дүйнөсүн сеземин, түшүнөмүн, бирок кыз мени эч качан түшүнбөйт. Анын түшүнбөгөндүгүнүн себеби менден төмөндүгүндө эмес, кайра тескерисинче, кыз мени түшүнүүгө тийиш эмес. Кыздын төрт тарабы кыбыла; ал табигаттын так өзү сыяктуу ашып-ташыбайт, өзү менен өзү. Ал эми мен болсом, быт-чыт болуп кыйрап бүткөн куру сүлдөрүмүн, ошентип жүрүп кыз менин түрү сууктугумду, менин азап тартып кыйналгандыгымды түшүнсө экен деймин. Далай түндү уйкусуз өткөрүп, эч кандай максатсыз кыздын терезесинин алдында сенделип басып жүрөмүн жана кандай абалда, эмне кылып жүргөнүмдү өзүм да билбеймин. Он сегизинде биздин рота чабуулга аттанды. Мен үч күнүмдү станицадан тышкары жерлерде өткөрдүм. Ичине муң толуп, эч нерсеге көңүлүм чаппады. Отряддагы ыр ырдап сайран куруу, карта ойноо, арак ичүү, сыйлык тууралу алып качты кептер мага күндөгүсүнөн Да жексурун көрүндү. Азыр мен үйүмө кайтып келдим өз үйүмдүн крыльцосунда туруп ошо кызды, өз үйүмдү Ерошка байкени, кар жамынган аскар тоону көргөн кезде кубанычтан жүрөгүм жарылгандай орошон күчтүү, жаңы сезим тула боюмду бийлеп алды да, ушул учурда мен бардыгын түшүнө койдум. Мен бул кызды өмүрүмдө биринчи ирет, бирден бир жан-дилим менен, чын жүрөгүмдөн бериле сүйөт экемин. Менин өз абалым өзүмө аян. Өз сезимимде кордойт экемин деп коркпоймун, махабатымдан уялбаймын, кайра аны менен сыймыктанамын. Мен сүйгөнүм үчүн айыптуу эмесмин. Бул менин ыктыярымдан тышкары болду. Мен өз махабатымдан башка бирөөнүн жолуна өзүмдү курмандыкка чаламын деп коргонуп көрдүм; мен өзүмчө Лукашка деген казак жигити менен Марьянканын ортосундагы махабатка кубандым, ошондогу тапканым, ичимдеги махабатым менен кызганычымды козутуу, өөрчүтүү гана эле. Бул алиги кол жеткис тилек деп айтылып жүргөн таза махабат эмес, аны мен баштан кечиргемин; бул ичте катылуу сезимдин көзү ачылган кездеги колуна тийгендин баарын камчыдай үйрүп өзүң иштеп, өз махабатыңа өзүң суктанып, берилип кетчү алоолонгон сезим да эмес. Аны да мен баштан кечиргенмин. Бул ыракат кумарлыгы да эмес, бул деген кандайдыр башка сезим. Балким, мен аны жаратылышты сүйгөндүктөн, жаратылыштын болгон-бүткөн сонун сулуу касиети бир гана ушунун боюна жыйналып, бир гана ошонун боюнан табылгандыктан сүйөрмүн; бирок да менде эрк жок, мен аркылуу аны алда кандай стихиялык күч сүйүп, кудай жараткан бүткүл аалам, бүткүл жаратылыш ушул махабатты менин жаныма кысып

киргизип: сүй дейт. Мен аны акылым менен эмес, бүткүл жаратылышым менен, жаным менен сүйөмүн. Аны сүйгөн кезде, мен өзүмдү кудай жараткан мына бул бактылуу дүйнөнүн бөлүнбөс бир бөлүгүндөй сеземин. Мен мурда өзүм салт жүргөн турмушумдан чыгарган жаңы ишенимдерим жөнүндө жазган элем, бирок көңүлүмдө ошол ишенимдердин кандай эмгек менен калыптанганын турмушта жарк этип ачылган жаңы жолду көргөндө, аны кандай гана кубанып кабыл алганымды эч ким биле албайт. Ошол ишенимдерден кымбат менде эч нерсе жок эле... Бирок... махабат келди, эми алардын баары тең жок, ал жөнүндө кап, аттигин-ай, дегендей өкүнүч да жок! Ал тургай ошол сыяктуу жанга эч бир жылуусу жок, жалаң акылдын маанайына арбалып, бир жактуу кастарлаганымды түшүнүүнүн өзү мен үчүн кыйын. Сулуулук келди да, бүткүл египеттик, турмуштук ички жумуштун бүткүл азаптозогунун күлүн көккө сапырды. Жок болуп кеткен нерсе жөнүндө өкүнүч да калган жок! Өзгөнүн жолуна өзүңдү курман кылуу — мунун баары түккө турбаган келжирек сөз. Мунун баары текебердик, башка түшкөн бакытсыздыктан баш калкалоо, бирөөнүн бактысына кызыгуудан башын ала качуунун айласы. Өзгө бирөө үчүн өмүр сүрүү, жакшылык иштөө! Эмне кылам антип? Жүрөктөгү бардык махабатым жалгыз өзүнө ооп, бардык ынтызарым ошол кызды сүйүү, ошол кыз менен бирге кайнап, бирге өмүр сүрүү болуп турганда. Өзгө эл үчүн эмес, Лукашка үчүн эмес, эми менин тилеген бакытым. Ошо башкаларды мен эми сүйбөймүн. Мурда болсо, муну өзүмчө жаман жорук дээр элем. Кыз кантет, мен кантем, Лукашка кантет, деп өлгүдөй кыйналар элем. Эми мага баары бир. Менин башымда ыктыяр жок, эрк жок, мени бийлеп башкарган, башка бир кудуреттүү күч бар. Кыйналам, бирок мурда өлүк экенмин, эми гана өмүр сүрө баштапмын. Бүгүн алардын үйүнө барам да, ушунун баарын төкпөй-чачпай кызга айтып беремин».

XXXIV

Ушул катты жазып болгондон кийин Оленин эл орунга отурган мезгилде үй ээлерине барды. Кемпир печтин ар жагындагы секиде жибек пилласын чыйратып отурган экен. Марьяна чачы жабылбаган калыбында чырагдандын жанында иш тигип отуруптур. Оленинди көргөндө кыз орДУнан учуп туруп, жоолугун алды да, печтин жанына жакындады.

— Эмне, отурбайсыңбы биз менен бирге, Марьянушка,— деди энеси.

— Жок, мен жылаңбашмын,— Ушинтти да, кыз секирип печтин үстүнө чыкты.

Оленинге кыздын тизеси менен түшүрүп жиберген сымбаттуу буту гана көрүндү. Ал кемпирди чай менен сыйлады. Кемпир коногун Марьянаны жиберип алдырган каймак менен сыйлады. Бирок талиңкени столго койгон соң, Марьяна дагы да секирип печтин үстүнө чыгып, эми Оленин кыздын жоодурай караган көзүн гана сизди. Алар чарбачылык жөнүндө сүйлөштү. Улита чоң эне коногуна эпилдеп жан-алы калбай, колдо барын алдына жайып салды. Кемпир Оленинге жибитилген жүзүм, жүзүм кошуп бышырган топоч, эң мыкты деген шарабын алып келип, алиги жей турган нанын билек күчү менен тапкан адамдарга гана таандык айрыкча, карапайым элдик, олдоксон жана сыймыктуу меймандостук салты менен Оленинди сыйлай баштады. Адегенде

мүнөзүнүн оройлугу менен ушунчалык таң калтырган кемпир эми өзүнүн кызына деген жөн гана жылуу мээриминен менен жигиттин жүрөгүн тез-тез козгоду.

— Кудайга каарыбызды төгүп эмне, атакеси! Керектүүбүздүн баары бар, кудайга шүгүр, чихирди да сыгып алдык, туздап да алдык, үч челек жүзүмдү сатабыз да, ичкенибизге да калат. Сен кетүү жагыңа шашпа. Ырдап-бийлеп, сени менен көңүл ачабыз тойдо.

— А той качан болот? — деп сурады Оленин, бүткүл каны бетине тээп чыга келгенин жана жүрөгүнүн баш аламан, өрөпкүй сокконун сезип.

Печтин ар жагында кыймыл жүгүрүп, жемишке чаккан тыбыштар угулду.

— Анын неси бар, келерки жумада тойлош керек эле. Биз даярбыз,— деп жооп кайтарды кемпир жай анчейин, Оленин кудум бу жарык дүйнөдө болбогон жана жок адамдай.— Мен Марьянушкама керектүүсүнүн баарын жыйнап, сактап койдум. Биз жакшы узатабыз. Бирок бир аз болуңкурабай турган бир жери бар. Лукашкабыз өтө эле аягы суюк болуп кетти. Таптакыр тентимиш болуп кетти! Тентектик кылып жүрөт! Жакында сотнядан бир казак келген эле, аны Ногойлууга барды дейт.

— Колго түшүп калбагай эле,— деди Оленин.

— Мен да ошону айтамын, сен, Лукашка, тентек болбо деймин! Ырас, жаш болгон соң, белгилүү го, оройлук кылат. Бирок ар нерсенин өз убактысы бар эмеспи. Ырастап бергениңди тартып алып кетипсиң, жылкы уурдапсың, абректи өлтүрүпсүң, жигит экенсиң! Эми ошонусу менен тынч жүрө турса кантет. Ал эми мына бу түрү менен таптакыр жаман болуп баратат.

— Мен да аны бир-эки жолу көргөнүм отряддан, өзү дале сайрандаганын коё элек экен. Дагы атын сатып жибериптир,— деди да Оленин печтин үстүнө жалт карады.

Чоң кара көздөр ага карап сес көрсөтө кастык менен жалтылдады. Жанагы айткан сөзүнөн эми ал өзү уялайын деди.

— Мейли! Ал эч кимге жамандык кылып жүргөн жери жок да,— деди бир убакта Марьяна.— Өз акчасына сайрандап жүрөт,— ушинтип, бутун салаңдатып, кыз печтен секирип түштү да, эшикти тарс жаап чыгып кетти.

Оленин кыз үйдө болгончо, аны көзү менен байкап отурду, анан эшикке карап элеңдеди да, өзүнө айтылып жаткан Улита чоң эненин кебинен эч нерсени түшүнбөдү. Бир нече мүнөттөн кийин меймандар кирди: Улита чоң эненин карыган агасы Ерошка менен, анан аларга удаа Марьяна Устенъка менен келди.

— Амансыңарбы? — деп чыйылдады Устенъка.— Дале сайрандап жүрөсүңбү? — деди Устенъка Оленинге.

— Ооба, сайрандап жүрөмүн,— деп жооп кайтарды ал, анан ушул учурда өзү кандайдыр бир нерседен уялып, ыңгайсызданды.

Анын кеткиси келди, бирок иретин таба албады. Унчукпай карап отуруу да мүмкүн эмес сыяктуу. Чал ага көмөктөштү: ал шарап сурады да, экөө отуруп шарап ичишти. Анан Оленин Ерошка менен ичти. Анан дагы башка казак менен. Анан дагы Ерошка менен. Ошентип, Оленин көп ичкен сайын көңүлү да зил баскандай оордой берди. Бирок чалдар эң сонун сайрандашты. Кыздардын экөө тең печтиң үстүнө отуруп алып, буларга карап, шыбырашуу менен болду, ал эми чалдар кечке чейин ичишти. Оленин эчтеме дебесе да, баарынан көп ичти. Казактар бирдеме дешип бакылдай башташты. Кемпир аларды чыккыла деп кубалап, кайра чихирь бербей койду. Кыздар Ерошка байкенин кылыктарына кыткылыктап күлүштү, анан бардыгы крыльцога чыкканда, саат он чен болуп калган эле. Чалдар калган түндү Олениндин үйүнө барып сайрандоону туура көрүштү. Устенъка үйүнө жүгүрүп кетти. Ерошка казакты Ванюшага ээрчитип алып кетти. Кемпир кепенин ичин жыйыштырууга кеткен болучу. Марьяна үйдө жалгыз калган эле. Оленин өзүн уйкудан эми эле ойгонгондой тың, сергек сизди. Ал бардыгын байкап, чалдарды алга коё берип, үйгө кайра кайтты: Марьянка жатып уктоонун камын көрүп жаткан экен. Ал кызга жакындап келип, бир нерсе айтмакчы болду эле, бирок үнү чыкпай калды анын. Кыз төшөккө отуруп, бутун астына жыйып алып, жигиттен түз эле бурчка чейин кетенчиктей жылып, үн-сөзсүз үрккөн кийиктей чочулай карады ага. Кыз, калыбы, андан корксо керек. Оленин муну сизди. Ал аяп кетип, өзүнөн өзү уялды, жана ошону менен кошо кыздын көңүлүн селт эткизип, эң кур дегенде ушул сезимди пайда кылганына ажептөөр ыракаттанып да калды.

— Марьяна! — деди ал.— Чын эле сен мени эч качан аябайсыңбы? Сен билсең го, өзүңдү кандай сүйөрүмдү.

Кыз дагы нарыраак жылды.

— Көрдүңбү, шараптын айтып жаткан сөзүн. Сага эчтеме болбойт!

— Жок, шарап эмес. Тийбечи Лукашкага. Мен үйлөнөмүн сага: — «Ушу мен эмне деп турамын? — деп ойлоду ал ушу сөздөр оозунан чыккан учурда.— Так ушул сөздөрдү мен эртең айтар белем? Айтамын, айтамын, кайталап азыр да айтамын»,— деп жооп кайтарды ага ички добушу.— Тиесиңби мага?

Кыз ага чындап сумсая карады эле, ушул учурда корккону өтүп кеткендей боло түштү.

— Марьяна! Мен эстен танып баратамын. Менде ыктыяр, эрк жок. Сен эмне буюрсаң, ошонун баарын орундаймын.— Ушундай ичти элжиреткен жылуу сөздөр өзүнөн өзү агытыла берди.

— Э, эмнеге калп айтып жатасың,— деп сөзүн бөлдү кыз өзүнө карай сунулган жигиттин колун шап кармай калып. Бирок кыз анын колун ары түртүп жибербеди, кайра аны өзүнүн күчтүү, капкатуу манжалары менен кыса кармады.— Мырзалар кара борчо адамдын кызына үйлөнчү беле? Бар, жөнө!

— Жок, өзүң тиесиңби? Мен баарына...

— А Лукашканы эмне кылабыз? — деди кыз күлүп. Жигит кыз кармап турган колун жулуп алып, кыздын жаш, багылан денесин катуу куушура кучактады. Бирок кыз кийиктей таптак ыргып кетип, жылаңайлак буттары менен жерге секирип түштү да, крыльцого жүгүрүп чыкты. Оленин эсин жыйган кезде, өз кылыгынан өлгүдөй чочуду. Ал кайрадан өзүн өзү кызга салыштырганда, тил жетпегендей жексурун көрүндү. Бирок жанагы айткан сөзүнө бир мүнөт өкүнбөстөн, ал үйүнө барды да, андагы шарап ичип отурган чалдарга көз жибербестен, төшөгүнө жатып, көптөн бери уктабагандай, алп уйкунун кучагына кирди.

XXXV

Эртеси күнү майрам болду. Кечинде бүткүл калк батып бараткан күндүн шооласында бир киер майрамдык кийимдери менен жаркырап көчөгө чыкты. Шарап демейдегиден көп сыгылды. Эмгектен элдин колу бошоду. Казактар бир айдан кийин жортуулга камына тургандыктан, көп үйлөрдө кыз узатуу, үйлөнүү тоюна даярдык жүрүп жаткан.

Аянттагы станица башкармасынын алдында жана биринчисинде таттуу даам, жемишке, экинчисинде жоолук, чыт сатылчу эки дүкөнчөнүн айланасында эл башка жердегиден көбүрөөк чогулган. Башкарма үйүнүн ирегесиндеги топурак супаларда оо-жасалгасы жок сур жана кара түстүү сыпайы чепкен кийген карыялар отурат, кээси туруп турат. Карыялар бир калыпта акырын гана өз ара эгиндин чыгышы, жаш жигиттер жөнүндө, коомдук иштер жөнүндө жана илгеркинин кишилери тууралуу аңгеме-дүкөн; курушуп, жаш муунга бакыя, кош көңүл карап коюшат. Чалдардын жанынан өтүп бара жатып катындар менен кыздар бир пас токтой калып, баштарын төмөн ийишет. Жаш казактар урмат менен жүрүшүн акырындатып, бапактарын алып, аны бир аз убакыт башынын алдына кармап турушат. Абышкалар үнсүз жымжырт боло калышат. Бири катаал, бири жылуу жүз менен, алар жандарынан өтүп бара жаткандарга чолуй карап, баштарындагы бапактарын акырын алып, кайтадан кийишет.

Казак кыздары хороходду али башгаша элек, тек гана топ-топ болуп, үстүлөрүнө жаркыраган ачык түстүү бешманттарын кийип, башы менен бетин чүмкөй ак жоолуктарын байлап, жайдак жерлер менен үй ирегесиндеги топурак супаларда, күндүн кыйгач шооласы түшпөгөн көлөкөлөрдө шыңгыр-шыңгыр сүйлөшүп, күлүп отурушат. Кичинекей балдар менен кыздар топ ойноп, топторун ачык асманга ыргытып, чуру-чуу түшүп, чый-чуй этип аянтта жүгүрүп жүрүшөт. Жаш өспүрүм кыздар аянттын экинчи жак бурчунда эмитен эле хороходду баштап, ипичке, жазганчаак үндөрү менен чыйылдап ыр ырдап жатышат. Катчылар, аскердик жеңилдик алып бошонгондор менен майрамда үйгө келген жаш жигиттер, үстүлөрүнө жээгине околуу тасма тигилген кооз ак жана жаңы кызыл черкесче чапандарын кийип, майрамдын кубанычынан жүздөрү жадырап, эки-үчтөн болуп кол кармашып, катындар менен кыздар тобунун биринен соң бирине барып токтоп, казак кыздары менен тамашалашып, ойношот. Үстүндө жука ноотудан тигилген околуу көк черкесче чапаны бар дүкөнчү армян ар жагынан нечен түстөгү бүктөлүү жоолуктар каткабаты менен көрүнгөн эшиктин оозунда турган калыбында

чыгыш еатуучусуна таандык текебердик жана өзүнүн керек экенин сезген кекирейүүчүлүк менен кардарды күтүүдө. Майрамды көрүү үчүн Теректин ар жагынан келген жээрде сакал, жыңайлак эки чечен таанышынын үйүнүн жанында жүйүртө отуруп, кичинекей канжаларын көңүл кош соруп, түкүрүнүп, элге карап коюп, тез-тез кырылдап чыккан үндөрү менен бири-бирине сөз кайырышат. Андасанда майрамдын көркүн бузуп, эски шинель кийген солдат, аянттагы кызыл-жашыл кийинген топтун арасы менен шашылыш өтүп бара жатат. Кээ жерлерде эмитен эле сайран курган казактардын мас ырлары угулат. Бардык үйлөр бекитилген, баскычтар кечтен бери жуулуп коюлган. Ал тургай кемпирлерге чейин көчөгө чыккан. Какжыраган кургак көчөлөрдүн туш келген жеринде, чаң-тозоңдун ичинде, таман астында дарбыз менен ашкабак жемишкесинин кабыктары чачылып жатат. Аба жылуу жана тынч, ачык асман көгүлтүрлөнүп жаркырап турат. Үй чатырларынын ар жагынан шыкаалай көрүнгөн күңүрт ак тоо кыркалары жакын сыяктанып, батып бараткан күндүн шооласына чөмүлүп, кызгылттанат. Анда-санда суунун ар жагында атылган замбиректин күркүрөгү алыетан келип жетет. Бирок станицанын үстүндө бири-бирн менен улаша нечен түрдүү шатыра-шатман майрам күнкү добуштар ташкындайт.

Оленин Марьянаны көрөр бекем деп эртең менентен бери короодо басып жүрүү менен болду. Бирок кыз жыйналып болуп, чиркөөгө намазга кеткен эле, анан жемишке чагып, үйдүн топурак супасында отурду, бирде жолдош кыздары менен бирге үйгө жүгүрүп келип, патерчиге жайдарылана жылуу жүз менен карап өтөт. Оленин аны менен өзгөлөрдүн көзүнчө да тамаша сөзгө баруудан айбыкчу эле. Ал Марьянага кечээки көңүлүндөгүсүн толук айтып, кыздан чечкиндүү бир сөз уккусу келди. Ал дагы да кечээ күнкү кечкидей ыңгайлуу учурду күттү; бирок анын ыңгайы келбеди, ал эми мына ушундай арабөк абалда кала берүүгө ал өзүн мындан ары дармансыз сизди. Кыз дагы көчөгө чыкты, ошол учурда бир пас аялдай туруп, кайда бара жатканын өзү да билбестен, ал да тигил кыздын кеткен жагына карай жөнөдү. Ал көгүлтүр атлас бешманты жалтылдап Марьяна отурган бурчтан өтө бергенде, арка жагынан угулган кыздардын күлкүсү жүрөгүн тыз дегизип жиберди.

Белецкийдин үйү аянтта болучу. Оленин анын жанынан өтүп баратканда, Белецкийдин: «Кириңиз»,— деген үнүн укту да, ошондо кирди.

Кичине сүйлөшкөндөн кийин экөө терезеге келип огурду. Көп кечикпей буларга жаңы бешмант кийген Ерошка кошулду да, жандарындагы полго жайгашты.

— Мынабу ак сөөктөрдүн тобу,—деди Беленкий бурчтагы кызыл-жашыл кийимчен топту папиросу менен нускап коюп жана жылмая күлүп.— Меники да ошондо, көрдүңүзбү, тетиги кызыл бешмантчанды. Бул жаңы буюм. Эмнеге хороход башталбай жатат? — деп кыйкырды Белецкий терезеден башын чыгара карап.— Бир пас тура тургула, күүгүм кирери менен биз да барабыз. Анан өздөрүн Устенъканыкына чакырабыз. Алар менен бир шапар тебели дейсиң.

— Мен да келемин Устенъканыкына,— деди Оленин үзүлдү-кесилди.— Марьяна болобу?

—Болот, келиңиз! — деди Белецкий кенедей да таң калбастан.— Өтө адемий эмес бекен,— деп кошумчалады ал кызыл-жашыл кийимчен топту нускап.

— Ооба, өтө! — деп кубаттап койду Оленин көңүл кош көрүнүүгө тырышып,— Мындай майрамдарда,— деди анан дагы ал,— мени дайыма тан калтыра турган нерсе, эмнеликтен ушундай бүгүн, айталык, числонун он беши болду деп, капысынан эле элдин баары шатыра-шатман көңүлдүү боло калат болду экен? Кайда карасаң да майрамды көрөсүң. Көздөр да, өңдөр да, үндөр да, кыймыл-аракеттер да, кийим-кечек да, аба да, күн да — баары тең майрамдагыдай. Ал эми бизге болсо майрам жок.

— Ооба,— деди мындай пикирлерди жактырбаган Белецкий.— А сен эмнеге ичпейсиң, чал? — деди ал Ерошкага карап.

Ерошка Белецкийди көрсөтө Оленинге көзүн кысып койду:

— Ой, эмнеге мынча текебер сенин бул коногуң?

Белецкий стаканын көтөрдү.

— Алла бирды,— деди да, ал ичип жиберди. (Алла бирдынын мааниси: кудай берди — бул кавказдыктардын баш кошуп шарап ичкенде айтуучу адаттагы кошомат сөзү).

— Сау бол (соо бол),— деди Ерошка жылмайып, ошентти да, стаканын көтөрүп жиберди.— Сен майрам дейсиң! — деди ал Оленинге туруп баратып терезеге караган калыбында.— Ушу да майрам бекен! Сен илгеркинин адамдарынын кандай сайрандаганын көрсөң го! Катынкыздар чыга турган эле ушундай кездерде сарафандарын кийип, айлана жээктерин околлоп таштаган болор эле. Төштөрүнө бүтүндөй эки катар кылып алтын теңгелерди тагып ташташчу. Баштарына алтын шөкүлө кийип алышчу. Басып кеткен жерлеринин баары шылдыр-шылдыр, шуудуршуудур добушка толуп кетчү! Ар катындын өзү, турган бир каныша дейсиң. Кай бир кезде үйүр-тобу менен каптап чыга келип, обон-күүсүн чалып кирген учурда, айланатегерек жаңырыктап кетер эле; ушинтип түнү бою сайрандашчу. Ал эми казактар челекти аянтка тоголотуп алып чыгып, тегеректей отуруп алып түнү бою, таң атканча ичише турган. Же болбосо бири-бири менен кол кармашып, станицаны бойлоп селдей каптап жөнөшчү. Бирөө жарымды кездештирсе, бирге ала кетишчү, ошентип улам бирөөнүкүнө кыдырып, шапар тээп жүрүшкөнү. Кай бир кезде үч күн удаасы менен сайрандашчу. Ушундайда атам келе турган эле, ал эсимде, бүткөн бою кыпкызыл болуп шишип кеткен, башында бөркү жок, баарын жоготкон, келет да кулайт. Энем мындайда маани-жайды биле коюучу, жаш икра менен чихирь алып келип берет да, башын жазсын деп, өзү станицаны чарк айланып, анын бөркүн издеп кетет. Ошол жаткан бойдон эки сутка баш көтөрбөй уктайт. Мына ошондой адамдар болгон! Ал эми азыркылар эмне?

— Ошондо кыздар кантишчү эле тиги сарафан кийген? Өзүнчө сайрандачу беле? — деп сурады Белецкий.

— Ооба, өзүнчө! Ушундайда казактар келип, же атка салт минип алып, жүргүлө хороваддун тобун бузабыз деп куюндата чаап жөнөшчү, а кыздар болсо колдоруна чокмор алып алышчу, Масленица майрамы болгон кезде куюндатып келип бир атчан жигит качырып кирип барса, кыздар төтөп сазайын колуна беришет, атын да сабайт, жигиттин өзүн да сабайт. Тобун бузса, сүйгөн кызын алдына өңөрүп алып качат.

Ошенткен соң энекебайымдын, эркетайымдын эми сүйбөскө аргасы жок. Жана кыздар болгондо да кандай эле десеңчи! Өңчөй каныша!

XXXVI

Ушул учурда каптал жаккы көчөдөн аянтка эки атчан чыга келди. Алардын бири Назарка, экинчиси Лукашка болучу. Лукашка өзүнүн кабардин тукумундагы ток аргымагынын үстүндө бир жагына саал кыйшайыңкы отурат, аргымагы такыр жолдо элпек басып, жылтырак чоктугу үкүдөй үлпүлдөп, көркөм башын чулгуп келет. Чебер жайгаштырылган капталуу мылтык, аркадагы алты атар менен ээрдин арт жагындагы бүктөлүү бурка Лукашканын тынч жакын жерден келе жатпаганын далилдеп турган эле. Анын бир капталына кербездене отурушунда, атынын бооруна угулар-угулбастай кылып, сылай камчылаган колунун шалкы кыймылында, айрыкча анын айланасына сүзө, жогорудан теңсинбей карап, жалт-жулт эткен кара көздөрүндө өз боюнан күч атасын тааныбагандык менен жаштыкка таандык эр көкүрөктүүлүк байкалып турган эле. «Көрдүңөрбү, эр жигитти?» — деп келе жаткандай эле анын жанжагына жалтак-жалтак караган көздөрү. Күмүш ээр-турмандуу сулуу аргымак, бойдогу каруу-жарак, келбети келишкен казактын өзү да аянтта турган бүткүл калктын назарын өзүнө оодарды. Кагелес жана жапалдаш бойлуу Назарканын кийими Лукашканыкынан алда канча начар эле. Абышкалардын жанынан өтө берерде Лукашка аялдап, ак саңсаң бөркүн чачын кырдырган кара башынан саал жогору көтөрдү.

— Кандай, ногойлордун көп жылкысын тийдиңби? — деди арыкчырай кичинекей чал түйүлгөн кабагынын астынан тунжурай карап.

— А сен санагансың го, ата, бу сураганыңа караганда,— деп жооп кайтарды Лукашка тескери бурула берип.

— Баса, баланы жаныңа бекер эле ээрчитип жүргөн экенсиң го,— деди чал ого бетер тунжурап.

— Көрдүңбү, ибилистин баарын билип отурганын!— деп ичинен күбүрөдү Лукашка өңү сустая калып, бирок ушул учурда казак кыздары топтошуп турган бурчка көзү түшүп, атынын башын ошо жакка бурду.

— Амансыңарбы, кыздар! — деп бакылдады ал күчтүү, кубулжуй чыккан үнү менен, атынын башын тартып токтой калып.— Картайып калыпсыңар го менсиз, мастандар!— Анан езу күлүп жиберди.

— Амансыңбы, Лукашка! Амансыңбы, атакеси! — деген шайыр үндөр угулду.— Акчаны көп алып келдиңби? Белекбечкек алып бербейсиңби кыздарга! Көпкө келдиңби? Көрбөгөнүбүзгө өтө көп болуп кетти го.

— Назарка экөөбүз бир түн сайрандоого учуп келдик,— деп жооп кайтарды Лукашка, атына камчы ойното, кыздарды жөөлөтүп.

— Марьяна да сени таптакыр унутайын деп калган,— деп чыйылдады Устенъка Марьянаны чыканагы менен нукуй, ипичке күлкүсү менен шыңк-шыңк күлүп.

Марьяна аттан саал алыстап, башын чалкалата, бакыраң көздөрүн жалтылдатып, казакты карады.

— Кептөн бери көрүнбөй кеттиң эле? Эмнеге атың менен жөөлөтүп жатасың? — деди кыз салкын жүз менен терс бурулуп.

Лукашка айрыкча көңүлдүү сыяктанды. Анын жүзү жаштыктын оту менен кубанычтан гүлдөй жайнап турган. Марьянанын салкын жообу, сыягы, айран таң калтырса керек аны. Заматта кабагы бүркөлө түштү.

— Үзөңгүнү теминчи, тоого алып кетейин, энекебайымай! — деп кыйкырып жиберди ал, кудум жаман ойду жууткусу келбегендей, кыздарды ортосунда атын алчактатып. Ал Марьянага эңкейди.— Өбөйүнчү, тим эле бар го укмуштуудай өбөйүн дейсиң!

Марьяна анын көзүнө көзү учурай калган кезде капыстан кыпкызыл болуп кетти. Кыз кийин боло берди.

— Ары барчы деги! Бутумду бастырасың,— деди кыз, анан башын төмөн түшүрүп, сызыгы бар көгүлтүр байпагы эти менен эт болуп жабышып турган, жээги ипичке күмүш око бастырылган кызыл чувяк кийген өзүнүн сымбаттуу бутуна карады.

Лукашка Устенъка менен сүйлөшө кетти, ал эми Марьяна колунда көтөргөн баласы бар бир казак аялынын жанына келип отурду. Наристе кызга умтулуп, болпойгон кичинекей колу менен кыздын көк бешмантынын өңүрүндө салбыраган мончогунын жибине жармашты. Марьяна наристеге эңкейе, көзүнүн кыйыгы менен Лукашкага карап койду. Лукашка бул мезгилде черкесче чапанынын ички жагындагы кара бешмантынын чөнтөгүнөн таттуу даам жана жемишке салган түйүнчөктү алып жаткан эле.

— Курмандыкка чалдым баарыңарга,— деди ал түйүнчөктү Устенъкага берип жатып, анан Марьянкага күлүндөп карап койду.

Дагы да кыздын жүзүнөн бушаймандык байкалды. Жоодураган көздөрү туман баскандай тунарып кетти. Кыз жоолугун эрдинен төмөн түшүрдү да, капысынан өзүнүн мончогуна кармаган наристенин ак бетине башын тийгизип, үстөккө-босток өпкүлөп кирди. Бала кичинекей колу менен кыздын дагдагай төшүн түрткүлөп, кызыл ээк оозун ачып, бакырып сала берди.

— Тумчуктурдуң го жигитти? — деди баланын энеси, аны кыздан ажыратып жана бешмантынын түймөсүн агыта эмизүүгө оңтойлонуп.— Андан көрө жигит менен сүйлөшсөңчү.

— Атымды жайлаштырайын, келип Назарка экөөбүз түнү бою сайрандайбыз,— деп Лукашка атына камчы салды да, кыздардын жанынан куюндата жөнөп кетти.

Назарка менен Лукашка каптал жаккы көчөгө бурула беришип, экөө катар турган эки үйдүн жанына келип токтошту.

— Эңсеген нерсебизге жеттик бейм, тууганым! Тезирзэк кел! — деп кыйкырды Лукашка коңшу короонун жанында атынан түшкөн жолдошуна, анан атын өз короосунун токума дарбазасынан этиет жетелеп киргизип жатып,—Аманбы, Степка! — деп үн катты ал дудукка, эжекеси да майрамдагыдай жасана кийинген калыбында көчө жактан атты алайын деп келе жаткан эле. Ал эжесине атты отко кой, бирок үстүнөн ээр-токумун алба дегенди ымдап көрсөттү.

Дудук атты көрсөтө өрөпкүй гүүлдөп, тамшанды, анан аргымакты тумшугунан өөп койду. Мунусу, өзүм атыңды жактырамын, келишкен сонун ат экен, дегендегиси эле.

— Аманбы, энеке! Эмне, көчөгө дале чыга элек белең? — деп добуштады Лукашка аркасындагы мылтыгын сүйөй кармаган калыбында баскычка көтөрүлө берип.

— Мына күткөн да, ойлогон да жок элем,— деди кемпир,— ал эми Кирка сени келбейт деген.

— Чихирь алып келе койчу барып, энеке. Мага Назарка келет, майрамдын ырымын жасайбыз.

— Азыр, Лукашка, азыр...— деп жооп кайтарды кемпир.— Биздин катындар сайрандап жүрүшөт го. Байкасам, биздин дудук да кеткен бейм.

Ошентип, ачкычтарын алып, кемпир шашып-бушуп жер кепеге кетти.

Назарка атын жайлап болгон соң, ийниндеги мылтыгын алып, Лукашканыкына кирди.

XXXVII

— Соо бол,— деди Лукашка энесинен мелт-калт толтура бир кесе чихирди алып, аны эңкейген башына эптеп жеткирип.

— Көрдүң го, аңгемени,— деди Назарка,— Бурлак карыянын эмне дегенин уктуңбу: «Жылкыны көп тийип кайттыңбы?» — деген жокпу. Билет окшойт.

— Сыйкырчы бейм! — деп кыска жооп берди Лукашка.— Ошол да сөз болуптурбу? — деп кошумчалады ал башын силкип коюп.—Эми алар суунун ар жагында. Изде.

— Баары бир чатак.

— Эмне чатагы бар экен! Чихирь алып барып бер өзүнө, эртең. Мына ошондой иштөө керек, ошондо эчтеме да болбойт. Азыр сайрандоо керек. Ич! — деп бакырды Лукашка, ушул сөздү Ерошка карыя айткандай добуш менен.— Көчөгө оюнга чыгабыз, кыздарга. Сен барып бал ал, же болбосо мен дудукту жиберейин. Таң атканча шапар тебебиз.

Назарка жылмайып койду.

— Ошентип, көпкө болобуз го дейм? — деди ал.

— Оболу сайрандайлык да! Жүгүр аракка! Ме, акча!

Назарка эпилдеп Ямкага жүгүрө жөнөдү.

Ерошка байке менен Ергушов жырткыч куштарча оюн тамаша болгон жердин баарын шимшип билип, экөө тең мас, биринен соң бири үйгө кирип келди.

— Алып кел жарым челегин! — деп айкырды энесине Лукашка чалдардын саламына жооп иретинде.

— Кана, айтчы, шайтан бала, кайдан уурдадың? — деп бакырып жиберди Ерошка байке.— Жарайсың! Жактырамын!

— Аа, жактырамын де! — деп жооп кайтарды күлүп Лукашка.— Кыздарга болсо юнкерлерден салам-дуба ташыйсың. Ой, какбаш чалым-ай!

— Калп, мына мунуң калп! Ай, Марка-ай! (Чал каткырып жиберди). Жанагы шайтан кандай жалынды дейсиң мага! Барып, тил алдырып берчи дейт. Флинтасын берген. Жок, куда урсун! Мен азгырат элем го, бирок сени аяймын. Кана, аңгемеңди айт, кайда болдуң? — Ошентип, чал татарча сүйлөп жиберди.

Лукашка эрди-эрдине тийбей ага тез жооп кайрып отурду.

Ергушов татар тилине чоркок болгондуктан, анда-санда гана орус сөзүн кыстырып коёт.

— Мен айтып атам го, жылкы тийди деп. Мен аны анык билемин, деп ырастап койду.

— Жолго Гирейка экөөбүз чыкканбыз,— деп аңгемелеп кирди Лукашка. (Анын Гирейханды Гирейка деп атоосунда казактар үчүн байкалып турган эр жүрөктүүлүк жаткан эле).— Дарыянын ар жагында баатырсынып жүргөн эле, мен бул талаанын коён жатагынан бери билемин, так төбөсүнөн түшүрөмүн деп, мындай чыккан соң, түн көзгө түртсө көрүнгүс караңгы болучу, адашты да калды, ошо Гирейкам менин, тигиндей бултактайт, мындай бултактайт, бирок баары бир куру убара болду. Айылды таппаса, абдан куруганыбыз. Оңго карай ооп кетсек керек кыязы. Тим эле түн ортосуна чейин издедик. Ушул учурда тилегиңди бергир, иттер улуп сала бербеспи.

— Акмаксыңар,— деди Ерошка байке.— Биз да ушинтип адашчубуз түнкүсүн ай талаада. Жин билеби кай жер экенин! Ушундайда бир дөбөнүн башына чыга келип, карышкыр болуп мына минтип улучумун! (Ал колун оозуна чогулта кармап, улуп сала берген кезде тим эле бир үйүр карышкыр үн кошуп чурулдап улугандай болуп кетти). Жакын эле жерден иттер үрүп үн катат. И, анан таптыңарбы?

— Таптык. Шапа-шуп ноктолой салдык. Назарканы ногой катындар кармап ала жаздабаспы, бир кызыгы!

— Ооба, сага, кармап ала жаздашты,— деп тултуңдады кайтып келген Назарка.

— Бери чыктык; Гирейка дагы адашты, кайдагы бир кум толкунга алып барбаспы. Ушу Теректи көздөй келе жаткан сыяктандык эле, карасак, таптакыр ай талаага кетип баратыппыз.

— А сен жылдыздарга карасаң болмок экен,— деди Ерошка байке.

— Мен да ошону айтамын,— деп илип алып кетти Ергушов.

— Ооба, карайсың айлана таш караңгы болуп турганда. Анан тигиндей жанталаштым, мындай жанталаштым! Бир байталды кармап, жүгөн салып миндим да, өз атымды бош коё бердим; алып чыгат деп ойлодум. Ошондо ал кайтты го деп ойлойсуң? Жаныбар кошкуруп-кошкуруп, тумшугун жерге төшөп жиберген эле... Алга чаап чыгып, түптүз станицадан бир чыкты. Ошонусуна шүкүр, болбогондо таң сүттөй агарып калган эле; жаңы гана токойдун ичине алып барып, аттардын караанын жашырып үлгүрдүк. Нагим суунун аркы өйүзүнөн келип алып кетти.

Ергушов башын чайкады.

— Мен да ушуну айтамын, шамдагайлык кылган. Ал көппү?

— Баары тең мында,— деди Лукашка чөнтөгүн чаап коюп.

Кемпир ушул учурда үйгө кирди. Лукашка андан аркысын айтпай койду.

— Ич! — деп зоңк этти ал.

— Гирчик экөөбүздүн да ушундай түн катып жолго чыкканыбыз бар... — деп баштады Ерошка.

— Ие, сенин кебинди угуп түгөтө албайсың,— деди Лукашка.— А мен кеттим.— Ушинтти да, саптуу кеседеги шарапты бир көтөрүп ичип салды да, белиндеги белбоосун катуураак тартып, Лукашка сыртка чыкты.

XXXVIII

Лукашка тышка чыккан учурда абдан каш карайып калган эле. Күзгү түн салкын да, тунжурап желсиз да болучу. Толукшуган алтын ай аянттын бир жагында бой созгон кара теректердин далдасынан сүзүп чыгып келе жаткан. Кепелердин морлорунан көтөрүлгөн түтүн туман менен туташа станицанын үстүнө төшөлүп жатты. Кээ бир жерлерде терезелерден оттор жылтырайт. Тезектин, чапранын жана тумандын жыты абага суудай сиңип, жайылып кеткен. Кобур-собур сөздөр, кыраан каткы күлкүлөр, созолонгон ырлар жана жемишке чаккан дабыштар ушундай эле аралаш, бирок күндүзгүдөн даана угулат. Ак жоолуктар менен бапактар караңгыда кашаалар менен үйлөрдүн жандарынан топ-топ болуп көрүнөт.

Аянттагы эшиги чалкалата ачылган жана жарыгы жаркырай жанган дүкөнчөнун каршысында казактар менен кыздар тобу бирде караңдап, бирде агараңдап, заңкылдаган обон, оюн-күлкү жана дуулдап сүйлөшкөн добуштар угулат. Бири-бири

менен кол кармашып алып, кыздар чандак аянтта ыргала басып, тегеренип жүрүшөт. Арыкчырай жана кыздардын эң эле түрү суугу ыр баштады.

Түнөргөн токой четинен,
Ай-да-люли!
Көгөргөн бактын четинен,
Кербезденип келатты эки эр жигит.
Экөө бирдей боз бала бойдок жүргөн.
Келатып экөө бирдей токтой калды,
Токтой калып, чырлашты бир азыраак.
Ошо кезде чыгып келип бир сулуу кыз,
Буларга деди мындай: мынакей мен
Экөөндүн бириңе буюрамын.
Ошентип, буюрду ал ак жигитке,
Ак жигитке чачтары тармалданган.
Жигит кызды алды да оң колунан,
Бастырды айландыра элдин баарын,
Жолдошунун баарына мактангандай:
«Кандай, деп, туугандар-ай, менин жарым!»

Кемпирлер ошол жерге жакын туруп, ырга кулак төшөп калышкан. Кичинекей балдар менен кыздар караңгыда тегерене жүгүрүп, бирин-бири куушуп ойноп жүрүшөт. Тегеректеп турган казактар өтүп бара жаткан кыздарга тийишип, анда-санда хороходду бузуп ичине кирип кетишет. Эшиктин караңгы лсак бетинде черкесче чапандары менен бапактарын кийген Белецкий менен Оленин казактардын сүйлөшкөндөрүнөн башкача түрдө, үнүн катуу чыгарбай, бирок угулгандай кылып өз ара аңгемелешип, элдин назарын өздөрүнө бурганын сезип турушат. Жандарындагы хороходдо кызыл бешмант кийген толугураак Устенъка менен жаңы көйнөк, бешмант кийген келбеттүү Марьяна жүрөт. Оленин менен Белецкий Марьянаны Устенъка менен бирге хороходдон кантип бөлүп алып кетүүнүн айласын сүйлөшүп турган эле. Белецкий, Оленин жөн гана көңүлүн көтөргүсү келген экен, деп ойлоду, бирок Оленин кудай-таала маңдайына эмне жазганын күтүп жүргөн эле. Ал канткенде да ушу бүгүн Марьяна менен обочо жолугушуп, ага оюндагысынын бардыгын төкпөй-чачпай бүт айтып, кыздан менин жарым болууга ыктыярың барбы, жүрөгүң каалайбы дегенди сурап билгиси келген

болучу. Бул маселенин небак эле өзү үчүн тескерисинче чечилгенине карабастан, ал өзүнчө көңүлүмдү толкуткан нерсенин баарын дарманым жетип айтармын, кыз аны түшүнөр деп үмүттөндү.

— Эмнеге муну мага эртерээк айтпадыңыз,— деди Белецкий,— мен сизге ыңгайын келтирет элем го Устенъка аркылуу. Сиз ушундай бир кызык кишисиз!

— Кантебиз эми? Бир убактары, эң жакын арада мен сизге баарын айтамын. Азыр жөн гана, кудай үчүн, эбин таап, Марьянаны Устенъканыкына келтире көрүңүз.

— Макул. Бул оңой... Ошентип, сен ак жигитке буюра турган болдуңбу, Марьяна, ыя? Лукашкага буюрбайсың го? — деди Белецкий сыпайылык үчүн оболу Марьяна менен сүйлөшүп, анан жообун күтпөстөн Устенъканын жанына барды да, андан өзүң менен бирге Марьянаны ала кел, деп өтүнө баштады. Ал айтып үлгүргөнчө болбой, ыр баштоочу экинчи бир ырды созолонтуп жөнөдү да, кыздар бири-бирин коштоп кетишти. Алар мындай деп ырдашты:

Ар жагында бакчанын
Жүрдү жигит сейилдеп.
Ары-бери көчө менен
Биринчи ирет өткөндө,
Булгады ал он колун,
Экинчи ирет өткөндө,
Булгады көк калпагын,
Үчүнчү ирет өткөндө,
Аялдады азыраак.
Аз аялдап айтты наз:
«Келгим келди мен сага,
Наз айтууга, эркем-ай.
Эркем неге чыкпайсың,
Сейилдөөгө бакчага?
Же болбосо, эркем, сен
Теңсинбейсиңби мени,
Кийинчерээк, эркем-ай,
Тынч аласың сен дагы,

Кудаларды жиберип,
Куда түшөм мен сага,
Жар кыламын өзүмө,
Ыйлайсың го сен менден,»
Айтар сөзүм билгенмин,
Айта албай жүргөнмүн.
Сейилдеп чыктым бакчага,
Келип жашыл бакчага
Таазим эттим досума.
«Таазим эттим, Эркетай,
Колдон учту жүзаарчы.
Эркетайым, ырайым эт,
Ак колума алайын,
Ак колуңа сен да ал.
Сүйчү мени, эркетай,
Кантеримди билбедим,
Не тартуулайм эркеме,
Сүйгөнүмө өзүмдун
Шалы жоолук берейин,
Берейин да шол үчүн
Беш кайтара өбөйүн,»

Лукашка Назарка менен хороходду жарып кирип, кыздардын арасында жүрүүгө бет алды. Лукашка күчтүү добуш менен обон созуп, колун сермеп, хороходдун ортосунда жүрдү.

— Кана, чыккыла бирөөңөр! — деди ал.

Кыздар Марьянканы түрткүлөштү; анын чыккысы келбеди. Ырдын арасынан шыңкылдаган ипичке күлкү, тарстарс урган, өбүшкөн, шыбырашкан добуштар угулуп жатты.

Олениндин жанынан өтүп бара жатып, Лукашка ага башын ийкеди.

— Дмитрий Андреич! Сен да келдиңби оюн көрүүгө? — деди ал.

— Ооба,— деп үзүлдү-кесилди жана салкын жооп берди Оленин.

Белецкий Устенъканын кулагына эңкейип, бирдеме деди. Кыздын жооп кайтаргысы келди эле, бирок үлгүрбөдү да, экинчи жолу өтүп бара жатып:

— Макул, келебиз,— деди.

— Марьяна да келеби?

Оленин Марьянага эңкейди.

— Келесиңби? Ыракым эт, эң болбосо бир мүнөткө. Мен сени менен сүйлөшүүм керек.

— Кыздар келсе, мен да келемин.

— Мени өтүндү деп айтасың го? — деп сурады ал кайра дагы кызга эңкейип.— Сен бүгүн көңүлдүүсүң.

Кыз бул учурда жигиттен озуп бара жаткан эле. Ал кыздын артынан ээрчиди.

— Айтасыңбы?

— Эмнени айтайын?

— Ушундан үч күн мурдакы өтүнүчүмдү,— деди Оленин кыздын кулагына эңкейип.— Тиесиңби мага?

Марьяна ойлоно калды.

— Айтамын,— деп жооп кайтарды кыз,— бүгүн айтамын.

Ошенткен кезде караңгыда кыздын көзү жигитке күлмүң кагып, мээримдүү жалт эте түштү.

Жигит дале кызды ээрчип келаткан. Ага кызга жакыныраак эңкейүүнүн өзү канимет эле.

Бирок Лукашка ырын уланткан бойдон Марьянамы колунан катуу тартып, хороходдон ортого жулуп алып чыкты. Оленин тек гана: «Устенъканыкына келчи» деп үлгүрүп, өзүнүн жолдошун көздөй кетип калды. Ыр аяктады. Лукашка эрдин сүрттү, Марьяна да эрдин сүртүп, экөө өбүшүп алды. «Жок, бир эмес беш кайтара»,—деди Лукашка. Кобур-собур сөз, шыңкылдаган күлкү, аркы-терки жүгүрүш ырдалган жүрүш менен ыргактуу обондун ордун басты. Бул учурда Лукашка катуу кызуу көрүнгөн калыбында кыздарга кампет-пряник тарата баштады.

— Курмандыкка чалдым баарыңарга,— деди ал күлкүлүү да, күйүнүчтүү да кокурайгандык менен.— Ал эми солдаттарга барып сайран куруучуларың хороходдон мындай чыгып тургула,— деп кошумчалады да, бир убакытта Оленинге каардана карап койду.

Кыздар анын кампет-прянигин талап-булап, шатырашатман болуп, бири биринен талашып-жулушуп жатышты, Белецкий менен Оленин четкерээк кетип калды.

Лукашка өзүнүн марттыгынан уялгандай бапагын алып, маңдайын жеңи менен сүртүп коюп, Марьяна менен Устенъкага келди.

— Эркетайым-ай, же мени теңиңе албайсыңбы? — деп кайталады ал жаңы гана айтылган ырдын сөзүн, ошентти да, Марьянага карап: — Теңсинбейсиңби же мени?! — деп дагы кайталады ал кыжырданып.— Мага чыксаң ыйлайсың го сен менден,— деди анан дагы Устенъка менен Марьянаны кошо кучактап.

Устенъка жулкунуп чыгып, аны жондон ары кулачтап берип калган кезде колун оорутуп да алды.

— Ошентип, хороводду дагы жүргүзөсүңөрбү? — деп сурады ал.

— Кыздардын ыктыяры билет,—деп үн катты Устенъка,— а өзүм үйгө барамын, Марьянанын да биздикине баргысы келген.

Казак Марьянаны кучактаган бойдон топтон бөлүп, үйдүн караңгы бурчуна карай алып кетти.

— Барбачы, Машенька,— деди ал,— акыркы жолу бир сейилдейли, үйүңө бар, мен сага келемин.

— Үйдөн эмне бүтүрөт элем? Майрамдын өзү да ошол сейил үчүн. Устенъканыкына барамын,— деди Марьяна.

— Эми баары бир үйлөнөмүн да.

— Болуптур,— деди Марьяна,— аны убагында көрө жатарбыз.

— Ошентип, өзүң барасыңбы? — деди жаалдана Лукашка, ушинтти да, кызды кыса кучактап туруп, бетинен өөп алды.

— Болдучу? Эмне эле жабышасың? — Ушинтип, Марьяна жулкунуп чыгып, жигиттен мындайраак боло берди.

— Эх, эркетайым-ай!.. Жаман болот,—деп сес көрсөтө сүйлөдү Лукашка токтой калып, башын чайкаган калыбында.— Ыйлайсың го сен менден,— ушуну айтты да, кыздан бурула берип, кыздарга барк этти: — Ойнобойсуңарбы эми!

Марьянаны бир коркутуп, жинине тийгендей болду жанагы сөзү. Кыз токтой калды.

— Эмне жаман болот?

— Ошол.

— Эмне ошол?

— Тиги үйүңдө турган солдат менен сайрандап, ошонун эсесине мени сүйбөй баратканыңды айтамын да.

— Сүйгүм келбеди, сүйбөдүм. Сен менин атам да, энем да эмессиң. Эмне кылайын дедиң эле? Кимди сүйгүм келсе, ошону сүйөмүн.

— Ошондой, ошондой! — деди Лукашка.— Бирок эсиңде болсун! — Ал дүкөнгө келди.— Кыздар! — деп бакырып жиберди ал,— эмнеге туруп калдыңар? Дагы хороход ойногула. Назарка! Жүгүр, чихирь алып кел.

— Кандай, келеби өздөрү? — деп сурады Оленин.

— Азыр келет,— деп жооп кайтарды Белецкий.— Жүрүңүз, зоок-кечеге даярдык көрүшүбүз керек.

XXXIX

Оленин Белецкийдин үйүнөн Марьяна менен Устенъкадан кийин удаа эле түндөсү өтө кеч чыкты. Кыздын ак жоолугу караңгы көчөдө агарып көрүнөт. Ай алтындай жаркырап, талаа төшүнө чөгүп келатты. Күмүш туман станицанын үстүн чумкөп алган. Айлана жымжырт, эч жерден от көрүнбөйт, жалгыз гана узап бараткан кыздардын кадам дабышы гана угулат. Олениндин жүрөгү азоо аттай туйлайт. Ысып-күйгөн бети нымдуу абада серүүндөп ыракаттангандай. Ал асманга карады, кылчайып өзү чыккан үйгө карады, үйдө май шам өчкөн экен, анан ал кайрадан дагы узап бара жаткан кыздардын караанына үңүлүп карай баштады. Ак жоолук туман ичине сиңип көрүнбөй калды. Оленинге жалгыз калуу коркунучтуу болду; анткени ал төбөсү көккө жеткендей ушунчалык бактылуу эле! Ал баскычтан секирип түшүп, кыздардын артынан жугурүп жөнөдү.

— Ай, сениби! Бирөөлөр көрүп коёт! — деди Устенъка.

— Эчтеке эмес!

Оленин Марьянага жүгүрүп келип, аны кучактап алды. Марьяна жулкунган жок.

— Дале өбүшүп боло элек белеңер,— деди Устенъка.— Үйлөн, анан өп, азыр болсо коё тур.

— Кош, Марьяна, эртең мен сенин атаңа келемин, өзүң айтамын, сен айтпа.

— Мен эмнеге айтамын,— деп жооп кайырды Марьяна,

Эки кыз жүгүрүп жөнөштү. Оленин болгон окуяны эсине түшүрүп, жалгыз кетти. Ал бүткүл кечти Марьяна менен болуп печтин жанындагы бурчта өткөргөн. Устенъка үйдөн бир мүнөт да чыкпастан башка кыздар жана Белецкий менен ойноп-күлүп убара болду. Оленин Марьяна менен шыбырашып сүйлөшүп отурду.

— Чыгасыңбы мага? — деп сурады ал кыздан.

— Алдап кетесиң, албайсың го,— деп жооп кайырды кыз жайдары, сабырдуу түрдө.

— А өзүң сүйөсүңбү мени? Айтчы, кудай үчүн!

— Эмнеси бар сени сүйбөгүдөй, бүкүр эмессиң го,— деп жооп кайырды Марьяна күлүп жана өзүнүн капкатуу колу менен анын колун кыса кармап. Колуң кандай аппак, аппак каймак сыяктуу жумшак экен,—деди кыз.

— Бул менин тамашам эмес. Өзүң айтчы, чыгасыңбы?

— Эмнеге чыкпайт экем, эгер атам берсе?

Эсиңде болсун, эгер мени алдасаң, жинди болуп кетемин! Эртең мен сенин энең менен атаңа айтамын. Куду түшүүтө келемин.

Ошондо Марьяна боорун тыта каткырып жиберди.

— Эмне болду сага?

— Жөн гана күлкүм келди.

— Чын айтам! Мен бак, үй-жай сатып алып, казак болуп жазыламын.

— Байка, ошондо башка катындарды сүйчү болбо! Менин ага ачуум жаман.

Оленин ушул сөздөрдүн баарын жаны ыракаттана ичинен кайталай берди. Ушул эскерүүлөрдөн бирде анын ичи ачышат, бирде кубанычтан көңүлү ташып, алып учат. Ичи ачышкандыгынын себеби, кыз аны менен сүйлөшүп туруп, ар дайымкысындай эле сабырдуу калыбынан жазбады! Бул жаңы жагдай кызды кенедей да толкундатпаган сыяктуу. Кыз ага кудум ишенбегендей, болочогун ойлобогондой. Ага кыз аны азыркы учурда гана сүйүп, ошол себептен кыздын келечек турмушу аны менен бирге болбогон сыяктуу көрүндү. Ал эми бактылуу болгон себеби — кыздын айткан бардык сөздөрү ага чын сыяктуу көрүндү жана кыз анын жары болууга макул болду. «Ооба, ошондой,— деди ал өзүнө өзү,— бул эркетай бүтүндөй мендик болгондо гана биз бири-бирибизди түшүнөбүз. Ашыктык тили тилсиз тил, мындай махабат үчүн сөз эмес, өмүр, чалкар өмүр керек. Эртең ушунун баары айкын-ачык болот, Мен эми мындан ары бул абалда өмүр сүрө албаймын, эртең мен ушунун баарын кыздын атасына, Белецкийге, бүткүл станицага айтып, жар саламын...»

Лукашка эки күн уктабай түн катып келгенден кийин майрамда көп ичип жибергендиктен, алгачкы жолу эс-учу жок кулап, Ямканыкында уктап калды.

XL

Эртеси күнү Оленин адаттагысынан эртерээк ойгонуп, көзүн ачкан алгачкы учурда эле ага алдыда мени кандай иш күтүп турат деген ой келди да, ал кыздын кечээги өпкөнүн, капкатуу колдордун капшыра кармаганын жана кыздын: «колуң кандай аппак!» деген сөздөрүн кубанакубана эсине түшүрдү. Ал ордунан учуп тура келип, ошол замат эле үйдүн ээлерине барып, Марьяна менен көңүл кошууга ата-энелик макулдугун сурагысы келип кетти. Күн али көтөрүлө элек болучу, ушул учурда Оленинге тышта бир

башкача, адам айткыс толкуу бар сыяктуу көрүндү: жөө да, атчан да убап-чубап жаткан эл, кобурсобур сөздөр. Ал үстүнө черкесче чапанын желбегей жамына салып, крыльцога жүгүрүп чыкты. Үй ээлери даале тура элек эле. Казактардан беш киши салт ат менен келе жатып, бирдеме деп кыйкырып, бак-бак сүйлөшөт. Баарынын алдында өзүнүн кабардин тукумундагы аргымагын минип, Лукашка келатат. Казактар бак-бак сүйлөшүп, баш аламан айкырышып жатты, ошондуктан эч нерсенин чоожайын баамдап болбойт.

— Жогору күзөткө чап! — деп бакырды бири.

— Атыңды току да, тез кууп жет,— деди экинчиси.

— Тетиги дарбазадан чыгуу жакыныраак.

— Айткан кебин кара,— деп айкайлады Лукашка, — ортонку дарбазадан чыгуу керек...

— Ошондо да, тигинден жакыныраак,— деди үстү-башын чаң баскан, минген атын тер баскан бир казак.

Лукашканын бети кечээги ичкиликтен кыпкызыл болуп, шишип кеткен, бапагы желкесине карай шыпырылган. Ал өкүмдүү үн менен кудум начальниктен бетер айкырып сүйлөдү.

— Бул эмне? Кайда барасыңар? — деп сурады Оленин казактардын көңүлүн өзүнө араң буруп.

— Абректерди колго түшүрүүгө баратабыз, кум толкундарга бекинип алышыптыр. Азыр жөнөйлү дедик эле, бирок али адамыбыз жетишпей жатат.

Ушуну айтып, казактар ошол ызы-чуу түшүп кыйкыр. ган, чогулган калыбында көчөнүн бою менен ары караң кетишти. Олениндин башына менин барбай коюшум жарабас деген ой келди, анын үстүнө ал эртерээк кайтам го деп ойлоду. Ал кийинип, мылтыгын октоп, Ванюшанын арыбери токуй салган атына минип, казактарды станицадан чыгып бараткан жерде кууп жетти. Казактар шашып-бушуп үйрүлүп тура калышып, ортолоруна алып келген чакаң челектен жыгач саптуу аякка чихирь куюп, бири-бирине сунуп, өздөрүнүн жол ырымдарып жасап жатышты. Булардын арасында станицада кокустан жүрүп калган жеринен жыйналган отуз казакка башчылыкты кабыл алган жащ кербез хорунжий бар экен. Чогулган казактардын баары катардагы жоокерлер эле, хорунжий башчынын кебетесин көрсөтүп чиренсе да, бардыгы жалаң Лукашканын гана тилин алып жатты. Казактар Оленинге эч бир көңүл бурушпады. Ошентип, бардыгы атка минип, жолго чыккан кезде Оленин хорунжийге жакын келип, иштин жайын сурамжылай баштаган эле, бирок жайчылыкта мээримдүү сүйлөшчү хорунжий, ага бийиктен басмырлай карады. Оленин араңдан-зорго андан иштин аныгын биле алды. Абректерди издөөгө жиберилген чалгынчылар станицадагы сегиз чакырымдай жердеги кум толкунда бир нече тоолуктун үстүнөн чыгат. Абректер чуңкурга бекинип алып, тирүү колго түшүп бербейбиз деп мылтык атып, айбат көрсөтүшөт. Жанына эки казакты ээрчитип чалгынды жүргөн урядник абректерди аңдып ошондо калат да, башкаларды жардамга чакыруу үчүн бир казакты станицага жиберет.

Күн жаңы гана көтөрүлүп келе жаткан. Станицаданүч чакырымдай чыккан соң чар тараптын баары көшүлө созулган даркан талаага айланып, кумуна мал чыйыр салган, кээ жерлерине кубаң чөп, ойдуң жерлерине кодоо камыш өскөн, өтө сейрек учуроочу болор-болбос тапталган жолдору бар жана тетиги көк жээкте караңдап ногойлордун көчү кетип бара жаткан бир өңчөй, көңүлгө муң салган куу түзөндөн башка эч нерсе көрүнбөйт. Кайда карасаң да көлөкөнүн жоктугу менен бул жердин сустайган сүрдүү ыраңы айран таң калтырат. Күндүн көзү талаада дайым кыпкызыл болуп чыгып, кыпкызыл болуп батат. Шамал удургуй калса, кумду көчүрүп, тоо-тоо болуп үйүп таштайт. Ушу таңдагыдай жымжырт болуп турган кезде, анда кыймыл-аракет менен да, тыбыш менен да бузулбаган тынчтык айрыкча таң каларлыктай эле. Мына ушу талаа тынч, күндүн аркан бою көтөрүлгөнүнө карабастан бүркөк эле; терebel айрыкча ээнсиреп, үргүлөп турат. Аба селт этпейт, аттардын дубүртү менен бышкырынганы гана угулат; анан да бул дүбүрт да алсыз угулуп, заматта басылып калат.

Казактар көбүнчө унчукпай келатышты. Казак жанындагы каруу-жарагын ар качан калдыратпай-шалдыратпай тыкан асынат. Каруу-жарактын калдыр-шалдыры — казак үчүн жеткен маскарачылык. Станицадан чыккан эки казак аларды жолдо кууп жетип, эки-үч сөз кайырышты. Лукашканын астындагы аты же мүдүрүлдүбү, же бир чөпкө чалындыбы, айтор шашкалаңдай калды. Бул казактарда жаман ырым. Казактар жалт карашты да, ушул учурда өтө чоң мааниси бар бул жөрөлгөгө көңүл бурбоого тырышып, шаша-буша терс бурулушту. Лукашка тизгинин жулка тартып, кабагын катуу түйүп, тиштенип алды да, камчысын башынан ашыра сермеп калды. Кабардин тукумундагы асыл аргымак кайсы бутун шилтерин билбей капыстан төрт аяктай тыбырчылап тура калып, канатын комдоп асманга учкусу келгендей боло түштү, бирок Лукашка аны камчы менен жумуру капталына бир шыбап, экинчи, үчүнчү шыбаган кезде кабардин тукумундагы жаныбар тишин кашкайтып, куйругун төгүлтүп, кошкурунган калыбында арткы буттары менен тик туруп, казактардын тобунан бир нече кадам жерге бөлүнүп чыгып кетти.

— Атаганат, жакшы жылкы экен! — деди хорунжий.

Анын ат дебей, жакшы жылкы деши — бул атты айрыкча мактагандагысы эле.

— Аттын арстаны,— деп ырастады жашап калган бир казак.

Казактар бирде аяңдап, бирде желдирип, үн-сөзсүз келе жатышты, жалгыз ушул бир кырдаал гана бир паска алардын жүрүшүнүн тынчтыгын жана салтанаттуулугун бузган эле.

Сегиз чакырымдай жолдун боюндагы бүткүл талаадан алар тиричилик дегенден бир ногойдун боз үйүн гана жолуктурушту, боз үйү арабага тигилген калыбында бир чакырымдай жерде акырын жылып бара жаткан эле. Бул өзүнүн үй-бүлөсү менен бир конушунан экинчи конушуна көчүп бара жаткан ногой эле. Алар дагы бир коктудан үстү-башы самсаалаган, бет сөөктөрү уркуйган эки ногой аялын кезиктиришти, аялдар аркаларындагы чабыраларына жайытта жайылган малдын кыгын тезек үчүн терип жүрүшкөн экен. Кумыкча чала-моңол сүйлөгөн хорунжий ногой аялдарынан бир нерсенин чоо-жайын сурай баштаган эле, бирок аялдар анын сөзүнө түшүнбөй, сыягы, коркушкан болуу керек, бири-бирине жалтактай карашты.

Лукашка бастырып келип, атынын башын тарта тура калып, кадимкидей амандык сурашкан кезде, ногой аялдары, сыягы, кубанып кетишсе керек, аны менен бир тууганындай, эркин сүйлөштү.

— Ой, ой, абректер көп экен! — деп даттана сүйлөштү аялдар колдору менен казактар бара жаткан багытты нускап. Оленин аялдардын: «Абректер көп экен»,— деп жатышканын түшүндү.

Мындай иштерди эч качан көрбөгөн, бул жөнүндө жалаң Ерошка байкенин аңгемесинен гана кабары бар Оленин казактардан калбай, баарын көрө бергиси келди. Ал казактарга суктанып, болгон нерселердин баарына көз жиберип, кулак түрүп, байкагандарын көңүлүнө түйө жүрдү. Ал кылычы менен октолуу мылтыгын ала чыкса дагы, өзүнөн казактардын жатыркап жүргөнүн байкагандан кийин бул ишке эч бир бой салып катышпоого бекинди, анын үстүнө, өз оюнча, анын эр жүрөктүүлүгү отрядда алда качан далилденген болучу, ал эми эң негизги анте турган себеби, азыр ал төбөсү көккө жеткендей өтө бактылуу эле.

Аңгыча алыстан тарс эткен мылтык үнү угулду.

Хорунжий тынчсызданып калды да, казактарга кандай бөлүнүп, кайсы туштан баруу жөнүндө буйрук бере баштады. Бирок казактар, кыязы, бул буйруктарга эч кандай назар бурбаса керек, тек Лукашканын гана айткан сөзүнө кулак асып, жалгыз ошонун гана оозуна карашты. Лукашканын кебете-кешпиринен токтоолук менен салтанаттуулук байкалып турду. Ал башка аттар аңдап жете албаган кабардин тукумундагы аргымагын алчыланта бастырып келе жатып, алды жагын тиктөө менен болду.

— Тигине, бир атчан келатат,— деди ал атынын башын тартып, калгандары менен катарлаша берип.

Оленин кадалып канчалык караса да, эч нерсе көрүнбөдү. Казактар көп кечикпей эки атчандын караанын таанып, жай бастырып, түз эле ошолорду көздөй жөнөштү.

— Бул абректерби? — деп сурады Оленин.

Казактар өздөрүнө маанисиз көрүнгөн бул соболго эч жооп кайтарышпады. Эгер берки өйүзгө ат менен сүзүп өтүшсө, абректер акмак болушар эле.

— Тетиги, кол булгаган Родька атам болуп жүрбөсүн,— деди Лукашка азыр дапдаана көрүнгөн эки атчанды нускап.— Тигине, бизге карай бет алды.

Айткандай эле, бир нече мүнөттөн кийин тигил атчандардын чалгынчы казактар экени аныкталды да, урядник Лукашканын жанына келди.

XLI

— Алыстабы? — деп гана сурады Лукашка.

Так ушул учурда отуз кадамдай жерден бир мертебе тарс эткен мылтык үнү угулду. Урядник саал жылмайып күлүп койду.

— Биздин Гурка ошолорду атып жатат,— деди ал мылтык атылган багытты башы менен нускап коюп.

Ат менен дагы бир нече кадам жүргөндөн кийин алар кум дөбөнүн далдасында мылтыгын октоп отурган Гурканы көрдү. Гурка ичи бышкандыктан, экинчи бир кум дөбөнүн далдасында абректер менен атышып жаткан эле. Бирок ошол жактан зуу этип өтүп кетти. Хорунжий купкуу болуп, карбаластап калды. Лукашка атынан түшүп, тизгинин бир казакка ыргыта таштап, Гуркага карай кетти. Оленин да ошондой иштеп, бүкчүйүп алып, анын соңунан жөнөдү. Алар мылтык аткан казакка жаңы эле жете беришкенде, эки ок так төбөлөрүнөн зуу-зуу өтүп кетти. Лукашка күлүп, Оленинге жалт карап, бүгүлө калды.

— Атып таштабасын сени, Андреич,— деди ал.— Нары өз жайыңа кетсеңчи. Сага бул жер жарашпайт.

Бирок Олениндин канткен күндө да абректерди көргүсү келди.

Дөбөнүн ар жагынан ал эки жүз кадамдай жерден саңсаң бөрктөр менен каруу-жарактарды көрдү. Бир убакта ошол жактан бурк этип түтүнчө көрүндү да, дагы бир ок зуу этип өтүп кетти. Абректер дөбөнүн этегинде сазда отурушкан эле. Алардын отурган жери Оленинди таң калтырды. Ал жер да, бүткүл талаа кандай болсо, так ошондой эле, бирок абректер ошол жерде отургандыктан, ошол аранын башка жердин баарынан капыс бөлүнө каларлыктай өзгөчөлүгү бар сыяктанды. Ошол жер Оленинге атүгүл абректер отурууга тийиш болгон жердин так өзү сыяктуу болуп көрүндү. Лукашка атына кайтып келген кезде, Оленин да анын артынан кетти.

— Араба алуу керек чөп арткан,— деди Лука,— болбосо кырып салат. Тигине, дөбөнүн ар жагында ногойлордун чөп арткан арабасы турат.

Хорунжий ага кулак салып, урядник да макул болду. Бир араба чөп алып келинди да, казактар ошону далдаланып алып, чөптү түрткүлөп, илгери жылдыра башташты, Оленин бир дөбөнүн башына чаап чыга келди эле, ага баары алакандагыдай айкын көрүндү. Бир араба чөп жылып келатат, чечендер,— алар тогуз адам эле,— каз катар, тизе кагыштырып отурушат, бирок мылтык атышпады.

Айлана жымжырт болучу. Бир убакта чечендер жактан Ерошка байкенин «ай-да-ла-лайына» окшош зарлуу обондун бир кызык ыргагы угулду. Чечендер өздөрүнүн кутулбасый билишкен эле, ошондуктан качам деген алдамчы үмүттөн арылуу үчүн алар тизеси менен тизесин белбоо менен байлап, мылтыктарын ыңгайлап алып, өлөр алдындагы муңдуу ырды ырдап жиберешкен эле.

Казактар бир араба чөп менен барган сайын жакындай беришти, ошондуктан Оленин ана атышат, мына атышат деп мүнөт сайын такат таппады, бирок тынчтыкты жалгыз абректердин күңгүрөнгөн зары гана бузуп турду. Аңгыча муңдуу ыр токтоп, мылтык тарс этип, бир ок арабанын чабагына чырт тийди, чечендердин боктогон

айкырыктары угулду. Атыш удаа-удаа угулуп, ок биринен соң бирн арабага чытырлап тие баштады. Казактар ок чыгарышпады, аралары да беш кадамдан алыс эмес эле.

Дагы бир көз ирмемчелик убакыт өттү, ушул учурда казактар кыйкуу салып, арабанын эки жагынан чыга келишти. Оленин бар болгону бир нече удаа-удаа атылган мылтык үнү менен кокуйлаган, бакырган-өкүргөн үндөрдү гана укту. Ал өзүнчө бурк эткен түтүн менен кызыл жошо канды көргөн сыяктуу болду. Атын таштай салып, эс-учу качып, казактарга жеткенче жаны оозуна тыгылды. Шумдуктуу окуядан көзү тунарыктап кетти. Ал эмне болуп, эмне койгонун баамдабады, жалгыз бир билгенн, болор иштин болуп тынганы эле. Лукашка самандай купкуу калыбында жаралуу бир чеченди колунан кармап алып: «Чаппа муну! Тирүүлөй аламын!» — деп баркылдап турат. Бул чечен баягы өлгөн абректин сөөгүн алганы келген, ошонун бир тууганы, алиги кызыл чечендин нак өзү болучу. Лукашка анын колун бурады. Бир оокумда чечен жулкунуп чыгып кетип, тапанча менен атып жиберди. Лукашка кулап түштү. Курсагынан сызылган кан көрүндү. Ал учуп тура келди эле, бирок орусча, татарча боктогон калыбында кайра кулады. Анын үстү менен астындагы кан барган сайын көбөйө берди. Казактар анын жанына жетип келип белбоосун чече башташты. Ошолордун бири, Назарка, досуна жардамга келүүдөн мурда, кылычын кынына жакшылап сала албай, калдалактап узак турду. Кылычынын мизи канга сугарылган эле.

Муруттары тегизделген сары чийкил чечендер кылыч менен чабылып, ар кай жерде сулап-сулап жатышты. Жараттан соо жери жок, тигил Лукашканы атып жиберген тааныш чечен гана тирүү болучу. Ал окко учкан карчыгадай, үстү-башы кан болуп (оң көзүнүн астынан кан агып турган эле), тиштенип алып, каны качып, кабагынан кар жаап канталаган алакандай көздөрү менен алактай карап, жүйүртө басып отурган тейде канжарын колунан таштабай дале коргонгондой ыңгайы бар эле. Хорунжий ага такай келип, кудум бир айланып өткүсү келгендей, кырын сала берди да, чапчаң кыймылдап, тапанча менен кулак түпкө атып жиберди. Чечен түптүз умтула берди эле, бирок үлгүрө албай учуп түштү.

Казактар энтиккен тейде өлүктөрдү туш-туш жакка сүйрөп кетип, хсандарындагы каруу-жарактарын шыпырып алып жатышты. Бул сары чийкил чечендердин ар кимиси адам эле, ар кимисинин кебете-кейпи өзүнчө, бөтөнчө эле. Лукашканы көтөрүп арабага алып барышты. Ал дале орусча, татарча сөгүп жаткан.

— Калп айтасың, өз колум менен муунтуп өлтүрөмүн! Менин колумдан эч кайда кутула албайсың! Энеңди сенин! — деп зоруга айкырды ал. Көп узабай дармансыз шалдайып, үн катпай калды.

Оленин үйүнө жөнөп кетти. Кечинде ага Лукашканын өлүм алдында жатканын, бирок дарыянын ар жагынан келген бир татар аны шыпалуу чөп менен дарыламакчы болуп жатканын айтышты.

Муздаган денелер өңөрүлүп, станицанын башкармасынын үйүнө алып келинди. Катындар менен балдар ошолорду көргөнү келип опур-топур.

Оленин иңир кире кайтып келди да, көргөн окуяларынын таасиринен көпкө чейин эсин жыя албады, бирок түнгө карай дагы да кечээки ашыктык сезимдер жетелеп алып

кетти да, ал терезеден баш багып карады: Марьяна үйүнөн клеть жакка чарбачылык иш менен бара жатыптыр. Энеси жүзүмзарга кеткен. Атасы башкармада болучу. Оленин тигил кыз ишин толук бүтүргөнчө күтүп отура албады да, ошону карай бет алды. Марьяна үйдө, тигиге аркасын салып ары карап турган эле. Оленин аны уялып турат го, деп ойлоду.

— Марьяна! — деди ал,— а, Марьяна! Кируүгө болобу сага?

Бир маалда кыз бурулуп карады. Кыздын көзүндө болор-болбос кылгырган жаш бар. Жүзүндө асемдүү уялаган кайгыпын белгиси бар. Кыз үн-сөзсүз маңкая карады.

Оленин кайталады:

— Марьяна! Менин келгеним...

— Жайыма койчу,— деди кыз. Анын өңү-түсү өзгөргөн жок, бирок көз жашы бетин жууп куюлуп кетти.

— Ой, бул эмне үчүн? Мунуң эмне?

— Эмне? — деп кайталады кыз тикендей тийген катаад добуш менен.— Казактарга кыргын салыптыр: мына ошол.

— Лукашканыбы? — деди Оленин.

— Кет, эмне керек өзүңө!

— Марьяна! — деди Оленин кызга жакындап.

— Эч качан, эч бир жылуу сөз сага буюрбайт менден.

— Марьяна, андай дебечи,— деп жалбарынды Оленин.

— Жогол, шумурай! — деп бакырып жиберди кыз, анан Оленинге карай жер тепкилеп, айбат кыла умтулду. Ошондо кыздын жүзүнөн жийиркеничтүү жек көрүүчүлүк менен ачуу-ызанын заары тикчийип чыга келгендиктен, Оленин эми өзү үмүт кыла тургандай эч нерсе жок экенин, бул сулуунун кол жеткис бийик тилек экендиги жөнүндө ойлогон өзүнүн мурдакы оюнун күмөнсүз чындык экенин капылет түшүнө койду.

Оленин кызга эчтеме дебестен, үйдөн жүгүрүп чыгып кетти.

XLII

Үйгө кайтып келгенден кийин, ал эки сааттай былк этпей төшөктө жатты, анан рота командирине жөнөдү да, штабга суранды. Эч ким менен коштошпостон, үйдүн ээлери менен Ванюшка аркылуу эсептешип, ал полк турган сепилге жөнөөгө камынды. Аны жалгыз Ерошка байке узатып койду. Алар шарап ичишти, дагы ичишти, анан дагы ичишти. Так баягы өзүн Москвадан узаткан учурдагыдай кучерлер айдаган үч ат чегилген тырашманке жанында күтүп турду. Бирок Оленин эми андагыдай өзү менен

өзү эсептешип койгон жок жана өзүнө өзү бул жердеги ойлогон оюм менен иштеген ишимдин баары кандайдыр бир нерсе деп да айткан жок. Эми ал өзүн алдымдан жаңы турмуштун эшиги ачылат деп алаксытпайт. Ал Марьянаны мурункудан да жакшы көрдү, жана да эми эч качан өзү анын сүйгөнү боло албастыгын билген эле.

— Кана, кош бол, атакеси,— деди Ерошка байке — Жортуулга чыкканыңда акылдуу бол, мынабу мага окшогон чалдын тилин ал. Чабуулда же ошондой бир карбаласта болгонуңда (мен деген карт бөрүмүн го, көрбөгөнүм жок), мылтык атып жаткан кезде, сен элдин топтолуп турган жерине жолобо. Болбосо, дайым силердин туугандарыңар корксо эле болду, түз эле элге келип корголойт: өздөрүңчө көптүн ичи көңүлдүү деп ойлошот. Ал эми мындагы эң жаманы, душман да ошол элдин көп жыйналган жерин көздөйт. Мен дайыма мындайда көпчүлүккө жолобой, жалгыз өзүм жүрчүмүн: ошонун аркасында мына мени бир да жолу жаралаган жок. Ал эми кезегинде эмнелерди гана көрбөдүм?

— А тиги аркаңдагы окту кайда коёсуң,— деди Ванюша бөлмөдө камынып жүргөн калыбында.

— Бул казактардын эркелетишкени да,— деп жооп кайтарды Ерошка.

— Казактары кандай? — деп сурады Оленин.

— Мына ошондой! Ичип отурганбыз. Ванька Сеткин деген казак бар болучу, ошол катуу кызып кетип, басып алды эле, тапанчанын огу так ушу жериме тийген болчу.

— Ошондо кандай, ооруду беле? — деп сурады Оленин,—Ванюша, бүтөйүн деп калдыңбы?—деди анан дагы ал.

— Ой! Кайда шашасың! Мурча бер, айтайын... Ошентип, тарс эткен кезде огу сөөгүмдү тешип өтпөй ушу жериме токтоп калды. Мен да айтып жаттым: ой, сен мени өлтүрдүң го, тууган? Ыя? Мени эмне кылдың сен эми? Мен сени жөн кутултпайм. Сен мага бир челек шарап коёсуң, деп.

— Ошентип, кандай, ооруду беле? — деп сурады Оленин аңгемеге дегеле кулак салбай.

— Мурча бер, айтып бүтүрөйүн. Бир челек шарапты койду. Ичип алдык. Ал эми кан болсо дале агып жатты.

Үйгө бүт кан толуп кетти. Бурлак карыя туруп: «Ошентип, бала го өлө турган болду. Дагы бир чейрегин алып кел, таттуусунан, болбосо биз сени соттойбуз»,— деди. Дагы алып келишти. Шыңгытып жатабыз, шыңгытып жатабыз...

— Ошентип, кандай өзү, ооруган жокпу эч жериң? — деп кайра сурады Оленин.

— Кайдагы ооруган! Сөздү бөлбө, жактырбаймын. Айтып бүтүрөйүн да. Ичип, ичип, таң атканча сайрандап, ошо бойдон уктадым да калдым печтин үстүндө, мас калыбымда. Эртең менен ойгонгонумда белимди жаза алсамчы ! Деги.

— Аябай катуу ооруду беле? — деп кайталады Оленин, эми акыр түбү суроомдун жообун алдым го деп ойлоп.

— Ой, кокуй-ой, мен сага ооруду деп атамбы. Ооруган эмес, бирок белимди кожойтуп таштады, бастырбай койду.

— Ие, ошентип жазылдыбы? — деди Оленин дегеле: күлбөстөн: анын жүрөгүн шерменделүү чер басып сыздатып жаткан эле.

— Жазылды, бирок ак дале мынабу жеримде жүрөт.

Мына, сыйпап көрчү өзүң.— Анан ал көйнөгүн түрүп, сөөгүнүн тушунда ок бултулдап жүргөн өзүнүн күрөктөй далысын көрсөттү.

— Көрдүңбү өзүнүн сыйгалактаганын,— деди ал, кыязы, ошол окту жубатуучу оюнчуктай көрүп.— Мына эми жамбаш жагыма кетип калды.

— Кандай, Лукашка тирүү калар бекен? — деп сурады Оленин.

— А кудай билет аны! Доктур жок. Киши кеткен.

— Ошондо кайдан алып келет, Грозныйданбы? — ден сурады Оленин.

— Жок, атакеси, силердин орустарыңарды мен алда качан дарга асар элем, эгер падыша болсом. Тек кескенди гана билишет. Ошентип, биздин казагыбыз Баклашевдун бутун кесип салып, адам кылбай таштаган. Акмактык эмей эмне. Эмнеге жарайт эми Баклашев? Жок, атакеси, тоодо чыныгы доктурлар бар. Ошентип, Гирчик деген досумду, жортуулда жараланган болучу, мына ушу көкүрөк тушунан, ошондо силердин доктурларьщар ат-тонун ала качышкан, ал эми тоодон Саиб келип айыктырып салды да койду. Шыпалуу чөптү билет, атакеси.

— Ие, болду эми болбогон сөздү айта бербей,— деди Оленин.— Мен тиги штабдан дарыгер жиберемин.

— Болбогон сөз! — деп эликтеди чал.— Акмак, акмак! Болбогон сөз! Дарыгер жиберемин! Ие, эгер силер айыктыра турган болсоңор, анда казак менен чечен силерге барып дарыланбайт беле, кайта силердин офицерлериң менен полковниктериң доктурларды тоодон алдырып жүрүшөт. Силердегинин баары жалган, четинен чылгый жалган.

Олемин жооп кайтарбады. Ал тигил өзү өмүр сүргөн жана кайта бармакчы болуп отурган дүйнөдөгүнүн баары чылгый жалган экенин жакшы билчү эле.

— Лукашка кандай экен? Аны барып көрдүң беле? — деп сурады ал.

— Өлгөн адамча ошо жаткан калыбында сулк жатат. Ичпейт, жебейт, бир гана арак өтөт тамагынан. Ал эмм арак ичсе — эчтеке эмес. Болбосо, кыйгың келбейт баланы. Жакшы жигит, жалтанбаган эр эле да, өзүм өңдөнгөн. Мен да бир жолу ушундай өлүм оозунда жаткан элем: кемпирлер келип озондошту бейм ошондо. Башым от менен жалын болуп жатты. Олуя бейнелеринин астына алып келип тыгышпаспы мени. Мен ошондо жатамын, ал эми менин төбөмдө печтин үстүндө мына мындай кипкичинекей

барабанчылар мээмди чагып, даңгырата беришет. Бакырсам, андан бетер даңгыратышат дейсиң. (Чал күлүп жиберди.) Катындар дем салуучуну алып келишиптир, мени көмгөнү жаткан сыяктанышат, ооздорунан чыккан сөздөрү бул: мунун кылбаган күнөөсү жок, катындар менен жүрдү, адамдардын көзүн курутту, орозодо тамакты уурдап ичти, балалайка чертти дейби, айтор. Күнөөңө кечирим сурап, тобо кыл дешти тургандар. Мен анан тобо кыла баштадым. Күнөөкөрмүн, деймин. Поп эмнени айтса, ошонун баарына күнөөкөрмүн дей бердим. Ал балалайка туурасында сурай баштады. Ал жагынан да күнөөкөрмүн деп жатамын. Ошол каргыш аткырың кайда? Көрсөтүп туруп, ошонунду сындырып таштачы дейт. А мен жатып алып, менде болсо буюрбасын ошонун өзү деймин. Өзүм болсо, аны кепедеги тордун ичине тыгып таштагамын; таба алышпасын билемин. Акыры болбогон соң ошол калыбымда таштады да, кетти баары тең. Ошентип, жаным калган, айтор. Барын алып балалайкамын безилдеттим бейм... Мына, көрдүң го муну мен эмнеге айтып жатканымды,— деп аңгемесин сабактады чал. — Сен менин тилимди ал, элдин көп жыйналган жеринен оолагыраак жүр, антпесең көз көрүнөө аяк астында өлтүрүп салышат. Мен сени аяймын, чын айтам. Сен ичкичиң, мен сени жакшы көрөмүн. Болбосо, силердин туугандарың дөбөнүн башына чыгууга куштар келишет. Бизде ушундай бир жигит турган, Россиядан келип, дөбөгө чыгуудан кумары түк канбаган, өзү дөбөнү дөмпөк деп бир кызык ата"й турган. Бир дөбөнү көрсө эле болду, башына чаап чыга калчу. Ошентип, бир жолу чаап чыккан эле. Чаап түштү да, муратына жетти. Бир чечен айы атып өлтүрдү да койду. Чиркин, тирөөчтү куруп коюп атканга чебер бейм чечендер. Менден да чеберлери бар. Жакшы көрбөймүн, ушинтип бет алды өлтүргөндү. Ушундайда силердин солдаттарыңарга мен карап туруп таң калчу элем. Бул акмакчылыкты коюшсачы! Байкуштар баары бир жерде топ-топ болуп келатышат, анын үстүнө дагы чыйкандай кыпкызыл кылып жака тигип алышат. Анан кантип тийгизишпейт! Бирөөнү өлтүрүшөт, кулап түшөт, сүйрөтүп алып бара жатат байкушту, экинчиси кетет. Бул акмакчылыкты коюшсачы! — деп кайталады чал башын чайкап коюп.— Анан да туш-тушка тарап-тарап кетсе кантет дейм да бирбирден? Ошентип, адал бойдон жүрө бер. Ошондо ал сени мээлей албайт да. Ошондой кылбайсыңбы эми сен.

— Жарайт, ыракмат! Кош бол, байке! Кудай буюрса, көрүшөбүз,— деди Оленин ордунан туруп бараткан калыбында оозгу үйдү көздөй бет алып.

Чал полдо отурган бойдон турган жок.

— Ушундай да коштошот бекен? Акмак, акмак!—деп жиберди ал.— Чиркин, эл деген эмне болуп кеткен! Бир жыл бою чогуу жүрүп-жүрүп, бир күнү кош бол дейт да, кетип калат. Ой, деги, мен сени жакшы көрөмүн го, сага менин ушундай жаным ачайт! Сен ушундай шордуусун., ар качандан бир качан кокой баш жүргөнүң. Сен сүйкүмсүзсүң кандайдыр! Кээ бир кездери уйкум качып, сен тууралуу ойлогонумда ичим уу ичкендей ачышып ушундай бир аяймын. Мындай бир ыр бар эле:

Кыйын экен, тууганым, жат жерлерде турганың!— деген. Сен кудум ошол сыяктуусуң.

— Болуптур, кош, аман бол,—деди кайра дагы Оленин.

Чал ордуанан туруп келип, ага колун сунду, ал колун кысты да, кеткиси келди.

— Тумшугунду, тумшугунду бери кыл.

Чал аны кош колу менен башынан кармап алып, сууланган муруттуу эрди менен үч кайтара өптү да, ыйлап жиберди:

— Мен сени жакшы көрөмүн. Кош!

Оленин арабага отурду.

— Эми ушинтип кете бергениңби бул? Эң кур дегенде бпр нерсеңди таштап кет эстеликке, атакеси. Тиги флинтаңды берип кет. Экөөнү бирдей эмне кыласың,— деди чал чын эле көз жашын куюлтуп.

Оленин мылтыкты алып, чалга кармата салды.

— Эмнеге бердиңиз ушу чалга? —деп күңкүлдөдү Ванюша.— Өзү тойсо да, көзү тойбойт. Картаң кайырчы. Өңчөй эси жок калк,— деп жиберди ал пальтосуна оронуп, арабанын алды жагына отуруп жатып.

— Дымыңды чыгарба, доңуз! — деп барк-барк этти чал күлүп.— Көрдүңбү, сараңын!

Марьяна клеттен чыгып, үч ат чегилген тырашманкеге кайдыгер көз жиберип, таазим этти да, үйүнө өтүп кетти.

— Ла филь!¹ — деди Ванюша көзүн кысып, аңкоолоно каткырып жиберип.

— Айда!—деп ачуусу менен айкырып жиберди Оленин.

— Кош бол, атакеси! Кош бол! Сени эсимден чыгарбаймын! — деп бакылдады Ерошка.

Оленин кайрылып карады. Ерошка байке Марьянка менен, өз иштери жөнүндө болуу керек, бирдеме деп сүйлөшүп туруптур, ошондуктанбы, айтор чал да, кыз да аны караган жок.

1857—1862-жылдар.

¹ Бийкеч! (фран.)

Лев Николаевич Толстой

ПОВЕСТИ И РАССКАЗ

(на киргизском языке)

Издательство «Кыргызстан»

Которгон Ш. Келгенбаев
Рецензиялаган С. Наматбаев
Редактору Т. Болчуров
Кенже редактору М. Шералиева
Көркөм редактору С. Ямгырчиев
Көркөмдөгөн У. Осмоев
Тех редактору Л. Шевченко
Корректору Ш. Саадатова

ИБ № 4221

Терүүгө 02. 06. 87. берилди. Басууга 01. 09. 87. кол коюлду. Китеп-журнал кагазы.
Адабий ариби, жөнөкөй ыкма менен басылды. Форматы 84X108¹/₃₂ 10,0 физ.

басма табак. 16,80 шарттуу басма табак. 18,395 учеттук басма табак, 16,905 боёк
түшүрүү. Тиражи 8000, Заказ № 224. Баасы 1 с. 70 т.

Элдердин достугу ордендүү «Кыргызстан» басмасы. 720737. ГСП. Фрунзе шаары.
Совет көчөсү 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода иштери боюнча мамлекеттик
комитети. Кыргыз ССРинин 50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты. 720461,
ГСП, Фрунзе 5. Жигули көчөсү 102.

Толстой Лев Николаевич.

Т 53   Повесттер жана аңгеме / Котор. Шералы Келгенбаев; Көркөмдөгөн
У. Осмоев. — Ф.: Кыргызстан, 1988.-320 б. ISBN 5-655-00170-5

Жыйнакка «Казактар», «Ажымурат» повесттери жана «Бүлдүркөн» аңгемеси кирди.

Т $\frac{4702010100-28}{М 451 (17)-88}$ 180-88

ББК 84 Р1-44